ЦВЕТКА ТАКОВА

СЕЛО БОРИНО В МИНАЛОТО И НАСТОЯЩЕТО НА РОДОПИТЕ

ЦВЕТКА ТАКОВА

СЕЛО БОРИНО В МИНАЛОТО И НАСТОЯЩЕТО НА РОДОПИТЕ

(ОПИТ ЗА ПОСЕЛИЩНО ИЗСЛЕДВАНЕ)

„Демакс“
София • 2010

Посвещавам на дъщеря ми Радостина!

Изказвам сърдечна благодарност на инж. Петър Кънев, доц. д-р Тодор Кумчев, инж. Октай Алиев и Екатерина Томовска, без чието спомосъществувателство това издание не би могло да стане реален факт.

Авторът

ISBN ....

СЪДЪРЖАНИЕ

Пътнико, отблизо и далеч, Приятелю,

Преди да изкачиш баира, за да си по-близо до слънцето, и се спуснеш в Боринската котловина, вдигни взор и виж Вълчи скок и гранитните пирамиди, за да си спомниш шемета на беси и траки, славяни и прабългари по тези земи. Безмълвно застани пред величието диво на Ягодинската пещера, за да се убедиш, че ориста ти е човешка и ти трябва да дишаш с пулса на земята и небето, за да ги обичаш. Потопи краката си в казаните на Буйновска река и моравите на Топлия извор, за да осъзнаеш безсилието си пред природата – вечния творец. Огледай се на Римски мост, защото тук човешкият ум и труд си съперничат с природата. А, ако искаш да се почувстваш горд, походи пеша и мълчаливо постой на Гъоз-тепе – светилище, свързано не само с тракийската култура в Родопите, но и със средновековната българска държава. Тогава се спусни надолу. Всяка пътечка ще те отведе в Борино. Тук под Господьово и Аллахово небе планинците се държат здраво за земята – с песните си, с труда си и с по две открити ръце, прегърнали хоризонта.

Затова поседни. Не бързай. Слънцето ще и залязва, и изгрява дни, години, векове. Легенди, планинци, пътници, документи ще разказват своята история. Ти само послушай гласовете им. Те идват по своему чисти от извора, топли като човешката душа, мъдри като вековете и вечни като човешката прозорливост.

ГЛАВА ПЪРВА

ТЪТЕНИ

При началото на пътя

Навярно сте се питали кой е най-старият път в Родопите? Римският!? Той е прехвърлял Карлък, Персенк. Разделя се през Чурен за Кричим и през Бяла Черква за Пловдив. По тези върхове са останали дълги участъци, постлани с големи каменни плочи. Може би има и други, защото по реките Арда, Асеница, Въча са намерени мостове, наречени римски.

Ако това е най-старият път в Родопите (така обикновено пишат), от къде е минал Александър Македонски през IV в. пр.Хр., за да дойде в светилището на Дионис?

И когато пътуваме, откриваме низ от съдби, обичаи, традиции, изпълнени с красота и добродетел, но често плътно вплели се в едно с всевъзможни суеверия и горестни следи на родната история. Животът на родопчанина е сложен, криволичещ път, по който има и хубаво, и лошо. Той е като река, в която непрестанно се вливат новите води на буйните потоци, ручеи и дъждове.

Професор д-р Георги Михайлов твърди, че някъде в Родопите – „на най-високата планина” (според Херодот) се намирало прорицалище на Дионис с жрица, която предсказвала както Пития в Делфи, а жреците-предсказатели били беси[1]. Светилището се ползвало от най-древни времена. Било посетено дори от бащата на по-късно станалия император Август Гай Октавий (63 г. пр.Хр. – 14 г.), тогава наместник на Македония (60-59 г. пр.Хр.). Светилището било отнето от бесите през 29 г. от управителя на Македония – Крос, и дадено на одрисите. През 16 г. бесите пожелават отново да си го върнат, но не успели.

Но можем ли да минем по пътищата и улиците, които вече не съществуват. Да разговаряме с хората, които вече са умрели. Можем ли да се върнем назад по течението на времето? Не, разбира се! Времето няма обратен път. Само в приказката на Андерсен героят, професорът, обул вълшебните галоши, се оказва в Средновековния Копенхаген. Само машината на времето на Хърбърт Уелс може да пренесе човека в бъдещето и миналото. Само героите на Джон Роналд и Руел Толкин могат да видят това, което искат.

Дъждът измива прахта (тя изчезва), животното изяжда зърното и то изчезва, но времето, летящо бързо и неусетно, навсякъде е оставило следи. Ние трябва да ги откриваме. Ако ние не сме в състояние сами да се пренесем в миналото, то не можем да знаем за хората, които отдавна вече ги няма.

Когато ловецът върви по следите на преследваното животно, той осъзнава, че по тях скоро ще го улови или убие. Но при нас следите на миналото време на места са изтрити. Не можем да видим с очите си събитията, които вече са станали, хората, които са взели участие в тях. Затова се нагърбваме с нелеката задача да видим следите и да тръгнем по тях.

А те доказват, че Родопите – респективно землището на Борино, не са само пейзаж, в който се повтарят традиционните планински багри на сезоните. Те са и човешко битие, в тях има и вътрешен свят на хора. Погледите, въздишките, мислите по прадедите и по това, което те са правели, са част от инстинкта на самия живот.

Историята не се изпива

Нека се върнем в началото, там, откъдето започнахме – на „най-високата планина”, „прорицалището” на Дионис. То се намира на територията на селищна система Борино, в близост до село Чала. Връх Виденица – така ще го срещнете по енциклопедии и справочници. Става дума за Гьоз-тепе, търсен от наши и чужди археолози. А тук лежат останки от голям

храм на бога Дионис. Почти хилядолетие храмът бил един от най-важните религиозни и културни центрове на полуострова, но изчезва от погледа на съвременния изследовател по твърде необясним начин няколко столетия след новата ера.

Преди близо век и половина един от най-образованите граждани на Пазарджик – Стефан Захариев в „Географско-историко-статистическо описание на Татар Пазарджишката кааза”, издадена през 1870 г., дава сведения за тайнствени развалини, разположени в сърцето на Родопския масив и посочва Гьоз-тепе. Още в самия предговор авторът накратко характеризира жителите на каазата. Под номер 5 той поставя бесите. Характеризира ги като по-учени и по-образовани от своите съплеменници и по примера на своите предци живеели патриархално. Нямали са нито кумири, нито молитви, религиозните си обреди изпълнявали под стари и големи дървета, вярвали в безсмъртие, докато някои мъдреци ги научили да вярват и в други божества и да основат едно гадалище на най-високия връх на планината Родопа. По-нататък Стефан Захариев уточнява, че най-високият връх на тая планина е в Пазарджишката област и от турци е наречен Гьоз-тепе, заради добрия изглед – може да се видят различни географски обекти на юг, на изток, на север. Тук се намира великолепен палат, сгради, постлани с мозайки.

По-късно след като пише за Буйново (Найпли) Ст. Захариев продължава разказа си за Гьоз-тепе, който се намира на запад от селото, където през лятото живеел Деспотът и „дворът на този палат бил постлан с мозайка, имало и мраморни подстълпници (кюрсии), както и прагове от врати и прозорци, изработени изкусно”[2], по стените на някои камъни били изрязани различни надписи, а на „някои йероглифически знаци (както ми доказа един батачанин Празю, който ги е видял), а вън от зданието имало исполински гробища с големи и дебели мраморни плочи, покрити и надписани отгоре... Като отворили тези гробища, вътре намерили медни шлемове, щитове, копия и няколко сребърни пиязи, но преди две години дошли от Солун троица френци, те вдигнали писаните камъни и купили на голяма цена намерените сребърни работи”[3].

След писаното от него за село Змеица (Иланджи*) авторът разказва друго предание, свързано с Гьоз-тепе. Хора, след едно пусто и тясно място Т©рло, се преместили на Гьоз-тепе, където намерили двор на развалено здание. Прекопали и част от мозайката развалили, а друга засипали с пръст. Намерили и един четириъгълен камък, който бил наклонен на една скала към юг „1 растег висок и цял написан”. Като мислили, че може съкровище да има под него, събрали се и с лостове го поместили и съборили, нахлупили надписа, когото не е възможно да го преобърнеш. В отворената дупка видели дувар и кереч, но те били толкова спечени, че не могли и частици да откъснат. Тогава започнали да копаят земята от двете страни и като стигнали до средата, видели, че е гроб, покрит с червена плоча, върху която имало една педя настлан жълт пясък и от двата края на плочата два стълба, които не могли да поместят. Гробищата край развалините били превърнати в трапове. Само един човек от Буйново показвал сребърен пеняз (монета, пара), намерен в гробищата, който имал от едната страна човешка глава, а от другата страна – мъж и жена – прави, без надпис.

Пръв за тези развалини на Гьоз-тепе съобщава Стефан Захариев. Това привлича вниманието на учените. Доктор К. Иречек е първият, който разбира добре стойността на съобщеното за развалините в Западните Родопи. Само 6 години след излизането на книгата във Виена д-р Иречек пише: „В Западни Родопи тогава живеели бесите, които дори християнското богослужение извършвали на свой език. Никой не е оставил посочвания във варварските времена колко дълго е запазил между славяните своята индивидуалност родът на бесите и кога са замлъкнали последните звуци на езика, на който жреците са обявили волята на боговете на върха Гьоз-тепе”. Добър познавач на старата история на българските земи, Иречек дава авторитетна оценка на описанието и добре разбира стойността на съобщеното от Ст. Захариев.

Близо 20 години след излизането на книгата за Татарпазарджишката кааза никой не е могъл да намери този връх, никой не се осмелява да провери разказа на батачанина Празю.

* Иланджи – змиярник.

Едва през 1891 г. руският консул в Одрин, г-н Лишин, поема ръководството на малка експедиция по долината на река Арда към Доспатските планини. Изминава повече от 200 км по планината, където би трябвало да бъде Гьоз-тепе, но не успява. Преди да се оттегли в Одрин минава през днешния Смолян и се среща с големия родопски разказвач Стою Шишков, с когото споделя разочарованието си. По-късно (по спомените на Шишков) се разбира, че неуспехът се дължи и на неотзивчивостта на местното население. Турското правителство тайно преди г-н Лишин издава заповед до всички села да не дават информация и да не провеждат срещи с консула.

За по-късния период наличните документи са оскъдни, сведенията са малко, но проличава огромният интерес, проявен от тогавашното турско, а по-късно и от английското правителство към находките на Гьоз-тепе.

Около 1868 г., а може би и по-късно, трима французи вземат археологически предмети от района на върха. След това за ново посещение на мястото става известно в началото на XX век. През 1905 година английският консул в Цариград, придружен от група археолози, тръгва някъде на северозапад и става ясно, че неговата цел са Родопите. За това разказва Христо Шафранов от Буйново (Найпли) пред родопския книжовник Христо Караманджуков след 15 години, който намира за необходимо да съобщи този факт в „Известия на Българското археологическо дружество от 1919-1920 г.”. Буйновецът прави твърде точни описания, вероятно е имал възможност да види работата на археолозите и на самия консул, защото прави пред Караманджуков точни описания: „Преди 15 години нарочно дохожда английският консул от Цариград, който ходи да разглежда мястото. Той прави разкопки на някои места, прави фотографически снимки и си замина. Голяма част от върха е пък заградена с кале. Пред калето се намира много изкусно построена чешма. На калето се намират големи врати, към които води широк път, постлан с каменни плочи. Между нахвърляните едри камъни от развалените зидове се намират и такива с надписи, повечето излизани от времето.Ала има един такъв надписан камък, на който буквите са много отчетливи и който знае, може да го прочете... И писмото на тоя камък английският консул фотографира...”.

За големия интерес към Гьоз-тепе показват и хрониките на по-късните посещения. Десетина години след посещението на цариградския консул английският археолог Унтемар, придружен от Богдан Филов, предприема една обиколка около Девинско. Чешкият археолог Карел Шкорпил също е привлечен от родопския връх. През 1915 г. английският археолог Хутмор се опитва да разбули тайните на Гьоз-тепе, но и този опит е неуспешен. Дванадесет години по-късно В. Минков посещава светилището и пръв дава научно описание. Според него върхът е с кръгла форма, обрасъл с борови гори. На него личат ясно следи от голямо **градище** и **селище**. На много места са намерени основите на градежи, личат останките на крепост. Николай Хайтов заключава: „Едно е безспорно: Гьоз-тепе има останки от неолитната, бронзовата и всички следващи епохи, следи от градище, от селище, по всяка вероятност - селище на траките.[4]

Д. Юруков, Н. Миков, проф. Г. Кацаров се отнасят с дълбок интерес към непроучените останки на тази култура. Големият български археолог проф. Иван Велков не е имал възможност да проучи археологически върха, но отбелязва, че в Родопите има връх с по-широк кръгозор и по-широка гледка. От видяното ученият твърди, че без съмнение тук са били изградени различни жилищни и други постройки. „Само на тези стръмни и високи върхове, само тук между свободолюбивите беси е могло да съществува такова светилище на Диониса, едно светилище на онзи бог, който е раздвижвал и вълнувал човешката душа”[5].

По устни сведения интерес е проявил и то с намерение за посещение и бъдещи разкопки в района на Гьоз-тепе и откривателят на Минойската култура – английският археолог Артур Евънс. Това е име-легенда, но за съжаление намеренията му остават неосъществени.

Видно е, че в тази част на планината, в землището на община Борино (не в Доспатска община, както твърди Д. Чешмеджиев) и много близо до самото село трябва да се намира

голямото светилище на бога Дионис. Времето е унищожило много от древните следи, но историческите извори остават – хрониките на старите автори. Днес никой не може да оспори Херодотовата история за тракийските племена от снежните Родопи и тяхното светилище. Сведенията на Херодот рисуват траките като свободни хора, понеже живеят на високи планини. Владеят прорицалището на Дионис, което се намира на най-висока планина. Като жреци на светилището служат бесите. Има и една жрица, която дава отговори, както в Делфи. Хронологията на това светилище летописците наричат „Загадката Зелмисос".

Както е известно, в 335 г. пр.Хр. Александър Македонски тръгва по долината на река Места, отклонява се и пресича Родопите по време на първия си поход срещу трибалите. Посещава прочутия храм, за да научи бъдещето си. Три века след това бащата на Август идва да чуе предсказанията за съдбата на сина си в суровата планина. Както вече споменахме, светилището било отнето от бесите от Крас и той го предава на одрисите. Дванадесет години по-късно сред тракийското племе беси избухва едно от най-сериозните въстания в историята на съпротивата на тракийските племена срещу Рим. Големият храм на Дионис и жреческото съсловие от свещения родопски връх са изиграли особено важна роля в този бунт. Религиозното обиталище около Зелмисос дава ръководителят на този бунт – жреца Вологес, чиято личност не е проучена достатъчно. Според Димо Чешмеджиев – изследовател на историята на Доспатския район, Вологес е жрец на Дионис, добър пророк. „Бесите начело с Вологес успели да си върнат контрола над светилището и след това да разбият одрисите с минимални усилия, с помощта на няколко предсказания, използвайки респекта на траките от Дионис и неговите жреци. Римляните обаче, които очевидно не били толкова суеверни, взели бързи мерки – срещу въстаналите планински области бил изпратен наместникът на Памфилия – Луций Пизон"[6]. За това пише и Дион Какий в „Извори за стара история". След като бесите са разгромени, част от тях се преселват в днешна Добруджа.[7]

Последното антично сведение за съдбата на светилището на Дионис принадлежи на Макробий. Като африкански проконсул в 410 г. сл.Хр. е живял известно време в Италия. Сам той не е посетил Дионисовото светилище, а е черпил своите описания от Александър Полинстор, живял около I век пр.Хр. Това показва, че по времето на Макробий светилището не е изгубило значението си. Той отбелязва, че траките също като Дионис почитат тържествено слънцето. На него е посветен на Зелмисос един околчест храм, чийто покрив е отворен в средата. Светлината влиза през върха на покрива, за да покаже, че слънцето осветява всичко с лъчите си, които пуща от върха на небето, и че с неговото изгряване всичко се открива. За Родопското светилище след Макробий, в древните извори, никой не е споменавал.

Интересът към храма не е случаен. Неговата архитектура (както и всички останали храмове) е израз на човешките представи за божественото: копнежът на живота в хиндуисткия храм; умереността в храмовете на Акропола; мъдростта и обичта в християнските храмове; съюзът между земята и небето в джамиите. Самата дума *храм* е свързана с наблюдението на движението на небесните тела. Templum означава първоначално онази част от небето, която римският оракул определял с помощта на пръчката си, и в която наблюдавал било природните явления, било движението на птиците; оттам той е започнал да означава мястото си или свещената постройка, откъдето се извършвало това наблюдение на небето. Подобно гръцкият temenos, който произлиза от същия индоевропейски корен tem (режа, ограничавам, разделям), означавал предназначеното място за боговете, свещената постройка, заграждаща светилище, което е недосегаема територия.[8] В съвременния български книжовен език понятието *храм* има две значения: богослужебна сграда, църква; място, където се изпитва благоговение пред това, което се създава или твори там. Често се използва и понятието *светилище*. Според етимологията, названието светилище, общо за всички келтски езици, nemeton, означава кръгообразно място в гората. В християнската Ирландия nemeth означава свещено затворено място. Според Страбон, върховният съвет на галактяните от Мала Азия се събирал в drunemeton, светилище, свещено място. Според етимологията на индоевропейско равнище названието светилище

се свързва с названието небе на думата *свод*, на думата *светлина* и на *святост*. По принцип интересът към храмовете е оправдан, защото носи информация за култовите му функции и религиозните идеи, които въплъщава. Типовите храмове и историята на развитието им се определят от култовите изисквания, както от общото развитие на архитектурата и строителната техника на различните народи и страни.

Независимо от продължаващия интерес и проведените разкопки на Гъоз-тепе, намерените предмети, разказаните факти дотук, и до днес стои каменен откос, на който е издълбано слънце. То не е запазено цялото, но видимо се откроява неговата половина. Не случайно насочваме вниманието към това изображение, защото символиката на слънцето е също толкова многозначна, колкото слънчевата реалност е богата с противоречия. У едни народи то е възприето като син на върховен Бог, у други изгаря и убива. Като се има предвид личността на Дионис (господар на животинското и човешко плодородие; бог на освобождаването, на премахването на забраните и табутата; бог на буйствата и пищността; освободител на попадналите в Ада; символизиращ усилието да се одухотвори живото творение, от растението до екстаза; бог на дървото, на усърдието и мистичния съюз) слънцето в светилището приемаме като източник на светлината, на топлината и на живота. Неговите лъчи отразяват небесни влияния – или духовни – получени от земята. В астрологията слънцето е символ на живота, на топлината, на деня, на светлината, на авторитета. Слънцето като космически символ заема мястото на истинска звездна религия, чийто култ преобладава във великите древни цивилизации с образите на гигантските богове – герои, въплъщения на съзидателните сили и на жизнения извор на светлина и топлина, които представлява небесното тяло (Атон, Озирис, Ваал, Митра, Хелиос, Аполон и т.н.). Четейки различни тълкувания, започнахме да се питаме дали слънцето не означава много неща. Определено в различните народи и религии има различна символика. Лятното слънцестоене (24 юни) бележи апогея на слънчевото движение, слънцето е в зенита, на най-високата точка на небето. Този ден е избран да се чества празникът на слънцето. В степента, в която Христос се сравнява със слънцето, той е изобразен с Рака на слънцестоенето. Оттук произтича една цяла символика на Христос Хронократор, който в романското изкуство управлява времето.

В този ред на мисли и факти свързваме слънцето със светлината, като символ и метафора. Нека не забравяме, че храмът на Гъоз-тепе е отворен отгоре в средата, за да приема светлината. Но ако слънчевата светлина умира всяка вечер, то тя се ражда отново всяка сутрин и човекът, приобщавайки участта си към участта на тази светлина, попива от нея надежда и вяра в нескончаемостта на живота и силата си. Светлината на небето е спасението на човека, затова върху саваните на египтяните били зашити амулети, символизиращи слънцето. Персия, Египет, всички митологии са придали светещ характер на божественото. В християнската религия Иисус е светлината на света. В традициите на исляма светлината е преди всичко символ на Божественото. Коранът постановява, че Бог е светлината на небесата и земята. Светлината му е като ниша в стената, където се намира една лампа, а лампата е в стъкленица и тя е като блестяща звезда. Тя е запалена с маслото на осветено дърво, маслиново, което не е нито от изток, нито от запад. И това масло е запалено и блясъкът на светлината му блести, без да има огън отвътре. Това е светлина върху светлина.

Внимателният читател ще схване нашето основание за логическо и не случайно кръстосване и събиране на епохи, хора, религии на това място и създаване на селище. Всички страни, всички народи, повечето градове имат своя свещена планина. Борино има своето Гъоз-тепе. Затова до днес никой местен човек не е иманярствал или кощунствал под планинските хребети. За него то е понятие за устойчивост и неизменност, дори чистота.

Годините като камък са се търкаляли, вековна гора се е затривала, мрели са хора и са се раждали. И планината ги отглеждала. Тя ги е закърмила с легендите, брулила ги е с ветровете, направила ги е твърди като дряна, мъдри като дъба, свободни като птиците. И най-важното – оставила е водата си. Тя винаги дъхти еднакво. Наричат я „бяло злато”. Хората са се опитали

да я обуздаят. Създали са чешми. Времето се е помъчило да приспи спомена за тях и да я отмине заедно с водата, която е изтекла от чучура. И днес на Гьоз-тепе една скромна чешмичка с лековита вода напомня история и невероятни случки от живота на хората за изцеление и избавление. Не случайно тук, на това свещено място, човешки ръце са укрепили чешма – тя възстановява и пречиства. Култът към чешмите и изворите е жизнен и до днес във всички келтски страни, особено в Бретан, където често под покровителството на Св. Анна и още почесто – на Св. Богородица, им приписват лечебни свойства срещу най-различни болести – от треска до кожни заболявания. По устни разкази водата на Гьоз-тепе е излекувала от екзема не един, не двама, докоснали се до нея и повярвали в силата ѝ. Умореният пътник се изкушава от планинската чистота и търси прекия досег на устните си с чудото на природата, наречено вода. Хората тук „уважават" водата. При всеки подходящ случай или място се изгражда чешма. Защото от Исляма до Япония, като се мине през обредите на древните даоистки жушури (господари на свещената вода), без да забравяме поръсването със светена вода у християните, умиването, водата играе важна роля. Свързваме мястото, водата и светилището. Култовете често са в центъра на някой извор. Всяко средище на поклонничество има свой водоизточник и свой извор, а водата може да лекува благодарение на специфичните си свойства. Знаем обаче, че водата може да има и лоша сила. Местните хора не свързват водата на Гьоз-тепе с нея. С векове никой не се осмелил да унищожи чешмата (както и всички останали в района), защото водата и в християнската, и в ислямската традиция има своите положителни значения. Коранът означава светена вода, която пада от небето като Божи знак. Обредната мюсюлманска молитва – *салат* – може да бъде изпълнена както подобава, едва когато молещият се се е пречистил чрез умиване, чиито особености са обект на строги правила.

Колкото и пъти да посетите този връх, толкова пъти ще ви се стори, че виждате нещо ново. През който и сезон да сте в село Чала, тук няма унили гледки. Небето като че ли се спуща до теб. Билото дразни желанието на туриста да стъпи на самото теме, привикнало да има за гости само облаците. До калето ще стигнеш само пеша, по дълги зиг-заги на тревиста пътека. Който е пътувал, ходил по такива неръкотворни пътища и планински красоти, не може да ги забрави никога. Те разведряват душата ни, внасят хармония, човечност, правят ни по-добри и по-щастливи. Няма нужда да ходим до по-далечни страни, за да будим енергията си. Просто трябва да се поспрем на такива места, където на пръв поглед ще ни се стори, че не е стъпвал човек. Но наблюдателният поклонник ще открие, че в отрязъците камъни се е намесвала човешка ръка, независимо че снеговете, дъждовете и амплитудите на времето са деформирали част от строеното. Учудват добре оформените ъгли, улеи, жлебове. А най-близо до слънцето се чувстваш на скалистата каменна площадка. Високо там горе в планината. На юг ще видиш още две тераси. Сръчен майстор е направил стъпала и от тази страна можеш да откриеш терасовидния характер на светилището. Древният зидар е оставил своя майсторлък във времето до днес, защото сухият зид, макар и къс на дължина – 3-4 метра, е устоял. Казват, че енергийната чувствителност на това място е силна. Дали те (хората с такава чувствителност) виждат и усещат присъствието на хваналите се на хоро елфи като концентрирана енергия, извираща от вселената, ние не знаем. Но местни жители разказват, че за да се възстановиш след умора на това място, ти трябват много малко минути. През един такъв отдих на лятото на 2002 г. баба Айше Узунова, заедно със своята внучка Даниела, в този район в продължение на 3-4 минути чуват „ясно тропот на копита на коне, които приближат и аха ще дойдат". Едва когато решават да си тръгнат, защото се уплашват, този „тропот" спира. Напълно отпочинали за 5-6 минути се насочват към дома си в село Чала. Местни жители разказват, че в гъбата, която расте в района на тепето, също има „нещо". След приготвянето ѝ за консумация не можеш да хапнеш повече от 1-2 парчета от нея... Чувстваш организма си претоварен и неспособен да извършва някаква дейност...

Нас обаче ни обземат неосъзнатите сили на елфите, но не за да обезсмислим самообладанието и здравия си разум, а за да стъпим още по-здраво на тази земя, за да преосмисляме

пътя на деди и прадеди, за да останем тук с обичта си и признателността към праотци, че дом са съградили, челяд са създали, за да ни има, за да останем, за да сме потребни.

Времето оставя следи

Могъщите царе заповядвали да пишат имената им не на пясък, а издълбани върху мрамор, а статуите им отливали от бронз. Но връхлитала буря, пороен дъжд се изсипвал върху паметника и с течение на годините надписът ставал все по-нечетлив. И първите хора, още щом станали хора, и великите държави в древността, и средновековните градове – всички те са оставили следи: в земята, върху камък, на хартия. Не всички следи са се запазили, а много от запазилите се все още не са открити.

Ако пишехме за някой велик човек, бихме започнали с това къде се е родил, родителите му, начина му на живот. Но ние ще започнем тази глава от съвсем друг край – от гробищата.

В далечното минало хората вярвали, че след смъртта човек продължава да живее: ходи, храни се, ловува, воюва. Тогава смятали, че има нужда от дом, облекло, храна. Ако той бил богат и велик, заедно с него погребвали скъпоценни украшения, коне и кучета, колесници, мебели от черно дърво, а понякога дори роби и робини. Предметите в гробовете – това преди всичко интересува археолога, са изработени преди стотици и хиляди години. Наистина не всички изделия на човешката ръка еднакво добре са запазени в земята.

Оправдан и простим е онзи наистина суеверен трепет, който обхваща учения, когато вижда най-после скъпоценните находки. Днес благодарение на археолозите познаваме паметниците на народите на Египет и Месопотамия, на Мала Азия и Кавказ, на Индия и Китай, на Балканския полуостров и собствената си история. Всеки предмет от разкопките ни запознава с техниката на изработването му и с неговото предназначение.

Навред около Борино – в Кремъклиев дол, Турлата, Черешова, Извора – копнеш ли, на следи от живот се натъкваш. Коренът на живота тук е дълбок. Още траките са оставили тези земи, после дошли римляни, византийци, българи, турци, за да са изградени сега стотици двуетажни и триетажни къщи, накацали като птици по меките родопски склонове.

В местността Равнината при строителни работи булдозери откриват човешки гробове. На това място част от селяните знаят, че е имало юрушка джамия и гробище. Намерените разтрошени глинени съдове югозападно от Турлата карат учените да мислят, че са попаднали на следите на средновековно селище и неговия некропол. През летните ваканционни месеци на 1977, 1978 и 1979 г. археолози от Историческия музей – Смолян с помощта на ученици и младежи от селото проучват над сто погребения. Те дават възможност за наблюдение на погребалния ритуал и датиране на некропола. В част от гробовете погребението е по християнски погребален обред – покойникът е положен по гръб, главата на запад, краката на изток. В едни от гробовете не са намерени погребални дарове, а в гроб № 9 (на 22.08.1977 г.) е намерена сечена от мед корубеста монета от времето на византийския император Алексей I Комнин (1081-1118). Намерени са и ковани пирони шарнир и останки от цепени дъски, което подсказва, че е имало дървен ковчег (в гроб № 12). Малката глинена каничка, намерена в друг гроб (№ 13), е наличие на погребален дар. Това кара археолозите да мислят, че погребението е извършено не по-рано от 70$^{-те}$ години на IX век. Намерена е и монета от дясната страна на черепа (в гроб № 15), която е от времето на византийския император Исак I Ангел (1185-1195), сечена от мед. А монета в следващото погребение (гроб № 16) е от времето на византийския император Йоан Комнин (1118-1143). Това е обяснимо, защото до създаването на Първата българска държава (VI-VII в.) днешните български земи влизали в пределите на Византия. На друга монета е изобразен венецианецът Лаврентий Теопуло (1268-1275).

Монетата е истински паметник, предмет, който е стигнал до нас в такъв вид, в какъвто е бил създаден в древността, а заедно с това монетата е паметник на писмеността, способен да разкаже за предмети, които не се отнасят непосредствено към функциите на монетите, както старата книга разказва не само за пергамента, мастилото и дървената корица.

Стари пари се намират не само в гробове, но и в съкровища, в градове. В това няма нищо чудно. Според преданията на старите гърци задгробното царство е отделено от земния свят с полурека-полублато Ахеронт. Когато тъжният керван на мъртъвците пристигнал при Ахеронт, те били длъжни да свалят от себе си на брега всичко земно: разкошните дрехи и дрипите, богатството и славата – и в такъв вид вече ги товарят на малка лодка, за да ги откарат в страната, от която не се връщат. Но превозвачът Харон, който управлявал тази лодка, както и всички превозвачи, не иска да работи безплатно: от всеки мъртвец той взема такса – обол, дребна медна монета.

Такива случаи на „Харонов обол" в разкопаните гробове намират археолозите при спасителните разкопки на некропола в Борино. При проучването на некропола са открити и 9 турски султански монети, излезли при пресяването на пръстта, избутана от булдозера. Други 3 монети са открити в непокътнати гробове и продължават датата на некропола до XIX век. Голяма част от некропола е унищожена. Но в направените разкопки се долавят и сходства с езически погребални обичаи на други славяни. Прадедите на днешното боринско население превръщат християнските надгробни паметници в гробни.

В близост до стопанската сграда (барака за изкуствени торове) са открити пет напълно запазени гроба (№ 14, 15, 16, 17, 18), където са намерени каменни плочи, които се оказват покриви на гробни камери. Те са били с различна големина, последователно застъпващи се една друга, така както се покриват къщи с каменни плочи в Родопите. В един от гробовете (№ 14) е намерен и погребален инвентар – метални гривни, обеца. Най-често по гробовете са намирани гривни – от бронз, медни, стъклени, а в два случая – железни. Имат различно сечение – кръгло, полукръгло, елипсовидно или правоъгълно със заоблени или изпилени краища. Усуканите гривни, намерени в Борино, са били разпространени през X-XII век не само в България. Те са познати във всички славянски страни.

Антична традиция се открива и в гривните, чиито краища наподобяват стилизирани змийски глави. Присъствието на змията не е случайно. Тя е образ, в който човечеството е влагало различни смисли: душа и либидо; митичен прародител; лечител и гадател; съд и опрощение.

Разнообразните обеци и наушници, рекордният брой гривни, пръстени, мъниста показват, че женските гробове са били най-богати. Само в гроб № 29 са намерени 16 гривни. При детските погребения се срещат освен обеци, гривни, пръстенчета и отделни мъниста, пришити като амулети към детските дрехи.

Най-бедни са погребенията на мъжете: кремъци, железни огнива, пръстени, монети.

Намереният костен материал, според антрополозите серията е предимно европеидна с преобладаване на северните расови типове, характерни за славяните. Регистрирани са и медитерано-динарски (средиземноморско-адриатически) расови типове, които се приписват на траките. Някои от черепите показват белези, характерни за контактните расови типове между европеидната и многолоидната раса, като монголоидният елемент е изразен в устройството на очницата, челото и профилировката на лицето. Тези расови типове са характерни за прабългарите. Намерени са и изкуствено деформирани черепи. Знае се, че изкуствената деформация на главата е донесена на Балканския полуостров от прабългарите и не се среща в други тюркски народи. Тя не е практикувана от османските и от селджукските турци. Тя се е извършвала чрез превързване главата на новороденото със стягащи превръзки от платно, които се оставяли няколко месеца, докато се калцират костите в желаната форма. Намерените дарове, изкуствено деформираните белези, особеностите на погребалния обред, накитите са характерни за прабългарите. Допуска се, че в днешния район на Борино в края на VII и VIII в. са били заселени прабългари.

Знае се, че през 540 г. прабългарите навлезли на широк фронт в пределите на Балканския полуостров – от Адриатическо море до Цариград. До средата на IX век периодът се характеризира с подчертан дуализъм, както по отношение на материалната култура, така и по

отношение на религизоните вярвания. Славяните и прабългарите дошли на полуострова с установени и практикувани от векове погребални обичаи. Основният погребален обред у славяните бил изгарянето на мъртвите в урни или направо в гробни ями. С вяра в задгробния живот били свързани прабългарските обичаи. Те погребвали мъртъвците в ямни гробове, в легнало положени, поставяли храна, вещи. С течение на времето благодарение на съвместния живот на славянското и прабългарското население материалната и битовата им култура постепенно се уеднаквява и то до такава степен, че е почти невъзможно да се отделят.

Откритият погребален инвентар в Борино и Ягодина разкрива преселване на население от северозапад на юг в края на Къснобронзовата епоха. Това разкрива и културните връзки на тракийските племена, населяващи Родопите, с траките от древна Тракия.

Направените исторически разкопки красноречиво доказват, че по тези земи е имало народ. За съжаление обаче няма писмени данни, от които да черпим сведения как точно е ставало движението на хората, как и защо са избирали тези места за живот. Историята просто мълчи, а на нас ни се ще да знаем какъв народ е пасял стадата си, какъв език е ехтял по склоновете.

Историята е доказала, че най-старите жители на днешната българска земя принадлежи на траките. Първите следи от човешка дейност в Родопите се откриват през Среднокаменната епоха.

В Родопа, близо до село Иланджи, в едно пусто място, наречено Търло, се намира оригинално писмо, написано на две успоредни, близки една до друга скалисти стени около едно старо гробище, отбелязва Стефан Захариев. Знае се, че пътешествениците Хан и Зах са намерили в 1858 г. на една мъчно достъпна скала в Прилеп груби и неумели изображения на конници с наведени копия, на бикове, рогачи и т.н. Тези и други (множество) примери дават основание още на К. Иречек да заключи, че грубите паметници в Македония, Херцеговина, на Балкана и в Родопа са „произведения на най-старите жители на тия страни: те във всеки случай са по-стари от времето на римското владичество и славянската колонизация и общо се отнасят към Дохристиянската епоха”[9].

През времето на Втората пуническа война на полуострова се явяват римляните. Дарданите и траките били покорени след осемгодишна борба. В тая война паднал Апий Клавдий в Родопа. Най-могъщият от тракийските князе – Котис, господар на одрисите, бил причислен към подвластните римски владетели. Но с това далеч не била завършена планинската война в Хем и Родопа.

Историята вече е установила, че през късната Бронзова епоха траките вече укрепват своите селища – най-напред земни укрепления, а после каменни. Едновременно в планините, още в края на II хилядолетие започват да строят крепости и по планински райони, като подбират естествено защитени места.

Макар и да са малко изследователите на Западните Родопи, то и те не обясняват защо през Ранножелязната епоха се наблюдава изчезване на едни селища и преместване на други. Това показва, че има миграционни движения, климатични промени. Не става въпрос обаче за някаква мащабна миграция на тракийските племена, а за ограничено проникване на население в планината. Наличието на кале на Гьоз-тепе показва, че местното население е било подготвено за защита при евентуални нападения. Калета са намерени и в района на Доспат – Касъкското, Дразлицкото, Гюмюшдерското, Кутленското и др.

Намерени са отделни предмети, които разкриват пътища за движение и места за краткотрайно пребиваване. Такива са чашата, открита в Триъгълната пещера до Борино; временното пещерно жилище в Кастракли; откритите временни селища в околностите на Борино и Ягодина. Погребалният инвентар в некропола, както вече отбелязахме, показва и културните връзки на тракийските племена, населяващи Родопите, и тракийските племена на Тракия.

Макар климатът да е бил суров, предполага се, че човекът е започнал най-напред да живее на открито и основно средство на препитание е бил ловът. Откритите стъргалки, ост-

рия, кремъчни отломъци, пластини, люспи и други предмети в района на хижа „Орфей” – в местностите Чучура, Носа, Трансформатора, показват, че тук е обработван кремъкът, а някъде другаде са изработвани самите предмети.

Сравнително голям скок в своето развитие човечеството претърпява през Новокаменната епоха. Тази „неолитна революция”, при която човекът става активен спрямо природата, се наблюдава и на Балканския полуостров. От проучените пещери в Родопите не е открит керамичен материал от Новокаменната епоха, което ни показва, че в планината няма постоянни селища, а е посещавана от търсачи на кремък и ловци.

Подобно е положението и през Меднокаменната и Раннобронзовата епоха. Движението в планината се потвърждава от намерените две селища (от Раннобронзовата епоха) в Ягодинската пещера и Харамийска дупка.

Едва през Къснобронзовата епоха траките оформят своите селища. Причините са няколко: подобряване на климатичните условия; наченки на земеделие с отглеждане на бобови растения, ечемик, фий, по-късно на лен и коноп, лозарство; масово използване на оръдията на труда, които позволяват разнообразяване и увеличаване на земеделската продукция; животновъдство – домашни животни, ролята на коня, скотовъдството намира място; наличие на метални руди (в района на Доспат) и златни полиметални руди в района на Чала.

Съвкупността от тези условия са причина през Късната желязна и Античната епоха създаването на селищата да става в близост до рудни разработки и светилища. В днешно Борино например има комбинация от селище, могилен некропол и култово място.

Тракийските племена образували през I хил. пр.Хр. относително единен племенен етнодемографски масив между Карпатите и Егейско море. Според историците не може да се направи точна картина за броя на населението, но съвсем сигурно е, че с най-голяма гъстота то е на юг от Стара планина и в Родопите.

По следите на миналите столетия

У византийските писатели от VII-VIII век вече не се срещат никакви данни за „траки” в смисъл на самостоятелен етнос, нито пък за отделни тракийски племена (мизи, гети, беси и др.). Вместо това се говори за славяни.

Сравнително малко данни са запазени относно проникването и заселването на славяни в днешна Южна България, но се знае, че част от тях са се установили и в Родопския масив. За силно проникване на славянския елемент в Родопската област могат да бъдат приведени многобройни примери и от съвременната топонимия. Заслужават отбелязване местни имена като Беден, Лясково, Триград.

Академик Димитър Ангелов предполага, че славяните са възприели и доразвили като наследство от тракийския и балканския субстрат някои празници, обичаи и обреди с религиозно и битово съдържание. Между тях можем да споменем езическия празник на пролетта, известните кукерски игри (карнавални шествия, свързани с култа към Дионис), обичаят да се палят и прескачат огньове, обичаят да се вгражда реално или символично жертва, за да бъде трайна новостроящата се сграда или мост.

Чрез траките славяните усвоили и високите постижения на византийската провинциална култура в областта на селското стопанство, занаятите, строителството; развили с ускорени темпове своите производителни сили, а така също заимствали много оръдия на труда. Под влияние на славянската община се възродила и местната селска община, засилила се нейната роля в социалния живот.

През 549 г., по сведение на византийския историк Прокопий Кесарийски, славянска войска от около 3000 души преминала Дунава, без да среща съпротива, и стигнала до Марица. Един от славянските отряди стигнал до устието на Места. За многобройни славянски нападения говори и готският историк Йордан. Тяхното проследяване показва, че опитите им да завладеят земи са откъм Дунав. Вероятно високите планински хребети са им създали трудности.

Затова може би те опитали от юг. През 597 г., докато византийци и авари взаимно се дебнели, славяните извършили голямо нападение в земите на империята и обсадили Солун. След 602 г. славяните масово се заселват на Балканския полуостров. Славяни заемат земите от Родопската област в началото на VII в. В „Чудесата на Св. Димитър Солунски" се говори за славянските обсади на гр. Солун: „Както знаете, христолюбци, в предните глави ние разказахме отчасти за славяните, т.е. за тъй наречения [славянски княз] Хацон и за аварите. Разказахме и за това, че те опустошили почти целия Илирик, именно провинциите: двете Панонии, също и двете Дакии, Дардания, Мизия, Привилитиана, Родопа (обхващаща Родопите и Беломорското крайбрежие между Места и Марица) и всички други провинции..."[10].

Знае се, че в Западните Родопи, по долината на Места и в околностите на Сяр, живеели смоляните, а в района на Доспат се срещат и мърваци. Според византийски хронисти селищата на славяните са разположени по реките, близо до тях има блата или тресавища, живеели в бедни колиби и землянки. Много често променяли своите селища. Занимавали се със скотовъдство и земеделие. Хронологически е много трудно да проследим движението на славяните и прабългарите в Западните Родопи, поради липса на достатъчно извори. Знае се обаче, че Родопската област се присъединява към България в 837-838 г. Включването на славянските племена от Македония и Родопската област в пределите на българската държава изостря отношенията с Византия до краен предел. През 837 г. избухва въстание на славянското племе смоляни в Западните Родопи срещу византийската власт. От намерения инвентар при археологическите разкопки в района на Борино не са открити предмети, с които да са се водили военни действия, което ни дава основание, че подобни въстания не са стигали дотук и самото население е миролюбиво.

Междувременно през 864 г. става покръстването на българския народ; през 886 г. учениците на Кирил и Методий идват в Бъгария; през 904 г. българската държава се разширява на югозапад; през 1096 г. преминават участниците от Първия кръстоносен поход през българските земи, а през 1189 г. на Третия кръстоносен поход.

В определен момент съдбата на Родопите е свързана с Иванко, който предприема усилен строеж на крепости в планината. През 1198 г. се обявява за независим. Когато навлизат навътре в Родопите, византийците попадат в обкръжение. Успяват да се оттеглят от опасните планински места и изоставят Родопската област в ръцете на Иванко. От защитник на императорските земи се превръща в опасен враг на Византия като откъсва от нея Родопската област от средното течение на р. Арда до устието на Места и до планината Кушиница.

Срещу византийската власт се опълчва друг неин служител - новият управител на Смолянска област Йоан Спиридонаки, който не удържа на натиска на византийските войски.

Разглежданите от нас земи са свързани с името на сестриния син на Калоян – Алексий Слав. Отначало той се настанява в крепостта Цепина (дн. с. Дорково, Пазарджишко), в северните склонове на Родопите, а после става независим владетел на земите около Западните Родопи и Пирин. След превземането от латинците на крепостта Кричим Слав лично се явява пред Хенрих, признава се за негов васал и го моли да му даде дъщеря си за жена. Поради голямото значение, което има за империята разпокъсването на българските земи, латинските първенци посъветват настойчиво Хенрих да се съгласи. Така Слав с титлата деспот става зет на латинския император и запазва властта си върху земите, които владее. По-късно пренася своята резиденция в Мелник. Политическата обстановка през началните години от управлението на Иван Асен II била твърде сложна. Напредналият процес на феодализация и тенденцията към политически сепаратизъм довеждат до отцепването на Родопската област, където се бил утвърдил като самостоятелен владетел деспот Слав. Лавирайки умело между Латинската империя, Епирската държава и България, деспот Слав вече укрепвал своите позиции. Със самочувствието на почти независим владетел издава през 1220 г. на гръцки език една грамота за манастира „Св. богородица Спилеотиса" край Мелник. Хронологически тя е първо известие за съществуването на отработъчните повинности, като едно от най-важните задължения на селячеството. Нещо повече, тя свидетелства за голямо строителство.

По името на деспота Западните Родопи били наречени Славееви гори. Деспот, заедно със севастократор са двете главни висши титли във Втората българка държава. Те са получавали права да управляват отделни области в държавата, където притежавали обширни поземлени владения. Голямата власт им дава възможност да се чувстват твърде самостоятелни в своите земи, да не се съобразяват винаги с политиката на царя. След овдовяването си, деспотът е потърсил връзка с рода на Тодор Комнин. За по-късната му съдба малко се знае. По времето на Иван Асен II земите под властта на деспот Слав, Стрез и др. влизат в територията на България. Предполага се, че политическия си и житейски път е завършил в Търново. Името на днешния град Доспат се свързва с деспот Слав поради това, че е бил дълго време господар в областта.

Друго име, с което е свързана Родопската област, е Момчил. Неговата личност е изследвана и подвизите му са разказани. Възникването на Момчиловото владение в Родопската област е важен епизод от историята на този край, който свидетелства за стремежа на местното българско население да се противопостави на чуждите нашественици – турци и византийци. Споменът за Момчил като храбър борец срещу азиатските пришълци се запазва обаче векове наред в народностното съзнание – в народните песни и легенди.

1352 е годината, която историците са фиксирали за стъпването на османските турци на Балканския полуостров, а през 1371-1373 провеждат широки завоевателни действия в българските земи. Упорита борба е имало и в Родопския край. Запазени са десетки предания и легенди, които възникнали като жив отклик от онези дни, и които се предавали в продължение на векове от поколение на поколение. Врагът нахлува най-напред по северните склонове, където среща отпор. Упорита съпротива има и във вътрешността на Родопския масив. Според запазените спомени там нахлуват два турски отряда. Единият е предвождан от Джедит паша, а другият – от Ибрахим паша. Първият се движи по пътя Станимака – Бачковския манастир по долината на Чепеларска река, а вторият настъпва от Пловдив към с. Първенец – Тъмраш и по коритото на река Въча. Водят се боеве, като в района на Девин е запазено в съзнанието на хората името на Гордю войвода като храбър защитник. Според народно предание нахлуващата в Девинско турска войска била предвождана лично от Джедит паша, който загива в кървав бой. Гордю войвода също загива.

За съжаление обаче хронологическият ред на събитията е труден за уточняване. В запазените народни предания има данни, но сведенията от османските извори са оскъдни. За завладяването на южните родопски покрайнини повече данни има в хрониката на османския летописец Коджа Хюсеин. От неговия разказ се вижда, че начело на нахлулата в тези краища османска войска султан Мурад I поставя видния военачалник Хайредин паша с помощник Евренос бег, командващ спахийските отряди.

Открихме известна неяснота при изследванията на въпроса за това как точно е станало османското завладяване на някои места от Родопите. Причината се крие в изключителната оскъдност на изворите. Въпреки това историческата наука е длъжник. Наложително е проучването и анализирането на преписки, описания в жития и поучения, лаконични изречения в надписи или канонични творби, османски източници и прочие, за да може съвременното поколение на райони като Борино да познава своята съдба. Без буйна фантазия всяко селище има своя история и тя е част от летописа на района, областта, страната.

Известна информация за Западните Родопи ни дават пътищата. Знае се, че през XIII-XV в. пътната мрежа получава голямо развитие. Използвани били и пътища от римската епоха. Според карта на селищата и пътищата в България през разглеждания период в Западните Родопи няма главен сухоземен път, а са очертани няколко второстепенни сухоземни с конкретни селища. Един такъв път е Пловдив – Кричим – Беден (разклонява се за Триград и Доспат). Триградското отклонение е за Козник и Ксанти, а Доспатското за Драма; друг път на запад от Доспат води към родопската крепост Цепина, извива на изток към Кричим и Пловдив. Получава се един пътен триъгълник: Беден, Триград, Доспат. В Доспат се събират три пътя – от

Беден, Триград, Драма (в него се включва и пътят от Никопол‑г). Това ни дава основание да предположим, че в землището на днешно Борино не е имало постоянно съществуващо селище през XIII-XV в., макар то да не е било значително добре икономически развито. Целта на съобщителните линии тогава е била да свързва градове и крепости. Населението било длъжно да улеснява придвижването на бързоходците и на официалните държавни лица, давайки им подслон и храна, а също и да поддържа пътищата в добро състояние.

Установено е, че през XV в. в Родопската област имало редица епископии, които влизали в Пловдивската епархия, а епископията на смоляните се числяла към епархията на Филипи. Знаем, че в подобни центрове се е развивала писменост, но в църковните центрове на Родопската област писмени паметници не са намерени. Според изследване на проф. Петър Петров това се обяснява с факта, че между 1666-1670 г. турците разрушили до основи 32 манастира и 218 църкви между Станимака и Самоковска баня.[11]

Все пак географски през 40$^{-те}$ години на XVI в. завладените земи на Балканите османците групират в голяма административна единица – Румелийско бейлербейство, по-късно еялет. То имало по-малки подразделения- военно-административни единици (санджаци, лива). В така наречената ***паша*** влиза и Родопската област.

Повишената феодална експлоатация, произволите на местните феодали и държавни чиновници влошават положението на всички слоеве от населението и главно на българските селяни. От края на XVI в. нататък утежнените условия причиняват и сериозни вътрешни демографски промени, размествания, приливи и отливи на жители от различни райони. Българските селяни търсят спасение от силния гнет чрез бягства и изселвания. Обезземляването, данъчният гнет довеждат до разоряване на селяните. По сведение на Цариградските архиви през целия XVI в. в Анадол прииждат непрестанно разорени селяни. Залавят се да работят като аргати, овчари и пр. Увеличените тежести през втората половина на XVI в. причиняват разпиляването и изселването не само на отделни лица, но и на отделни селища. Част от бягствата и изселванията са насочени и към градовете. Това ни дава основание да предположим (поради липса на писмени източници и от направените разкопки), че в периода XV-XVII в. живеещото население в района е засегнато от гореизложените демографски движения. Направени разкопки в района на м. Турлата, Извора, Джумая дюзю показват подобно „движение”.

Въпросът за разпространението на исляма в Родопите е изследван и нямаме за цел неговото сериозно представяне. Нас ни интересуват само някои негови аспекти. Един от тях е преселването на големи групи колонисти от Мала Азия и изселването на българи в други райони, затова защото именно в района на Борино става дума за движение на хора, чиито мотиви се свеждат до религиозни, климатични, социални или биологични. Константин Иречек посочва, че през XV в. в района на Татар-Пазарджик има чума, която изтребва по-голяма част от татарите и турците. Понеже тук липсва плодородна земя, няма удобни пътища и големи селища за настаняване на гарнизони, то и няма заселване на колонисти, а и юруците са малобройни. Както по-късно ще разберем, разрастването на Борино става постепенно.

Вторият аспект на ислямизацията е във връзка с т.нар. масови помохамеданчвания. През 1515 г. са засегнати и Западните Родопи и султанът идва на лов в Доспат през пролетта на 1671 г. Едновременно с това през първата половина на XVII в. по северните склонове на Родопите българското християнско население има превес. В регистъра за джизието за вилаета Филибе от 1633-1634 г. са посочени следните села: Лилково – 30 християнски домакинства, Чуреково – 10, Борово, Малево, Дряново и Лъкавица – 29, Павелско – 20, Тъмраш, - 20, Забърдо – 10, Новосел (Нова махала) – 87, Лясково с Настан – 17, Триград – 22.[12]

В условията на Османската империя, когато религиозните норми и догми имат силата на политически аксиоми и светогледът бил до голяма степен теологичен, единоверието е важен фактор в живота както на народите в нея, така и на отделния поданик.

Двуобредните гробища, открити в Родопите и нашия район (преди всичко надгробни камъни със зарити в земята кръстове), както и исторически сложилата се традиция в съзна-

нието на тогавашните православни българи, изграждат социалнопсихологически стереотип, който смесва християнството с българското и мюсюлманското с турското. Създаването на този стереотип е специфично явление в историята на българския народ. Това явление трудно може да бъде открито в историята на други народи – един американец-мюсюлманин никога няма да бъде наречен арабин или турчин, защото изповядва исляма. Корените можем да търсим в тези на исляма в Османската империя. Когато изучаваме тази империя, нас ни привличат два факта – низ от историята и нравите на нашите съседи, оказали силно влияние върху начина на живот. Единият е иронията, с която говори за всичко турско известен османски поет от XVI в. – Яхия Тахтаджали. Вторият, че турците в Османската империя рядко се наричали турци или османци, а винаги мюсюлмани. М. Гюбие отбелязва, че през първата половина на XVIII в. на въпроса: „Турчил ни е той или не?”, османецът отговаря: мюсюлманин. Турският изследовател М. Ериширгил отбелязва, че до началото на XX в. турци наричали само турските селяни, гражданите назовавали себе си мюсюлмани. Според Георги Янков тук трябва да се има предвид историческата еволюция на думата тюрк. За османската управляваща класа тази дума била синоним на „селянин”, „плебей”, „груб”, „недодялан”. Думата турчин (на турски език – тюрк) става официално признат етноним, народностно самосъзнание на турския народ едва през 20-те години на XX в. Едва след окончателното разпадане на Османската империя и образуването на буржоазна Турция принципът на „националността” измества принципа на ислямизма, османизма и идеята за преданост към султана халиф. Интересно е да се посочи, че сред прогресивните среди в Турция е имало опити вместо етнонима „турчин” (на турски език – тюрк) да се въведе етнонимът „анадолец” (анадолулу), за да бъде окончателно преодоляна бъркотията между термините турчин и тюрк, съществуваща в турския език. В действителност думата турци означава етносоциална общност (народност, нация)[13], тюрк – етнолингвистична общност, такава примерно, каквато са славяните.

В българските исторически извори до XVII в. по-рядко се среща терминът турци. Обикновено те са наричани агаряни или измаилтяни.

Християнството се смесва с българското, а мюсюлманското – с турското. Оттук и ислямизирането се разглеждало като „потурчване”, отпадане от българската народност, за което свидетелстват исторически извори и фолклорната традиция.

Независимо от всичко това миналите столетия са оставили следи, страници от една история, която свързва хората тук. Запазването на традициите и битовите навици в село Борино стига до там, че дамгата, която се поставя върху добитъка, изобразява стар прабългарски рунически знак, известен още от ранното средновековие (VII-X в.). Не може да се посочи началото, от което хората започват да използват дамгата като маркировка на добитъка. Това е разпространеният върху всякакви материали от първите български столици Плиска и Велики Преслав прабългарски знак, известен в науката като „ипсилон с две хакти”. Тълкуван е от изследвачите като означение на езическия върховен прабългарски бог Тангра. Смятало се, че е имал предпазно значение за предмета или живото същество, които са го носили. В същото време би могъл да бъде знак за собственост или родова принадлежност или притежание. В Борино той е използван с двете функции – като предпазен знак и знак за родова собственост.

Традиционният народен календар, структуриран върху два темпорални стълба – началото на пролетта и началото на есента, съхранява толкова много патриархални елементи, ражда прояви на човешки взаимоотношения и традиции, които днес се определят с думите толерантност и демократичност. Показателни в случая са празниците Гергьовден и Димитровден – Идрелез и Руз-и-Касъм.

ГЛАВА ВТОРА

БОРИНО – БЕЗДНА ОТ ВРЕМЕ

Кладенецът на миналото

Кладенецът – водата, земята и въздухът, осигуряващи жизненоважния път за общуване. Един малък микрокосмос, който ражда селище. Нека не забравяме, че кладенецът е символ на изобилие и извор на живот, но същевременно с това – тайна. А историята на Борино има своите „бели петна", своите тайни, които не успяхме да изясним, но искрено се надяваме, че родолюбци ще допълнят нашето знание за селото, защото кладенец представлява също така човекът, достигнал знанието. Сами разбирате защо започваме същинската част на летописа така, нетрадиционно. А и самата история на селището е низ от преповтарящи се традиции, но така сложили се в житейските пластове във времето и пространството, че те вкупом не са характерни за никое друго селище.

Представете си градовете през XVI-XVII в. – джамии, чешми, медресета, бани, безистени, кервансараи, големи търговски пътища с хубави каменни мостове, големи и хубави къщи, а тук – в планината на Орфей, в близост до храма на Дионис – колиби. Нека обаче това не ни плаши или отчайва, защото колибата това е домът на номада, на пътника. Родината е небето, а земята – странството. Нещо повече – колибата, направена от клони или слама, означава и преходността. Теснотата ѝ подхожда на самотата и съзерцанието. Хората, събуждали се в тази омайваща планина, постепенно са ставали господари на пространството, господари на волята си да съграждат дом тук.

Кои са тези хора?

Нашата основна теза е, че това са юруци. Предвид това, че информацията за тях е пръсната по различни източници, ще си позволим да направим обобщен преглед на написаното за юруците – без да се стремим към пълнота. Предварително обаче ще направим уговорката, че фактологията,ако може да се нарече такава, на отделните автори се „разминава", но независимо от това юруците са част от живота на няколко поколения родопчани и ние нямаме право да подценяваме техния произход, пътувания, обичаи...

Жителите на Татар-Пазарджишката кааза Ст. Захариев изброява последователно в градовете и селата, като за последните отбелязва: турци и българи. Така например посочва, че в селата турското население е било 8175 жители, българи – 32145. При характеристиката си за Карабулак уточнява: помаци, кепенджии, бъкларе, земеделци и скотовъдци. Следва да се има предвид, че Ст. Захариев не говори за юруци. Освен това отбелязва, че общият брой на селата в каазата е 110 и в зависимост от народностния състав на населението им ги разпределя така: 67 села, населени с българи, 31 села, населени с турци, 12 села със смесено население: българи и турци. Разпределението на селата по отношение на техния народностен състав не е правилно, защото Захариев включва към турските села и селата с българомохамеданско население – общо 17 села. Следователно чисто турски села в каазата са били 14. Според Александър Арнаудов, освен това при броенето на чисто българските села с християнско население Ст. Захариев е допуснал грешка, тъй като селата не са 67, както той отбелязва, а 70. Така че общият брой на селата в каазата е 113, а не 110. Те се разпределят така: в Якаколу – 55 (тук влизат Борино, Змеица, Буйново и др.); в Ортаколу – 40 села; в Отлуккьойколу – 18 села.[14]

Според К. Иречек приблизително към XVI в. се отнася заселването с туркестански юруци и с турски коняри на южните части на Тракия и Македония. Според (цитирания от Иречек) Кануна у Hammer, Staatsverf., I, с. 413, те са свободни, плащат данък на Бога без оглед

кой е земевладелец. Ако са се заселили на постоянно местожителство в селото, към което са причислени, и в което са живели 10 години, плащат 12 аспри за земите, които са направили орни. Земевладелците не се бъркат в техните женитбени отношения. Юруците са били повечето „тюкомани"[15]. В притурката към книгата си Иречек уточнява, че юруци живеят в Мъглен, край Солун и по крайбрежните равнини на юг от Родопа.

Страшимир Димитров говори за „юрушка организация". Позовавайки се на проф. Мустафа Тьокбилгин, авторът уточнява, че в средата на XIV в. юруците играят определена роля в решаването на някои военни и стратегически задачи. За юрушката организация се приема обикновено, че обединява в себе си тюркските номади, които се били преселили от Мала Азия.[16] В стремежа си да наложи на номадите военни и данъчни задължения османската държава ги обединила и създала т.нар. юрушка военна организация. И понеже думата „юрук" означава приблизително номад, разпространено е и мнението, че тя включва номадски и полуномадски преселници.

Юруците се оказват конгломерат от хора с различен етнически произход, обединени от принадлежността към една религия, от еднаквите си задължения към държавата.[17] В една заповед на султан Сюлейман I до заима на танръдагските юруци се нарежда: „Да извършиш ново регистриране и попълване на недостига и непълнотите на юруците, подвластни на твоя субашилък, било със синове на споменатите юрушки групи, било с освободени техни роби, с преминали към правата вяра синове на Абдуллах, с анадолци, дошли и заселили се между юруците"[18]. Съвсем целенасочено властта използвала юрушката организация, за да въвлече в нея и да асимилира помюсюлманчените местни хора. Синовете на ислямизираните били записване с мюсюлмански имена. Проучването на пълните описи на юруците разкрива, че те не са нито многобройни, нито са само пришълци – номади. Може да се каже, че в юрушките групи само началото било юрушко, а по-нататък те били поддържани и растели благодарение на зачисляването в тях на ислямизирано местно християнско население или на освободени военнопленници роби.[19] Вероятно подобно „изграждане" има и тук. Наличието на скрити християнски погребения в некропола в село Борино и наличието на роднини в съседни села като Буйново, Змейца, Барутин, Ново село не са без основание за подобно предположение.

Некрополът в Борино е на село, което е просъществувало на това място повече от 1000 години. Откритите археологически материали според археолозите от Смолян свидетелстват и за това, че е осъществена приемственост както на новото със старото гробище, така и на новото селище със старото село, което е било разположено на югозападния склон на връх Турлата и е приемник на още по-старо, по всяка вероятност тракийско селище, а в по-ново време се е спуснало в ниското. Макар да се налага нова религия, продължава наследеният обичай да се поставя монета. Сега тя е султанска.

Преобладаващата част от турските заселници в българските земи били юруците. Според известния историк Петър Петров това било пастирско население, организирано на полувоенна основа (в оджаци). Техният брой по целия Балкански полуостров не надхвърлял 40 000 души, а през XVII в. те дори се изселили от българските земи.

В началото на турското робство Източнородопският край бил твърде обезлюден и превърнат в султански пасища. Места от Централна Родопа стават вакъфски. Що се отнася до района на Смолянско и Доспатско те остават в обсега на личните султански земи, с които върховният владетел можел да разполага, както си желае – да подарява на роднини, приятели, близки или служители. Родопският лабиринт е красив, но не е имало условия за доходно земеделие. Допълнено с откъснатостта и затвореността, султаните използват района за почивка и отмора. Не случайно построяват лятна резиденция в Доспатския край.

Най-траен спомен за родопските земи има за Рупчос. Легенда разказва, че този вакъф е бил учреден от пълководеца Джадит Али паша и от жената на убития пълководец Ибрахим паша – Айше Султание. Преди смъртта си, вероятно за да увековечат своята слава и за да осигурят доходи за своите потомци, подаряват приходите от земите си в Рупчос на джамии,

имарета. А Айше Султание пожелала върху гроба на нейния мъж да бъде направен паметник (тюлбе, мавзолей), а до паметника да бъде изградена джамия с позлатени кубета и приют за бедни и недъгави хора. Нейната воля обаче не се изпълнява.

През вековете измирали потомците на вакъфските учредители. Постепенно започва разпродаване на земи и имоти на онези, които били обработвани през много поколения или пък на селяни, които искали да увеличат своята орна земя. Но много селяни от Рупчос нямат възможност да закупят земя поради бедност. И така тя продължавала да бъде вакъфска, а селяните плащат десятък в пари, докато в невакъфските земи той е бил забравен. По този начин, прехвърляйки в наследство не собствеността над нивите си на своите деца, а само право на обработване, селяните от Рупчос живеят до самата 1885 г. Едва след това селяните стават господари на земята, която обработвали. Но в този край продължават да се пазят документи (тапии) за правоползване, а не за собственост на земята.

Заедно с това се знае, че султанската власт е разселвала юрушки задруги. Юрук не е название на племе. Според Вера Мутафчиева то означава само „чергар". „Именно юруците са били едничките турци, които са проникували лете в Средните Родопи, за да пасат големите стада. Тия стада летували из вакъфските пасища, срещу което предавали на вакъфа месо, масло и др."[20]

Не случайно и Васил Дечов назовава Кричимската долина – „Вакъфски села".

За историческата стойност на юруците можем да имаме малко или много резерви, предвид и на това, че всичко за тях предстои да бъде обобщено и анализирано. Все пак те са жива история не само в Западните Родопи. Известният родопски изследовател К. Канев, изследвайки историята на Средните Родопи, също отделя внимание на заселилите се юруци. Това са турски скотовъди и пастири. Канев уточнява: „От турските думи „юрумек" – вървя, движа се, придвижвам се и „конмак" - отсядам, установявам се, те били наречени юруци или конари, което означава скитници – чергари"[21].

Повечето автори са единни по въпроса, че юруците водят чергарски живот, придвижват се от едно място на друго. Отсядат временно в колиби, докато имало хубава паша и отново заминават да търсят нови пасища. Зимно време те отсядат в Беломорието, а лятно време придвижват стадата си по високите хребети на Родопа, свалила вече снежните си гугли. Според предания, опознали и оценили определени територии, юруците отново се връщали.

В едно обаче можем да бъдем сигурни – тези скитници имат невероятно усещане за красивото в природата. Ако сте посетили седловината в село Момчиловци, и ако застанете на който и да е връх в близост до Борино, ще откриете прекрасни гледки. Планината е мека, гората е избягала назад, зад хоризонта. Селищата са се опънали на припек и се гушат край бистри води сред величествени гори. Красотата на Боринската котловина посочва и Васил Дечов при посещението си през 1905 г.

Не е установено кога точно юруците са навлезли в Родопския край. Изглежда обаче, че това е ставало в един доста продължителен период. Иречек посочва, че най-напред те били заселени в Пловдивско от султан Баязид (1389-1402), а в началото на XVI в. били разположени из Родопа. Позовавайки се на предания, същият автор посочва, че в Доспатско юрушките оджаци били около 70 000.

А понятието „коняри", според Иречек, произлиза или от турското „коюн" – овца, или от българското „кон", а може би най-вероятно (според Кирил Василев) от името на гр. Кония (Коньо, Коня, Кония) – стара селджукска резиденция в Мала Азия. По-възрастното население в Борино знае, че неговите предшественици са дошли именно от този град. Сами са си казвали, че са юруци и пазели обособени първоначално своите колиби и кошари, после къщи, махали, впоследствие и селище. Сигурно е, че юрушко местостоене най-напред е имало в района на север от днешната местност Топлия извор.

Стопанската уредба не била еднаква у всички оджаци и юруци. Някъде семействата (родовете) можели да уреждат своите работи чрез главния „оджашки съвет", състоящ се от

вождовете на по-големите родове. Другаде това ставало свободно, като се имало предвид, че някои поединично се „заселват", какъвто е случаят с бъдещото селища Карабулак. Това са онези юруци, които харесвали повече планината. Едновременно с това „селеметата" (родовете) имали постоянни жилища в Беломорието и летни обиталища в Родопа. Юруците били едноженци, кротки хора, но никога не отстъпвали своите пасища. Това е и една от причините местните юрушки семейства да оставят „да пазят" своите завладени територии от съседи.

В Борино отначало остават само ергени, но по-късно създават семейства, построяват по-стабилни жилища и остават зиме и лете. Околните селища притежавали много добитък, искали да използват пасищата в района на Карабулак и това е било причина за противоречия между юруците и хората от съседните селища. Първоначално, обикновено през дълбоките зимни дни, когато колибите и мандрите са оставали без надзор, са били събаряни и опожарявани с цел напролет да бъдат принудени юруците да напуснат. Историята обаче доказва упоритостта в намеренията на номадите, които устояват на трудностите. Една от задачите им била да бъдат създадени пасбища. По предание се знае, че през пролетта изсичали определено място гора, а през есента изсъхналата листна маса запалвали. На определени места хвърляли семена от ръж и ечемик, които покривали с пръст. Последователно жънели, оставяли стърнища и постепенно ставало пасбище. Едновременно с това цяло лято овцете, козите лежали и земите давали хубав берекет. Хората прекарвали по-голяма част от ежедневието си по колибите, кършлите, пръснати по върховете. Знае се, че в Борино юруците първоначално са били „групирани" в четири махали. Има съвпадение за броя на първоначално заселилите се юрушки семейства по устни предания до днес и разказа на трима карабулакчани, споделен с Васил Дечов при идването му в селото през 1905 г. Ето как последният предава разказа им съвсем накратко: „Цялото сегашно землище на Карабулак преди двестотин и повече години принадлежало на четири семейства юруци, които имали кършли в Солунско. Лете дохождали със стадата си на летовище по яйлаците, а зиме сваляли стадата си в полето. Летните колиби и мандри били, гдето е сега селото. Тия колиби и мандри зиме оставали празни, без надзор. Но околното население, което също имало много добитък, не живеело добре с прихождащите юруци, затова то честиш им събаряло и горяло колибите и мандрите. За да се вардят от такива пакости, юруците почнали да оставят вардачи на мандрите. Изпърво вардачи били само мъже без семейства, но по-късно, когато юруците се размножили, зели да оставят за вардачи и по две-три семейства, които си направяли по-добри помещения и престанали да слизат в полето. По тоя начин се основало селото Карабулак, което сега брои около сто домакинства"[22].

В. Дечов посочва, че юруците идват от Солунско. Местни възрастни жители си спомнят от разкази на техни предци, че са дошли от Кония. Всъщност някакво сериозно разминаване няма, защото знаем, че юруците идват от Мала Азия и се настаняват на Балканския полуостров. Вероятно, точно такива юруци, заселили се на Балканския полуостров в района на Солунско, се придвижват по-навътре и достигат до склоновете на Западните Родопи.

Легенда разказва, че юруци от 79-ти оджак (някои автори спорят, че такива не е имало или каквато и да било номерация) по заповед на своя военоначалник идват в района на Борино да търсят бунар (кладенец), от който редовно да черпят вода. Така, обикаляйки, те се връщат и съобщават: „Булдук" (намерихме).

Друго предание, отчасти продължение на горното, съобщава, че от днешно Гьоврен тук се заселват няколко семейства, привлечени от панорамна гледка и стратегическото положение: отпред – изток, югоизток – се виждало добре; отворено и отзад – запад, югозапад – защитени от високи скалисти била (днешната местност Омана). Тази легенда се приема за достоверна и авторите на „Енциклопедия България", том I, на стр. 348 уточняват, че по предание Борино е основано от четирима братя от Гьоврен, които се заселили на различни места и образували четири махали на селото. Гьовренски юруци са владеели местността Валта Джумая дюзю и Тепе баир. Карабулакчани и гьовренци взаимно са предявявали претенции към определени земи. За да решат един от поредните спорове, за една нощ боринци

изкопават дълбок канал, чрез който променят течението на реката и желаните от тях земи се оказват в ръцете им.

Родопският изследовател и книжовник Христо Попконстантинов в „Спомени за страшната пролет на 1876 година" отбелязва, че юруците преди стотина години (т.е. преди 1876 г.) са изчезнали постепенно, като са продавали или оставяли земите си на стари или нови села. Вместо тях идват гърци, каракачани и прекупуват лятна паша. Всъщност кога точно са напуснали, трудно може да се отговори и предположенията могат да бъдат различни. Тук обаче не можем да говорим за „пълно оттегляне" на юруците. Смесили се със съседните села, местни махали и техните жители, постепенно се ражда едно ново селище, наречено Карабулак от новодошлите и установили се юрушки семейства. Затова, защото те разбират, че това не е див край. Красивата и защитаваща планина ги привлича и със своята разнообразна растителност. Те не са разбирали от иглолистни горски екосистеми, но са оценили стойността на богатата растителност: бял бор, смърч, ела, съчетани с едно разнообразие на диворастящи плодове, билки и гъби. А погледнели ли на югозапад (към Омана), към своя природен барометър, разбирали какво ще е времето не само по движението на облаците, но и по мъглите. В горите между днешно Борино и Девин предците разчитали на лова, а с развитието на пасбищата по-късно и на скотовъдството, а не след дълго и на земеделието. Ако ние днес високо оценяваме необходимостта от пътна мрежа, то хората от онова далечно време са търсели и защитавали място – далече от широките и удобни пътища, по които се движели врагове. Поради лошите и стръмни пътища, планината във военно отношение е била практически непроходима.

Ето защо, с основание твърдим, че районът на днешно Борино е бил заселен от древни времена. Човекът е населявал този край още от Енеолита – Каменно-медната епоха. А що се отнася до по-късните епохи, то находките са красноречиви – човешкото присъствие в хармония с природата датира от векове. Кладенецът е дълбоко в миналото на тази древна планина, наречена от Омир „Снежните планини на траките".

Пътеки през баирите към историята

Земята пак е побеляла – пак вали сняг и студеният въздух звънти. Нейде от студ пукат почернели клони, елите с тихо звучене сипят около корените белота. Горите на Попини лъки, Балабан, Омана са безмълвни и внушителни със своята тишина и своя скреж. Тъй е било винаги през зимата. Палавите снежинки все се лутат лудо, гонят се, въртят се в своя зимен танц и не се спират. Затова е бяло. Просто зима. Бял пухкав сняг. Красиво е! Рядко се виждат врабчетата, които доскоро са чуруликали весело.Няма ги и ясните и светли звезди, показващи хубаво време. Козите пътеки са затрупани. Но планината е тук. Никой не знае на колко години е. Колко зими е посрещала и изпращала? Колко поколения е научила на мъдрост и красота?

Под планинския снежен калпак, в една далечна зима навярно са останали по тези земи нашите предци. Не е имало сгушени покриви и зидани комини, сребърнобял скреж не е обрисувал с чудни форми стъклата на прозорци. Сигурни сме обаче, че в тишината между изгрева и залеза, в зимния ден е имало говор и мелодия в багрите.

По снежните пътеки между Омана и Турлата, Гьоз-тепе и Топлия извор се раждат местните юрушки махали. Според предание, разказано от Юсмен Чешлиев – родом от Борино, в село Борино идва карабула с тримата си синове. Единият избира място за създаване на свой дом в подножието на Омана, на мястото на днешните къщи Амишеви. До юли 1999 г. (след опожаряването ѝ до основи) там се намираше най-старата къща в селото, с дървени стълби и тераса, „подпряна" с грижливо нарязани и наредени дърва от всичките ѝ страни. Вторият избира място до чешма – на север, днес улица „Туристическа", която извежда към прекия, стръмен път към Сариевата колиба и хижа „Орфей". Третият се настанява в ниската равнинна част, където е имало бунар – на територията на днешното училище, в близост до къщите на Пунгови и Туневи.

Така се оформят първите махали. Впрочем, родопските махали като селищен тип се споменават за първи път през XVI в. През XVI-XVII в. те добиват по-голямо разпростране-

ние. През този период важна тяхна особеност, според Илия Копралев[23], е, че все още те са временни поселища, намиращи се близо до имотите на хората. В повечето случаи, по същество това са колиби и кошари. Махалите, създадени в района на Карабулак, са възникнали по стопански причини, от преселници от други селища. Обикновено този тип махали носят името на първия заселник. Затова част от населението тълкува името на селото по легендата, разказана по-горе, с идването на черна була (Кара-булак). При махали, възникнали в резултат на други причини, в повечето случаи носят имената на местностите. Стефан Захариев тълкува Кара-булак като черни дол. И този „превод" се приема за естествен като се има предвид другото предание, че карабулакчани променят долното течение на реката, за да решат спорните си проблеми с гьовренци; с изключително много труд и в продължение на години обработват и „подобряват" земите си. Появили се като отражение на природните и обществено-икономически условия, карабулашките махали съвсем естествено са намерили своето място в структурата на тогавашната селищна мрежа и база за създаване, възобновяване на селище, днес прераснало в център на община.

Колкото пъти тръгнем мислено по извървените пътеки на Борино, в съзнанието ни нахлуват незабравими образи. Те навлизат изведнъж с блеенето на гладното стадо, с мъждукащите светлини, с тихото и бурно време, с детските люлки, с родопските приказки, с блянове, с миризмата на мащерка, с успокоените погледи за бъдещето. Тези пътеки помнят много дни и нощи, пълни с вяра, красота и любов, и рожби – възмъжали.

Нашият прадед е спрял – вода, гора, дивеч, земя. После – успокоил стадото, вдигнал топора, построил колибата.

В търсене на „началото" на Карабулак, предвид отчасти ограничените възможности за изследване, ние се спряхме на едно проучване на Стоянка Кендерова на „Османски регистър за десятъка от овцете в Пазарджишко през средата на XIX век"[24]. Този документ съдържа подробен опис на количеството на преброените налични овце и кози в селата от околията Пазарджик. Изнесени са данни за всяко селище поотделно, подредени в седем вертикални колони според вида на дребния рогат добитък. Десятъкът в родопските села (като Борино, Нова махала, Змейца, Касъка, Буйново, Девин, Барутин, Селча, квартали на Велинград и др.) е събиран предимно в парична равностойност, а не в натура.

Десятъкът от овце (ондалък агнам ресми) е събиран само в Румелия. Назначени от Агим мюдюра (директор по овцете в Министерството на финансите) се разпращат многобройни преброители на дребния добитък из цялата страна. На всеки 10 преброени овце се е вземала една в натура или нейната парична равностойност. Това е налагало (десятъка) по две основни причини. Разрастването на занаятите и търговията в Османската империя увеличавали търсенето на месо и мляко, вълна, кожи и др. Наложило се е допълнително изземване на големи количества, предимно на овце и кози. На второ място е било необходимо поддържането на войската, създадена от султан Махмуд II през 1826 г.

Съгласно изготвения опис от преброителя са събрани 12 786 глави овце, от които приходи в натура – 7816, приходи в парична стойност 4970 (за всяка (глава) по 22 гроша, 109 340 гроша). Турският администратор след всяко десето селище поред прави обща рекапитулация. Днешно Борино е предпоследно (след днешно Змейца, преди днешна Нова Махала); сто и трето поред, с 92 овце в парична равностойност. Брой кози, едногодишни агнета, женски овце, мъжки двугодишни агнета, стари овни не са посочени. Допускаме, че броят на животните е по-голям, защото при подобни преброявания населението е криело част от наличните животни, за да намали размера на данъка.

Предвид целенасоченото използване, нас ни интересува края на този документ: „(Написано) на 17 Рамазан 1264 година (17 август 1848 г.)". 1264 година по мюсюлманското летоброене започва от 26.11.1848 г., това всъщност е и условно казано „най-ранната" година на документ, който посочва съществуването на село Борино. Тук е мястото да отбележим, че сме далеч от мисълта, че „историята" ни е пълна и изчерпателна. „Непълноти и опущения ще има,

като във всяко човешко дело", както твърди Тасо Примо. Навярно повече или по-малко не сме стигнали по пътеките на миналото до изворите на живота, затова с благодарност ще посрещнем всяка творческа инициатива, допълваща родопските картини.

Странно и неоправдано е, че досега това място, където от векове е кипял живот, не е изследвано, включено като детайл, пъзел от драматичната, но велика история на Родопа. Планина, заслужено неотмината от творци като: Иван Вазов, Пенчо Славейков, Антон Страшимиров, Людмил Стоянов, Георги Бакалов, Николай Райнов, Йордан Йовков, Ангел Каралийчев, Константин Петканов, Стоян Загорчинов – все достойни имена в българската литература.

Родопските барчини треперят от събития. Минало – далечно и силно, тайнствено и неразгадано, достойно и болезнено. В същото време изпълнено с искрена простота.

Един необятен свят. Духът на едно вековно минало, просто и чистосърдечно. Точно такъв микросвят ни поднася Ст. Захариев. В качеството си на владишки наместник на пловдивския митрополит в Пазарджик и каазата (околията) му той използва обиколките си из каазата и събира материали за описание в географско-историческо и статистическо отношение. Вследствие написал книгата „Географико-историко-статистическо описание на Татар-Пазарджишката кааза" с една карта и една таблица на различни стари паметници, Виена, 1870 г. Материалите за написването на тази книга, както той обяснява в „Към ученолюбивите читатели", са били готови до 1851 г., но поради това, че не познавал граматически добре българския език, не е дръзнал да я напише. Книгата окончателно е завършена до 24 юни 1865 г. и издадена през 1870 г. Вероятно в периода 1851-1865 са настъпили и някои промени в наименованията, числения и народностен състав на населението, жилищния фонд. Така че за изключителна точност не можем да говорим, но не бива да се създава и впечатление, че Ст. Захариев е допуснал някои фактически грешки. За написването на осемдесетте страници авторът е използвал и описанията на Господин Славов, Павел Каляндджи и др.

Стефан Захариев отбелязва, че каазата Татар-Пазарджик от 1840 г. се управлява от мюдюрин (тур. директор, административен управител), който се назначава и изпраща от Цариград и един кадия, който се сменя на 18 месеца. Териториално е разделена на три района, зони (колове-нахия – тур. в значение дялове, подразделения): на Отлукъ кьо-колу, Орта-колу и Яка-колу. На всеки колъ в главното село (в Панагюрище, във Ветрен, в Пещера) има подуправители, подчинени на мюдюрина. В Яка-колу се намира село Карабулак. В три печатни реда авторът отбялазва: „Кара-булакъ (черни долъ), село 2 часа къмъ истокъ отъ Иланджи и 16 къмъ югъ от града с 60 къщи, 1 джамия и 200 жители. Помаци, кепенджии, бъкларе, земеделци и скотовъдци". Броя на населението дава според турските митирични книги (носуф тефтери), които дават сведения само за мъжкото население. Като се удвои се дава цялото население. На селата населението се дава по къщи. Ако се приеме, че средно в къща живеят 5-6 члена, то може приблизително да се получи броят на жителите на цялото село. Ако се опрем на този принцип (използван не само от нас), независимо, че е фиксирано 200 жители, то можем да предположим, че техният брой е повече.

Знае се, че редица селища в каазата са имали по две имена – българско и турско. На някои от тези селища Ст. Захариев е отбелязвал и двете. Предвид това, че книгата е била предназначена за българския читател, авторът съзнателно не е отбелязвал някои турски имена на селища, употребявани предимно от турската администрация. Борино е посочено с едно име Кара-булак, но с уточнено тълкуване на името – черни дол. На места го изписва полуслято (с дефис) и слято.

Картината за Борино се допълва с впечатленията на Васил Дечов при идването му в селището през 1905 г. Но до неговото посещение минават десетилетия, през които Карабулак, заедно с други села, преминават през огньовете на дипломацията и предателството, през усета за самосъхранение и достойнство.

Тъмраш, 1876 година, Освобождението и...

При направената устна анкета на въпрос: „Знаете ли за Тъмрашката република и влизало ли е Борино в нея?" се оказа, че по-възрастните жители са чували, но не знаят при какви обстоятелства е станало това. По-млади интелектуалци знаят някои исторически фрагменти. Сред населението е известна като „помашка република". Повече от век се е говорело и писело по въпросите и проблемите на бившето село Тъмраш, управително средище през „турско време" на бившата Рупчоска нахия, а след това на т.нар. „помашка република". За щастие литературата и историята притежават сериозното изследване на Ангел Вълчев, който, освен че изследва управниците на нахията (рода на Караходжовци), но и хвърля светлина на Априлското въстание в Перущица и Батак, дава информация за съставните (на републиката) населени места, едно от които е Борино. Проследявайки историята на Карабулак, се доверихме на книгата на полк. Вълчев „Тъмраш", защото тя и според оценката на Н. Хайтов „се превръща по обхват и по значение в едно много сериозно изследване върху близкото и далечно минало на цялата Среднородопска област и на проблеми, които имат за нас не регионално, а общонационално значение". Не може да не се спомене за „Тъмрашката република" и поради факта, че Борино преживява един външно скрит живот. Събитията, неизвестността на съдбата са вълнували хората.

Както е известно, западните сили под натиска на Англия и Турция, не признават Санстефанския мирен договор и свикват конгрес в Берлин. Така на 30 юли (ст. стил) 1878 г. се обявяват и решенията на Берлинския договор: създаване на княжество България и автономна Източна Румелия.

Северната граница на „автономията" минава по билото на Стара планина, а южната по Доспатските планини, по Чам дере и течението на река Арда. Това означава цялото корито на река Въча, т.е. цялата бивша Рупчоска нахия. Като административна единица нахията (сборна община) се среща по документите от началото на XIX век. През различните административни реформи са се менили и техните граници. По време на Априлското въстание, след преброяването в 1872 г., на изток се е простирала до десния бряг на р. Чая, т.е. без селата Манастир, Лъкавица, Борово. Рупчос е обхващал само планинските райони. Според Йоаким Груев през 1870 г. нахия Рупчос е обхващала селата, намиращи се в пределите на планината между реките Въча и Чая. Южната граница най-близко е минала до Борино, Буйново, Кожари. Нахията се е управлявала от Ахмед ага, който е представлявал и изпълнителната, и държавната власт. Имал е и свой нахийски съвет, вслушвал се е в хората. Във всяко село, населено само с християни, назначавал свой човек – старейшина; селата с българомохамедани – мухтарин (кмет). А в смесените – и старейшина, и мухтарин. Бил е еднакво суров и спрямо християните, и спрямо мохамеданите. Суров, жесток и безмилостен бил спрямо злосторниците. Все пак говорим за една относителна справедливост в рамките на турско-феодалната система на икономика и обществен живот. Но за каква справедливост можем да говорим на един самовластен местен деребей. Но са запазени разкази за случки и срещи с него, от които личи, че той е останал в съзнанието на хората като човечен, грижовен и близък с подведомствените. По всяка вероятност той е посещавал Борино, защото през месец-два и пет, възседнал коня, с повод и без повод, обикалял селата и околностите.

Когато разглеждахме материалите и спомените, писани за Рупчоската нахия, бяхме озадачени от факта, че турските административни и духовни управници чувстват Рупчос като нещо далечно и чуждо, което могат да притискат и ограбват както и когато си поискат. Много време селата не са имали право на имами и кадии. Не са имали и местни управници, а винаги са им пращали от Пловдив и от Мала Азия. Доказано е, че Ахмед ага е поддържал тайни връзки с Найден Геров. Използвал е познанството с него, за да защитава правата на населението на Рупчос от турските власти. Според изследването на Ангел Вълчев, в паметта на хората Ахмед ага се е запазил като богат, суров, жесток, но справедлив управник.

Неговото име, обаче, в печата и в официални доклади, Макгахан пръв открива, че погрешно се смесва с Ахмед ага (Барутанлията). Име, което до потушаване на Априлското въстание в Батак, Перущица никой не е знаел, а Тъмрашлията е вече личност.

Известна е критичната обстановка при избухването на Априлското въстание от 1876 г. На 22 април се събират първенците и духовните началници на турците, гърците, българите, католиците, арменците и евреите. Според рапорта на турската комисия било решено да се образуват и изпратят няколко хиляди башибозуци от ония места, където има компактна турска (мюсюлманска) маса до пристигането на редовна войска (Сборник БАН, 1914 г., Т. 3). Войската е била недостатъчна за потушаване на бързо разрастващото се въстание. Вестниците по същото време отбелязват, че редовна турска войска, заедно с въоръжено турско население (наречено башибозуци), били изпратени в българските села за потушаване на въстанието. От докладите на външни наблюдатели и дипломати по онова време, от изследванията на историка Кепов, на Гълъбов, на Христо Попконстантинов, на Г. Натев, в-к „Ла Турки" (издаван в Турция) дават картина на ситуацията в Тракия и Западните Родопи. Според служебен рапорт от Пловдив до Високата порта пазарджишките власти заедно с другите мерки препоръчали на доспатския полицейски чиновник Ахмед ага и на неврокопския каймаканин да съберат от Доспатската нахия въоръжена турска тълпа. Заповедта за мобилизация на мюсюлманите, както и за обезоръжаването на християните, е дадена на 20.04.1876 г. от Одринския валия след изрични указания на Високата порта и военното министерство.[25] За изпълнение на тази заповед Ахмед ага (Барутанлията), а според Хр. Попконстантинов и Дорковалията Мехмед ага от Чепино, събрали многобройна тълпа. Според събрани данни в Сборника на БАН от 1914 г. – 250 души, командвани от Карабулъкль Ахмед Чауш, отишли в Батак през Нова махала. Предвид цифровите данни за населението, които дава Ст. Захариев (200 жители) и по-късно В. Дечов, не е възможно тези 250 човека да са от Карабулак. По време на въстанието родопските овчари се намирали със стадата си още в Беломорието.

Пролет! Природата е засмяна. Дните ясни, прекрасни. Но настават усилни вечери, страшни нощи, белите зори почерняват. През росни треви, криви пътеки, през градини и селища минават няколко съдби. Отсреща – тези, които искат да съхранят себе си и вярата и отсам – тези, които искат също да запазят своето достойнство. Не ще е излишно да подчертаем, че подобно поведение има своите мотиви.

Между селата в района не е съществувал дълбок, сериозен антагонизъм, за да търсим корените там. Но по същото време агите са се страхували да не загубят чифлици, конаци, стада, ниви, ливади, гори. За да не погубят своето имане, те биха се обявили против всяко въстание. Поради доброто си социално положение те не са могли да не видят в подобно въстание сила, която може да събори тяхната власт, да им отнеме богатствата. Башибозуците не тръгват доброволно. Те действат по заповед и под командване отгоре.

Понякога обаче действията на „доброволците" били спонтанни и недотам обмислени. В началото на организацията Ахмед ага изпраща 70 души от Доспат и Барутин, за да се настани в турското село Ени махала над Батак. След това заповядва всички села в Доспатско да се въоръжат с каквото могат. Във всяко село имало храбър, смел герой (бабаитин), който дава капаро, залог (пей) за някаква бъркотия, за да се прочуе. Точно тези бабаити събират дружини и се озовават при Ахмед ага. Самият той предчувства, че тази тълпа – необуздана, необучена, събрана спонтанно, може да направи нещо лошо. Затова е имал моменти на разкаяние и двоумене за ролята на пазач на царството. Изправен пред ултиматума на бабаитите, че той е заповядал да се съберат дружините, на агата не му оставало нищо друго, освен да поведе тълпата с байраци, зурни, тъпани, гърмежи. Самите събития дават отговор на важни и второстепенни въпроси. Едновременно с това много неща са избледнели. Време без телефони, радио, влакове, дописниците нямат възможност да сверяват фактите и имената на място, новините се пишат по слухове. Но историята и времето са съхранили духа, надеждата, атмосферата – по време и след въстанието.

Без власт и думи се задъхваме, прескачаме над пропасти и векове. Пребродили на времето мъдрите пътища, търсим пристан и заслон в онези български исторически моменти, които се отразяват върху историята и живота на Борино – село без шосета, без телефон, без занаяти.

Времена! Война! Свобода!
(1878-1912)

То се завива в суровото одеяло на историята. Посреща и изпраща годините, без да забележи цъфналия дрян, нежните кокичета, пробили камъка, кахърите в майчините очи, букварчето по бедност. Времето тече, изтича водата, изтичат събития.

Шепа жар от времето.

Личната политика на родопските аги, сплотеността на населението, силното национално чувство определят особеностите на обществено-политическия живот в Родопите. Освободителната война, разгромът на турската армия слага началото на един период, който променя из основи живота на мирното население и довежда до събития, които завършват едва през 1912 г.

Според изследвания на историци в цялата западна част на планината руски войски не са минавали, поради развитие на военните действия на изток и поради трудното движение заради тежката зима. Настъплението на русите се извършва през Тополовския и Асеничкия проходи. Настрана остава Въча. Но през март 1879 г. англичаните подклаждат т.нар. Сенклеров бунт, в който населението около Въча не участва. Тайно го подкрепят агите му. По-късно, подкрепяни от Цариград, когато Берлинският договор разделя Родопската област, те отказват да останат в Румелия и образуват нова „зона” – уж „Република”.

Хасан ага от Триград е началник на самоуправните села; Хаджи Мустафа Кюлюнк от Беден и Мустафа Еюб от Мугла са негови помощници. Исмаил ага от Тъмраш е началникът на жандармерията. Бирници са: Паржана от Доспат, Мехмед ефенди от Триград, Молла Ахмед Хаджиасанов от Дьовлен, Амедаа от Лясково. Върховен господар е тъмрашлията Ахмед ага, за когото вече писахме. В самоуправната зона влизат 21 села с 2445 къщи и 4600 лири ежегоден данък. Първоначално Триград е седалище, после Беден, Михалково, а впоследствие и до 1912 г. се установява Тъмраш.

От една дописка във в-к „Марица” от 22 юни 1880 г. се разбира, че за първи път румелийското правителство научава, че има непредадени села. Комисия в състав от областния инженер Михайлов и Сейфула бей отива да очертае границите на Румелия и се натъква на непредадените села. По този повод прави обстоен доклад, който остава без последствия. Румелийските управници не одобряват безконтролността на самоуправните села. На няколко пъти Румелийското народно събрание повдига въпроса. През 1880 г. се прави опит, вероятно съгласуван с Високата порта, да се върнат поне селата по левия бряг на Въча – Дьовлен, Наипли, Карабулак и Селча. За тази цел румелийските власти изпращат пазарджишкия префект Найденов на среща със серския мютесариф в Девин. Последният идва придружен с Ахмед ага Барутанлията, подкрепяни от 20 конни заптии. С толкова пристига и Найденов. Срещата се провежда на 29 май според Н. Хайтов, а според Анг. Вълчев на 4 декември 1880 г. и протича формално и хладно. От рапорта на Найденов става ясно, че мютесарифът преди срещата е посетил Наипли и Карабулак. Селата са заявили готовност да се подчинят на румелийското правителство, ако и Дьволен са готови да направят това. На другия ден се провежда среща между няколко големци на тези села, мютесерифа и Найденов. Подписва се договор, в който се споменават хората, които заслужават наказание, да се поддържа мира и спокойствието в Девин и наоколо. Това обаче се оказва дипломатическа игра и агите продължават самоуправството в „зоната”.

През лятото на 1882 г. петчленна делегация от Наипли по собствена инициатива отива в Пещера да иска румелийските власти да поемат селото. Делегацията подава писмена молба до префекта в Пазарджик. За да се реши въпросът, посещават и Пловдив. Макар да се изгражда и Постоянен комитет, усилията са безуспешни.

Събитията през 1885-1886 г. рефлектират и върху Карабулак. Без никой да пита местното население – съдбата му се решава за няколко дни. На 6 септември 1885 г. става Съединението в Пловдив. Противно на очакванията планинците не се спускат да защитават султанска Турция. Последната е недоволна от случилото се и само за една нощ войските ѝ се настаняват

в т.нар. Тъмрашка република и Кърджалийска околия. Местното население се подчинява без съпротивление.

Ражда се румелийският въпрос, защото на 9 септември 1885 г. турското правителство чрез нота до големите държави иска в Румелия да бъдат възстановени правата на султана. За целта на 24 октомври в Цариград е свикана конференция за уреждане на въпроса. Междувременно започва Сръбско-българската война и до решение не се стига, защото основна цел е запазване целостта на току-що съединена България.

Внимателното проследяване на събитията около конференцията разкриват твърде печален факт от съдбата на населението. Дипломатическата преписка, която се води няколко месеца, разкрива борбата на всеки член (тезис) от проекта за договор без т. 11 – предаване на Кърджалийска околия и Тъмрашката република. Без никаква съпротива правителството се съгласява с т. 11, докато останалите отстоява и приема с редица поправки. Обидно е, учудващо е, че никой не възразява, че тези села принадлежат на България, съгласно подписите на същите големи държави.

Едва в края на 1885 г. румелийски представители водят преговори с Ахмед ага да не се противопоставя на Съединението. Така с Протокол № 8 на Великите сили от 5 април 1886 г. се подписва „Акт" и непредадените села се отстъпват на Турция заедно с Кърджалийска околия. По този начин „зоната" влиза в границите на Турция – отново и формално. Дьовлен, Селча, Наипли, Карабулак (според Хр. Попконстантинов тези села имали до 2500 домакинства, числели се към Пещерска околия) стават особена нахия към Неврокопската кааза, Солунски вилает, а останалите непредадени села – като Рупчоска нахия.

В по-късните събития дебатите в Народното събрание разкриват демагогията на депутатите и опита им да използват родопските села за користни цели. В защита на родопчани се изказват панагюрският депутат В. Нейчев и писателят Константин Величков. Едновременно с това периодичният печат се включва в дебатите. В-к „Съединение" от 10.04.1886 г. обвинява правителството, последователно съобщава за митинги в подкрепа на селата. Против отстъпването на Тъмраш има митинги през май 1886 г. в Карагач, Марково, Белащица, Добралък, Ново село, Крумово, в хасковски села, Ямбол, Карлово и др. Не може да не се реагира, защото де факто на Турция са предадени 125 села с население от 80 000 души с годишен приход от 30-40 хил. турски лири, площ около 5000 кв.км – според данни на в-к „Съединение" от 26.06.1886 г. Тежката международна обстановка подхранва процесите у нас, но в случая е осъдително предаването на Родопите без съпротива от страна на княза.

Комисия в състав: капитан Ж. Велчев и капитан М. Савов от българска страна и Шекир паша от турска страна определят граничната бразда. На 5 юни 1886 г. комисията е в Тъмраш. Преди това тя е запозната с молбата на пловдивския окръжен управител Димитров до министъра на Вътрешните работи пет от непредадените села – Тъмраш, Черешово, Осиково, Петвар, Чуреково да останат в границите на България. Поради липса на документация при очертаване на браздата често се води спор. До есента на 1886 г. браздата е очертана на карта, но граница все още няма. От 1 март 1887 г. българите, а от 1888 г. турците започват да събират мито на стоките, които се пренасят през граница. Освен мито за стоката се плаща и по 204 лв. на кон, залог, че ще се върне обратно. Ако конят умре, стопанинът губи залога, който е равен на сто надници. Плащало се е и по 0,5 лв. на овца и бележка платен беглик. Мито се е плащало и на отиване, и на връщане и на двете граници. Това оскъпяване и разстоянието от 4-5 км една от друга е карало селяните да се промъкват по скрити пътеки. За отпочването на строителството на гранични постове и кули Високата порта отпуска средства. Българското правителство приема тази инициатива. Всеки граничен пост е над 1500 м надморска височина. В село Тъмраш е изградена казарма за турските граничари. По това време от турците се открива телефонен пост. За кратко Тъмраш е и център на каазата, като към него спадат и селата западно от р. Въча – Доспат, Борино, Барутин и др., но това е до края на XIX в., след което е център на нахията.

Периодично списание от 1891 г. в бр. 36 уточнява, че през 1891 г. Рупчоска (турска) нахия с център Тъмраш влиза в Неврокопската кааза, Серския санджак, Солунския вилает. През 1894 г. Тъмраш е нахийски център от Дьовленската кааза, Гюмюрджински санджак. Тогава нахията се дели на общини.

Обособяването на Девинско като самоуправна зона не променя живота на хората съществено. Местните аги успяват да потиснат по-малоимотните – увеличават земите си, търговията превръщат в истински грабеж, работи се на ангария. Влошеното икономическо състояние дотяга и селяните от Дьовлен, Карабулак и Наипли тайно решават да преминат към Румелия. Упълномощен е девинският кмет да предаде искането до пазарджишкия префект. Докато тече процедурата и умуването как да стане това, Молла Еюб от Мугла праща главатари да убият кмета. Последният е нарязан на парчета, а негови поддръжници жестоко бити.

Разбойническият произвол продължава. Крадат се овце, мулета, картофи, снопи, слама, грабят се моми. Това прави впечатление на властта в Турция и през 1906 г. се вземат мерки за изкореняване на разбойничеството. Един жандармерийски юзбашия със султанско ираде за неограничени правомощия идва заедно с 40 души конни заптии, един писар и един ковач. Името на юзбашията е Тефик, но скоро се заменя с „Кимикаране” (Трошикокали). Той отива в дадено село, събира първите хора и те показват злосторник. Повалят го на земята и играе дървото. Ако той мълчи, „подковават” му петите. Постепенно признава „греховете си”. Като присъстват на такава гледка, околните предават своите злосторници. Така Кимикаране разкривал и наказвал злосторниците. Внасял страх и ужас у останалите, след това преминал в Чеч.

Запазен е любопитен случай при събирането на вергията. Бирници (таксилдари) в продължение на три години събирали беглика, товар с бели меджидии. След това заминават за Пазарджик, отсядат в хана, явяват се в управлението, но чиновниците им казват, че не са за тях. Връщат се в Девин и след един ден заминават за Драма със същите пари, но там ги съветват да си върнат парите, защото ще им потрябват. Връщайки се, на Меча поляна таксилдарите си поделят парите. Така те се превръщат в аги. Бирници били: Молла Ахмед Хаджихасанов от Девин, Амедаа от Лясково, Ахмедаа от Карабулак, Мехмед ефенди от Триград и Паржана от Доспат.

По спомени на по-възрастното население, тук в околностите на Борино, няма данни за сериозни издевателства, масови грабежи над местното население, но не можем да не допуснем съществуване на влияние от размирниците и „уроците” в съседните села.

Днес, дори и от по-възрастните хора, никой не може да очертае с пълна точност открай-докрай къде минава границата. За щастие Васил Дечов доста конкретно описва идването си в Карабулак. На 4 юли 1905 г. е на български военен и митнически пост. Отчита българското гостоприемство на поста Хамамбунар. Постът или кулата е построена на самия връх „на една конусообразна могила. Последната се издигнала посред бърдото, което полегато се спуща в северната посока от връх Имамбаир – крайната югоизточна точка на нашата граница в Западните Родопи. Между могилата и челото на бърдото се разстила широка седловина, пълна с мочурлаци. На северозапад бърдото се загражда от Катранджидере, на изток – от Хераклъдере, а на юг – от друго, безименно (за мен) дере” (В. Дечов). Според цитирания автор местността, на която се намира кулата, е Чакмакли и тъй би трябвало да се нарича самият път, а не Хамамбаир, както са го нарекли военните. Пак според В. Дечов, Имамбаир е отсрещната местност, на изток от постовата могила, където е турският пост.

Българските войници не придружават В. Дечов до турския пост, заради обтегнати спорни отношения за поляна – първокачествено пасище. Юруците пасели овцете си там, а българските постове ги пъдели до уреждане на нужните формалности. На един километър от средата на спорната поляна се намира турският пост. Турските войници са учтиви и любезни към В. Дечов, който пътува към Девин. Другарската учтивост и услужливост между турските войници прави впечатление на известния по-късно родопски писател. „Карабулашкият турски пост е настанен също на такава могила, на каквато е и българският на Чакмакли. Друго бърдо,

което също се спуща от Имамбаир, но по-късно, занича да се видят от Чакмакли селата, Карабулак и местността на юг от него. По средата на това бърдо, тъкмо връз селото, се издига една малка могилка, която прилича на пъпка. На последната е турската стражица. На югоизток от турския пост, около деветстотин метра по-долу от могилата, се разстила една елипсовидна поляна... В дъното на поляната, тъкмо под стражицата се е сгушило селото Карабулак". Тук В. Дечов се среща с местен жител Ахмедаа по поръчка на г-н Шуманов от Лъжене, който взема трупи от Карабулак (от Дамлъдере). Това ни дава основание да смятаме, че вече в околностите на селото е имало дърводобив. Другата среща на В. Дечов е с човек, „но не със селски дрехи, а с панталони, сетре и фес на главата", т.е. с телеграфиста на селото, който се е родил и пораснал в София. Неминуемо разбираме, че по това време вече е имало карабулашка телеграфо-пощенска станция.

Именно с останалите паметни записки на В. Дечов ние за първи път имаме по-пълна информация за Борино. „Къщите в Карабулак - пише Дечов – са полукаменни, полупаянтови и двуетажни. Долният етаж служи за складове на дърва и други домакински прибори; горният етаж, който не е по-висок от два метра, е разделен на три отделения, от които едното е стая с оджалък за живеене, а другото за вещи (килер), а третото потон (коридор). Всички къщи са покрити с цепени дъски. Лицата на къщите са обърнати към югоизток. Всяка къща има по три-четири прозорци, от които само един в стаята, другите на потона, килера и вътрешния двор. Къщите изглеждат отвън мръсни и стари. Направата им е груба, недодялана. Около тях няма широки дворове, а градини съвсем липсват. Плевни и подници малко се виждат, защото карабулакчани имат вън от селото широки ливади – гдето имат колиби и саи за хранене на добитъка си." Видно е, че примитивният начин на живот е дал своето отражение и в примитивизма на жилището. Карабулашките къщи от този период се различават от същите в колибарските махали и старите села. Народното жилище в тях е бедно – една стая с плевня и обор към тях. По-скоро стаите са прибавка към помещенията за животните и плевнята. Докато в Карабулак плевните, оборите, саите са извън селото. Едва по-късно започват да се строят типичните двойни родопски къщи – израз на колективизма на родопското население.

Борино живее в обръча на границата. Девин, до него, започва да се развива и да измества Тъмраш. Но като цяло родопските села тънат в мрак и невежество. Земеделието и скотовъдството остават в основата на живота. Основният доход до началото на XX век идва от скотовъдството, то има стари корени в коритото на Въча. Така и в Карабулак овцете дават сирене и мляко, кожи, шалвари и чорапи, ямурлуци. Има данни, че само в Триград, Ягодина и Буйново са приготвяли аби с ресни „за износ" в Гърция, Албания, Босна.

Икономическите условия задълбочават класовото разслоение. Расте броят на селяните с малко овце, а други увеличават количеството им. Така например по време на Балканската война Карабулак има 200 къщи, 1600 коне и говеда, 10 000 овце и кози с 25 000 гроша десятък. Ахмед ага и Хаджи Ахмедаа имат по 3000 овце (като се има предвид, че в цялото село има 10 000). По същото време в Буйново има 130 къщи, 1100 коне и говеда, 10 000 овце и кози, но с по-малък десятък – 1800 гроша. Ягодина – 150 къщи, 1100 – коне и говеда, 6000 овце и кози. Видно е, че местното население е ограничено в скотовъдството. Според някои изследователи козарството се развива в района преди овцевъдството, защото не изисквало ливади и зимни пасища.

Други се занимават с катранопроизводство. Катран са продавали на околните села. Тъмрашлии например не са го произвеждали, а специално са го купували от карабулаклии.

Хората от този край се прекарали по-голяма част от своя живот по „къшлите". Там, в колибата, каквото е произвеждал, това е и ял. Едва през 1878 г. около Девинско се сеят картофи.

Както вече отбелязахме (по В. Дечов), някои се захващат с дърводобив. По всяка вероятност до 1905 г., поради липса на пътища, горите главно са опожарявани за пасища и друмища. Горската компания на братя Иванови от София е първото българско търговско предприятие, което през 1907 г. започва добив на дървен строителен материал от девинските иглолистни гори. Обикновено сечта се извършва през зимата, за да може по снега да се търкалят

отсечените материали. След това по притоците и по самата Въча са изпращани до Кричим. Били създадени специални съоръжения – големи дървени улуци от обли дървета, наречени мазии. Тяхното построяване се извършва от италиански майстори и чрез тях се стига до пущинаци като Катранджи дере. Само през 1909 г. оттам са изсечени 2000 кубика трупи, след това свалени до Дамла дере.

Така, от година на година, с редица трудности местното население посреща и изпраща дните. В тежка икономическа ситуация се намира пограничното население в Родопите. Безредието и политическата анархия са главни страни на обстановката до 1912 г. Затова родопчани от двете страни на границата дочакват тъй желаната за тях освободителна Балканска война. Тя се води в името на освобождението на поробените братя от Македония и Тракия. Важно място в замисъла на българското Главно командване заемат действията в Родопите. Значителен интерес от войната в планината представлява настъплението на Родопския отряд, който има за задача да осигури фланга и тила на българската войска в Тракия – от една страна, а от друга – да овладее Родопите.

Как протичат действията в тоя период и Карабулак, пак ли остава затворен в своя ежедневен селски живот?

Родопският отряд е съставен от основните сили и средства на $2^{-ра}$ пехотна Тракийска дивизия (21., 27. и $39^{-и}$ полк), $9^{-ти}$ пехотен Пловдивски полк, две погранични дружини и доброволческите чети на Стефан Калфа, Ботушанов, Чернопеев и Шишманов. Изходен район на Родопския отряд е в силно пресечен планинско-горист район на Ракитово – Лъджене (Велинград) – Батак – Хвойна – Чепеларе. На 14.10.1912 г. отрядът в Ракитово получава директива за настъпление на юг по долината на р. Места. За целта Първа бригада от $2^{-ра}$ пехотна Тракийска дивизия и $9^{-ти}$ пехотен Пловдивски полк получават задача да настъпят на юг, да овладеят Тъмрашкия клин, като се отправят към Пашмакли. $21^{-и}$ полк е трябвало да продължи настъплението си към ж.п. станция Бук, а $9^{-ти}$ пехотен полк през Карабулак и Доспат за Неврокоп (Гоце Делчев). Според изследвания на полковник Генчо Камбуров (сп. „Родопи", 1972 г., бр. 3) „Централната група на Родопския отряд – $9^{-ти}$ пехотен полк с две дружини и едно планинско артилерийско отделение се разделя на две колони. На 5 октомври дясната колона настъпва в посока на р. Доспат, а лявата – към гр. Девин, която влиза в града, освободен предния ден от 21. полк. Оттам полкът се насочва на юг към Карабулак (Борино), където преследва отстъпващия противник...".

И така в историческия календар на събитията е записано:

7 (20) октомври – Дясната $2^{-ра}$ дружина и средната колона – $3^{-та}$ и $4^{-та}$ дружина от 21. пехотен Средногорски полк влизат в град Дьовлен. Тъмрашкият клин в Родопите е овладян.

8 (21) октомври – Девети пехотен полк заедно с четата на Ботушаров достигат долината на р. Доспат.

9 (22) октомври – $21^{-ви}$ Средногорски полк настъпва от Дьовлен – с. Грохотно – с. Гьоврен – с. Балабан (Ягодина) – с. Триград към станция Бук.

9 (22) октомври – Втора дружина от $9^{-ти}$ пехотен полк настъпва от Дьовлен към Карабулак. Настъплението се извършва успешно, но към обяд командирът на бригадата в с. Грохотно получава за втори път неверни сведения, че турски сили настъпват към Чепеларе – Пловдив. Затова задачата на $21^{-ви}$ Средногорски полк се променя като се пренасочва от Беден към Широка лъка – Чепеларе – Стойките, за осигуряване на направлението Чепеларе – Пловдив.

Установено е, че военни действия са водени в райони като Чепеларе, Смолян, Давидково, Загражден... и др., където местното население активно се включва.

16 (29) октомври – Лявата колона на $9^{-ти}$ пехотен полк (полкът преминава през района на Карабулак), достига до с. Сатовча, където се присъединява към дясната колона на полка. Лявата колона е в състав от $1^{-ва}$ и $3^{-та}$ дружина, картечната рота, една батарея от $3^{-ти}$ артилерийски полк, половин пионерна рота, един пионерен взвод и се командва от полковник Бошнаков.

Едновременно, когато се водят боевете за Смолян – Рудозем, 3-та бригада от Родопския отряд, към която е подчинен и 9-ти пехотен полк, действат в направление Доспат – Разлог – Неврокоп и след няколко последователни боеве навлизат в поречието на Места, после към Драма и Кавала. До края на октомври целите Родопи са освободени.

Няма данни в с. Борино да са се водили боеве. Още повече, че в замисъла на командването се е предвиждало „Тъмрашкия клин" да бъде ударен в основата и да се извърши обкръжение в района на Девин. Но на практика това не става, тъй като бойните действия започват и фактически се водят фронтално, от най-северната точка на „Тъмрашкия клин" – връх Комиров камък при с. Чурен. Според изследователя на Тъмрашката република А. Вълчев българските войски не са минали през населени места – като Борино, Гьоврен, Ягодина, Триград. По всяка вероятност и местното население не създава проблеми на българската войска. Макар че е известна и тук заповедта на турския Генерален щаб, всяко лице, годно да носи оръжие, да помага на турската армия, активност не е отчетена. Вероятно има единични мобилизации, но в Карабулак няма такава група като в Брезе, която например е използвана в боевете при Кум кидик. Обикновено още след първия бой хората са се разпръсквали.

Установено е, че местното родопско население, още от началото на войната, не е искало да помага на турската армия. Обхванато от паниката на войната, една част от населението в коритото на Въча побягва на юг, но не стъпва в армията. В Карабулак по същото време не се отчитат миграционни процеси. От поколение на поколение не е предадено да има загинал участник в Балканската война от местното население.

Притеснен от неподчинението на мохамеданите, турският Генерален щаб изготвя нарочна прокламация до всички мюсюлмани с призив да не отстъпват, да се вливат в турските части. Специални емисари от село на село са разнасяли тази прокламация. Но и те не успяват да ги вдигнат против българската армия.

Историческите събития от тези дни могат да се намерят отразени в редица спомени и публикации. Както е известно на 8 (21) април 1913 г. военните действия са преустановени, а на 17 (30) май 1913 г. в Лондон е подписан мирен договор между държавите от Балканския съюз и Турция. И така войната приключва само в политическо отношение. В икономическо развитие настъпват дни на беднотия. Не може в това време, когато военновременните власти в населени места като Чепеларе, Хвойна, Смолян, Девин да обмислят начини да ликвидират глада, тук животът да е течал спокойно и сито.

Умира и Тъмраш.

Времена! Война! Парадокси! Свобода!

Едно по едно селата тръгват на юг. По пътеките от Девин до Драма се образуват кервани от бежанци. Остават празни къщи, като гнезда на птици отлетели.

Патилата се забравят. Унищоженото се изгражда. Загубеното и открадналото се възстановява. Умират, но и се раждат хора. Идват нови поколения.

Много пътеки извървяват карабулакчани.

Много минало има в техните дни. Не до всичко се докоснахме. Не само, защото за историята на Западните Родопи няма почти никакви сведения в историческите извори, но и онзи дълъг период от време, през който не сме могли достатъчно бързо и навреме да осмислим и съхраним своето минало. И дали наистина само турското робство ни е виновно, или захласнати от ежедневни проблеми, политически идеологеми, притъпено историческо мислене, забравяме запазеното ни (отчасти) минало.

Независимо от всичко сърцето ни връща към пътеки и остри била̀ и ни води в стари къщи с потъмнели от времето стъпала. И усещаш южното горене на кръвта. Иначе не би могъл да преминеш по пътеките на миналото през баирите на родопската история. А в нея е вплетена невероятна магия от радост и мъка, от надежда и грижи в прозрачния скут на родопския живот.

ГЛАВА ТРЕТА

ПРОБЛЯСЪЦИ ОТ ЕДИН СВЯТ

Борино като селище

Разглеждаме Борино като селище. Релефът и надморската височина чрез въздействието си върху климата, водното богатство, растителността в миналото са благоприятствали за възникването на високопланински селища като Карабулак, за разлика от други, чието развитие е свързано с разработването на полезни изкопаеми. Установено е, че в миналото природните условия са играели определена роля за възникване и развитие на селищата у нас. На второ място обществено-икономическите условия дават своя отпечатък. След Освобождението се увеличават селищата с удобно транспортно-географско положение, с културно дело, с вътрешен и международен туризъм. Борино не е повлияно от тези фактори, но продължава да съществува като селище и постепенно променя своя социално-икономически облик.

В своето развитие Борино „спазва" типологията на българските селища (пръснати и събрани). При своето създаване то е от типологията на пръснатите селища, разпространени в планинските и полупланински райони. Те биват отделни дворове. Според легендата за братята от Гьоврен, които идват, точно така – на различни места създават домове. Отделният двор е старославянски селищен тип, който бива първичен и вторичен (при пръскането на колибите и махалите). Те обикновено са съставени от сграда за живеене на отделното семейство, стопанските постройки и земята за лично ползване.

През дълъг период от своето развитие Борино е купно селище (събрано). В миналото и то се е числяло към неблагоустроените, неводоснабдените и неелектрифицирани села. През годините с променяне броя на жителите и Борино променя своята „големина". Днес в България селата се делят на големи, средни и малки. Големите села са с население между 2000 и 5000 жители, средните – между 1000 и 2000 жители, а малките – до 1000 жители. По данни от 2000 г. над 80 % от българските села са малки. Понастоящем Борино е голямо село. През периода 1985-1992 г. 580 села са увеличили населението си. Борино е едно от тях.

От Освобождението до края на 1997 г. на територията на страната са заличени 1444 населени места. От тях 559 (39,5 %) отпадат от списъка на населените места поради обезлюдяване, а 885 (60,5 %) поради присъединяване или обединяване с други селища. В този период Борино запазва своята идентичност.

Съществувайки десетилетия като самостоятелно селище, Борино заема определено място в административното деление на България. Делението съществува още от времето на Хан Кубрат, когато държавата била наричана саракт, поделена на вътрешни области. Византийските летописци споменават за славинии. Споменава се за седем, но тяхната цифра не е установена със сигурност. При хан Омуртаг страната се състои от 10 комитати. На хори се дели през Второто българско царство. По време на османското иго България е включена в Румелийското бейлербейство. То е поделено на вилаети, а те пък – на санджаци, съставени от каази. Всяка кааза се състои от нахии. В т.нар. Пазарджишка кааза е с. Карабулак, в Якаколу – 55 села (тук е Борино), в Ортаколу – 40 села, в Отлуккьойколу – 18 села.

В Османската империя започват процеси на външно разложение, които тласкат империята към разпадане. Законът за земите от 1858 г. отразява половинчатия характер на преобразованията. Законът фиксирал резултатите от ликвидацията на Ленно-спахийската система. А тя е крачка напред в развитието на османското аграрно законодателство. Наложила се е и промяна на административното управление. През 1864 г. били създадени вилаетите като

най-големи управленски единици в империята. Правилникът предоставял на валията огромна власт. На него пряко били подчинени управителите на санджаците, наречени мютесафири. Управителите на каазите (околийски началници), известни още като каймаками, се подчинявали на мютесарифите. Управлението на селата и по-големите градски махали се поверявали на т.нар. мухтари (старейшини). към тях се създавал съвет на старейшините. Целта на тази административна организация била да съдейства за укрепване на централната власт.

По време на Освободителната Руско-турска война са въведени 8 губернии с общо 56 окръга. След приемането на Търновската конституция, със закон от 10 май 1880 г. се въвеждат 26 окръжия, съставени от 84 околии. През 1901 г. страната е поделена на 12 окръга със 71 околии. Но след войната до 1912 г. Борино е към т.нар. „непредадени села". Боринска селска община, Девинска околия, е била открита след Балканската война – 1913 г. В края на 1912 г. в гр. Девин е създадено Околийско управление, оглавено от околийски началник. До средата на 1914 г. то е било на пряко подчинение на Окръжно управление в Драма, а след това до 1920 г. към Пловдивско окръжно управление. През 1920 г. минава към новосъздаденото Окръжно управление – Смолян, а след 19.05.1934 г. към областна дирекция Пловдив. От 1920 г. – 1934 г. се оглавява от околийски началник, а от 19.05.1934 г. от околийски управител с помощник по полицейска дейност.

През 1934 г. са формирани 7 области. През същата година при прегрупиране на общините в страната, Боринската община е била присъединена към гр. Девин. В края на Втората световна война България е поделена на 9 области. На 21.04.1945 г. Боринска община се отделя от гр. Девин в самостоятелно селско общинско управление. През 1947 г. областите се закриват и остават околии и общини. На 27.02.1948 г. Боринското селско общинско управление е преименувано в Селски народен съвет. През 1949 г. са създадени 13 окръга, а 10 г. по-късно околиите са премахнати и окръзите стават 30 с 250 общини. По молба на жителите на с. Чала в началото на 1951 г. същото село административно се отделя от Доспатска община и се присъединява към Боринска. Село Борино е било най-голямото в бившата Девинска околия. В началото на 1958 г. при административна промяна в страната, т.е. при закриването на околиите, Борино преминава към Смолянски окръг (Селски общински народен съвет – с. Борино, окр. Смолян (1959-1987). През 1964 г. градските окръзи на Пловдив и Варна отпадат и остават 28 окръга с 979 общини. От 1979 г. общините се уедряват и се формират първоначално 252, а по-късно 300 селищни системи с различен функционален тип – от нулев (София) до пети. Борино остава като център на самостоятелна селищна система от IV функционален тип. Селищните системи от IV и V функционален тип не успяват да изпълнят предназначението си. През 1988 г. страната бе разделена на 9 области и 278 общини. Борино е в Пловдивска област и е община. Няма самостоятелно обособена Смолянска област. Съгласно това деление България има 3913 кметства. Борино е община с 4 кметства – Чала, Буйново, Ягодина и Кожаре, към Пловдивска област – Общински народен съвет – с. Борино, област Пловдив.

На 01.01.1999 г. с Указ на президента на Р България е утвърдено ново административно-териториално деление на страната – 28 области – като Смолян е областен център, а Борино е една от 262$^{\text{-те}}$ общини.

По данни към 2000 г. страната има 28 области, 262 общини с 3881 кметства, 240 градове, 5098 села: 25 % от земите в страната са силно обезлюдени и 15 % са в процес на обезлюдяване.

На 01.01.1881 г. се извършва първото общо преобразяване на Княжество България, което показва, че по това време страната има 1354 общини. Общият брой на всички населени места е 3398 – в това число 43 градски селища, 74 градеца, 2615 села и 666 махали и колиби.

Името – живот

След Освобождението ни от османско и капиталистическо потисничество се променят много имена на селища и местности, появяват се нови обекти с нови имена. От 1920 г.

до 1935 г. официално с министерски заповеди и укази се сменят имената на 2091 селища, а от 1935 г. до 1944 г. на още 432 (Коледаров, П. и Н. Минчев. Промени в имената и статута на селищата в България 187-1972 г. С., 1973).

Именуването като държавен обществен проблем намира отражение в редица нормативни документи след Освобождението.

В Закон от 07.12.1902 г. се постановява, че преименуването на селища става по желание на населението, ако в тях има отделно землища, църква, училище и известен брой събрани къщи. През 1924 г. Министерството на вътрешните работи и народното здраве с няколко наредби нарежда да се променят всички названия на селища от чужд произход (Наредби 5838, 17.08.; 9970, 17.08.1924 г.). Това до голяма степен се осъществява едва през 1934 г., когато се сменят имената на 965 населени места. XXV Обикновено народно събрание приема „Закон за наименованията с народностно и обществено значение" през 1941 г. с 8 основни члена.

По силата на посочените документи от 1934 г. Карабулак се именува в Борино. Коренът на думата е бор. За обикновения турист, съвсем естествено се приема името, защото основните насаждения са борове. Но чрез неувяхващата зеленина и трайността на смолата търсим в корена на името онова, което още в Далечния изток са виждали в бора - безсмъртие. Всичко дотук говори за една дълбока древност, настояще, устойчивост и продължително бъдеще за Борино. Каквито и миграционни процеси да протичат, ние сме убедени, че Борино дълго още „ще живее". Това е „заложено" пак в името, защото в изкуството борът е символ на жизнените сили. Нека припомним, че Дионис държи като скиптър в ръката си шишарка. Подобно на бръшляна, тя е израз на устойчивостта на растителния живот.

Борино стои здраво на своето място и чрез името си. Борът е дърво. Дълбоките корени, дълбаещи недрата – историята, миналото; ствола, долните клони – настоящето и горните клони, върха, привлечени от небесната светлина – бъдещето. Едва ли, когато се е поставяло името, авторите му са имали това предвид, или са търсели социален елемент – производството на борина. Както дървото е източник на живота (в повечето вярвания), така и селото, носещо име на дърво, векове наред ражда живот.

Времена и хора

Хората! До тях стигнахме не по пътни знаци, а през изгреви и залези, през смърти и тегоби. И спираме, защото тук животът преминава, а имената на хората и делата им остават.

И днес може би докосваме ритъма на нечие сърце.

При първото преброяване в България (1881-1884 г.) населението е възлизало на 2,9 млн. души. Извършени са 15 преброявания, от които е видно, че до 1985 г. то расте в резултат на естествения прираст. През целия следосвобожденски период населението на България расте без колебания, но по-съществени отклонения правят годините 1913, 1915, 1919 и 1940 г., когато стават промени в държавните граници.

1887 г. – 3154 хил. души	1989 г. – 8992 хил. души
1920 г. – 4847 хил. души	1995 г. – 8384,7 хил. души
1934 г. – 6078 хил. души	1996 г. – 8339,8 хил. души
1946 г. – 7022 хил. души	1997 г. – 8284,0 хил. души
1975 г. – 8730 хил. души	1999 г. – 8190,9 хил. души

През 1999 г. броят на населението намалява поради отрицателния естествен прираст и на отрицателния механичен прираст. През периода 1990-1999 г. от страната са се изселили 700 хил. души, в това число 330 хил. в Република Турция.

По исторически и природо-географски причини малка е гъстотата на населението в Западните Родопи – 35 души/км^2.

Поради липса на статистически данни не се знае какъв е бил естественият прираст на населението в България до Освобождението. През първите години след това той е над 18 %, в навечерието на Втората световна война – 29,4 %, 1960 – 9,7 %; 1999 – 4,8 %.

През периода 1978-1944 г. миграционните движения са твърде интензивни. Емиграционните и имиграционните вълни следват войните и сключените мирни договори, както и икономическите кризи. Първоначално те са свързани с разпадането на Турската империя, а след това – с войните между Балканските страни и с участието на страната в Първата и Втората световна войни. По време на Руско-турската освободителна война (1877-1878 г.) масово се изселва в Турско голяма част от татарското и цялото черкезко население. През периода 1912-1926 г. общият брой на регистрираните бежанци е над 250 хиляди души. Клаузите на договора за приятелство между България и Турция от 1925 г. съдържат размяна на население между двете страни. В резултат на това от България се изселват над 1000 хиляди души, главно от Североизточна България и Казанлъшко.

В държавните архиви е отбелязано, че през 1926-1927 г. в България се води агитация за изселване в Турция.

През 1949 г. по политически причини в България се заселват 4,9 хиляди души – гръцки и турски емигранти. След Втората световна война от България има няколко изселнически вълни на турско население:

1948-1952 г. – около 155 хиляди души
1968-1974 г. – 41 хиляди души
1976-1978 г. – 74 хиляди души
1989 г. – 330 хиляди души.

Турското население емигрира семейно и това не повлиява на демографските структури, но се отразява на възпроизводствените процеси, защото това население е с по-висока раждаемост.

Официално в Борино се приема, че живее турско малцинство. Като турци се определят тези лица, които рекламират за себе си двете категории, смятани за главни елементи на турската етничност, а именно - турски майчин език и ислямска религия. Към това може да се прибави и знанието им за праотците – дошли от гр. Коння (Мала Азия). Двата критерия за турска етничност се приемат, защото те съвпадат с критериите за българска етничност – български майчин език и православно-християнско вероизповедание. Друг е въпросът, че не бива да се бърка религиозната принадлежност с националната принадлежност. Затова се говори за „мюсюлмански, турскоговорящи българи", „български турци". В последствие се обособява идеологически асимилационна кампания и през 1975 г. в Борино става промяна на турско-арабските с български имена. Това е една страница от историята на Борино, която би следвало отделно да се проследи, анализира и изложи, още повече, че тя предхожда националната кампания през 1984/1985 г.

По-интересно е да отбележим, че демографската и социална структура на турското население в България е подложено на промени. Това се отразява и на боринци. След 1878 г. се наблюдава намаляване броя на турското население в страната от 26 % на 14 % през 1900 г. В района на Борино и Девин населението обаче се задържа, може би под влияние на факта, че тези области са дадени на Османската империя и стават българска държавна територия едва през 1913 г. Като цяло турското малцинство се затваря в една консервативно ориентирана, селска социална структура. При това ислямът запазва голямото си влияние и оказва съпротива дълго време след вземането на властта от комунистите.

Проследявайки протичащите процеси в Борино, не без основание можем да кажем: независимо от това, че населението е било социално пренебрегвано, религиозните и културни права понякога засягани, постепенно се уреждат аспекти на социалния живот на турците – частно училищно дело, представителства на турското малцинство пред държавната власт и културните и образователни организации. Между войните най-важната институция за турците е ислямско вероизповедание. Историята на духовния живот в Борино потвърждава факта за ролята на джамийското настоятелство в начина на участие на мюсюлманската общност, финансирането и поддържането на частното училище. Не може да не отбележим и факта, че боринските мюсюлмански духовници се държат лоялно към държавата.

От Освобождението до Втората световна война правната уредба, регулираща отношението на държавата към малцинствата, е основана върху Конституцията на Княжество България от 1879 г., Берлинския договор от 1878 г., Истанбулския българо-турски договор от 1913 г. и Ньойския договор от 1919 г. Първият документ, според чл. 57, прокламира равенство пред закона и свободно изповядване на религията. Дава се свобода на самоуправлението на малцинствените религиозни общности, но едновременно с това установява върховен надзор над тях от страна на изпълнителната власт. През посочения период турското малцинство разполага с вътрешна автономия, запазва се компетенцията на духовните съдилища да разглеждат дела, засягащи предимно бракове, разводи, издръжки, упражняване на родителски права. Мюсюлманските духовни съдилища запазват правото си и да разглеждат спорове по имуществени въпроси. През 1938 г. тези правомощия им са отнети.

През периода до 1944 г. се правят няколко опита за преименуване и покръстване на мюсюлмани и роми. Най-масовата насилствена кампания е тази от 1912-1913 г. Тя е отменена няколко години по-късно. Нова кампания за преименуването им – с по-ограничен мащаб, е през 1942 г., но тя завършва с провал две години по-късно.

Близо 45 години (1944-1989 г.) властите се стремят да приобщят малцинствата на базата на Марксизма-Ленинизма – като господстваща идеология. Новото правителство след 1944 г. проявява недоверие към турското население. В началото на 1948 г. на заседание на ЦК на БКП се поставя задачата да се изсели мюсюлманското население от южната граница. През август 1950 г. във връзка с масовите изселнически настроения сред турското население Политбюро на ЦК на БКП взема решение за изселване в Турция в най-кратък срок (3 месеца) на 250 000 души. По време на изселническата кампания, завършила през ноември 1951 г., се изселват около 155 000 души. Този процес засяга и турското население в Борино – през периода 1946-1956 г. населението се увеличава с 254 души, докато през следващия десетгодишен период (през който няма масови изселвания) населението през 1965 г. вече е 2034 турци, 651 българи, общо 629 домакинства.

Процесите се променят, когато през 1967 г. Тодор Живков формулира тезата си за етническа хомогенна българска социалистическа нация. През 1968 г. се закрива отделът за националните малцинства в ЦК на БКП, а през 1969 г. започват широкомащабни ограничения на турската култура. Следва нова изселническа спогодба и в периода 1968-1978 г. в Турция се изселват около 130 000 души. Тя не засяга пряко Борино. Това може да се обясни с процесите, свързани с т.нар. „Възродителен процес”. През юли 1971 г. Секретариатът на ЦК на БКП взема решение, което дава старт за преименуване на българомохамеданите. През 1975 г. са обхванати и няколко турски села в Западните Родопи – Борино, Гьоврен, Грохотно. През 1984-1989 г. най-сериозно се нарушават малцинствените права в страната и кампанията предизвиква масово изселване в Турция на около 370 000 души след отваряне на границата през юни 1989 г., но в Борино няма масова изселническа вълна.

След ноември 1989 г. в България са възстановени етническите и религиозни права на основните малцинствени общности. Чрез съдебна процедура по силата на Закона за имената на българските граждани от март 1990 г., а впоследствие – чрез по-облекчена административна процедура, самоопределящите се в Борино като турци, възстановяват турско-арабските си имена. През юни 1991 г. със Закона за политическа и гражданска реабилитация на репресирани лица, на отделни граждани от Борино бе изплатено еднократно парично обезщетение.

Цифрите говорят – да ги разчетем, документите разказват – да ги чуем

Според документите през 1868 г. в Карабулак има 60 къщи, 1 джамия, 200 жители, а в Наиплие (Буйново) – 100 къщи с 350 жители. През 1872 г. Карабулак – 100 къщи, Наиплие – 200 къщи. Данните от 1920 г. показват вече увеличение числеността на местното население.

Нека погледнем данните:

Населено място	1865 г.	1872 г.	1912 г.	1920 г.	1946 г.	1965 г.	1975/77 г.
Буйново Наиплие Попово	100 къщи 1 мехтеп 25 учители 300 жители	200 къщи 18104 данък	130 25000 десятък в грошове	330 ж.	467 ж.	461 ж.	
Карабулак Борино Черни дол	60 къщи 1 джамия 200 ж.	100 къщи 23727 данък	200 къщи 25000 десятък в грошове	859 ж. 1-вото учи- лище	1457 ж.	2685 ж.	2523 ж.
Ягодина Балабан	Десятък 11462	29873 данък	150 къщи 12000 десятък в грошове	367 ж.	419 ж.	550 ж.	
Кожари Демирджели				181 ж.	213 ж.	328 ж.	

Забележка: В графа 1 (нас. място) са записани различните имена на населеното място.

Население

с. Борино	1920	1926	1934	1946	1956	1965	2001
Население	859	1036	1245	1457	1834	2685	2800
По народност:							
Българи	-	29	75	273	397	651	
Турци	859	974	1127	1181	1435	2034	
Цигани	-	36	43	-	1	-	
Други	-	-	-	3	1	2	
Домакинства	-	-	214	257	-	629	
По образование:							
грамотност	-	-	-	361	-	1729	
По пол:							
мъже	-	-	-	247	-	895	
жени	-	-	-	114	-	834	
Неграмотни:							
мъже	-	-	-	501	-	461	
жени	-	-	-	595	-	497	

Население на с. Борино по народност по години на преброяване:

Години на преброява-не	Общо	Българи	Турци	Цигани	Други	Брой дома-кинства
1920	859	-	859	-	-	-
1926	1036	29	974	33	-	-
1934	1246	75	1128	43	-	214
1946	1457	273	1181	-	3	257
1956	1834	397	1435	1	1	-
1965	2687	651	2034	-	2	629

Население на с. Борино по пол и грамотност по години на преброяване:

Години на преброяване	Общо	в т.ч. по пол		грамотни			неграмотни		
		мъже	жени	общо	мъже	жени	общо	мъже	жени
1946[1]	1457	748	709	361	247	114	1096	501	595
1965[2]	2687	1356	1331	1729	895	834	958	461	497

1) включително децата до 7-годишна възраст
2) през 1965 г., децата до 7-годишна възраст
включени са общо 654, мъже – 354, жени – 300

Население на с. Борино по семейно положение по години на преброяване:

Години на преброяване	Неженени			Женени			Други		
	общо	мъже	жени	общо	мъже	жени	общо	мъже	жени
1934	694	378	316	501	260	241	51	15	36
1946	814	434	380	596	299	297	47	15	32
1965	1377	707	670	1238	623	615	72	26	46

Население на с. Борино на 01.12.1965 г. по пол и по възраст:

Възрастова група	Общо	В т. число по пол	
		мъже	жени
Всичко	2687	1356	1331
От 0 до 4 години	400	214	186
От 5 до 9 години	405	211	194
От 10 до 14 години	326	146	180
От 15 до 19 години	208	84	124
От 20 до 24 години	194	87	107
От 25 до 29 години	260	139	121
От 30 до 34 години	190	105	85
От 35 до 39 години	190	97	93
От 40 до 44 години	136	70	66
От 45 до 49 години	75	39	36
От 50 до 54 години	74	45	29
От 55 до 59 години	76	35	29
От 60 до 64 години	45	25	20
От 65 до 69 години	45	26	19
От 70 до 74 години	25	12	13
От 75 до 79 години	18	10	8
От 80 до 84 години	13	6	7
От 85 до 89 години	3	1	2
От 90 до 94 години	4	4	-

Между сухите цифри стоят стотици съдби.

1909 г.

- 1909-1911 г. кмет е Асан Онбашъ (роден в Гърция, офицер). По това време не е имало други длъжности (по данни на негови близки).

1913 г.

- След 1912 г. за служители били назначени Стефан Манолов (родом от с. Орехово, Чехларска община, който впоследствие се заселва в Девин), а по-късно идва и брат му Димитър Манолов.

1914 г.

- На справка за добитъка в Карабулашка община за общински кмет се подписва Ив. Мостов.
- В регистъра за раждания за кмет и длъжностно лице по гражданското състояние се подписва Юсмен Асанов Забанов.
- Има 19 регистрирани раждания.
- Едва ли някой е предполагал, че в края на лятото (26.08.1914 г.) ще се роди бъдещият кмет на Борино – Реджеп Ибраимов Пехливанов, ръководил родното си село и общината повече от четвърт век. Баща на 5 деца, макар и с основно образование е бил от онези природно интелигентни хора, които са използвали политиката на новата народна власт, за да направи живота на своите съселяни по-подреден, по-смислен, по-добър, а селото – по-благоустроено.

1915 г.

- Кмет е Юсмен Асанов Забанов.
- Има 19 раждания.
- От 5$^{-ма}$ жители са реквизирани общо 59 м^3 дърва за отопление на войската.
- 1895 кг катран е реквизиран от Коджабашъ Османъ, Али Онбаши Асанъ, Ахмедъ Кичукъ Алиев, през октомври, а през ноември от Асанъ Кючуков, допълнително през декември – Кучук Али Ахмедъ.

1916 г.

- Кмет е Юсмен Асанов Забанов.
- Има 20 раждания и 1 женитба.
- Май 1916 – 6 октомври 1918 г. отчетник на Карабулашката община е Мустафа Хилми Мурадов.
- В района на община Карабулак има 1 000 000 кг катран.

1917 г.

- Удостоверение на Мехмедъ Кьоръ Мустафовъ – „имаминъ”, е подписано от общински кмет Мустафа Хилми Мурадов.
- Има 69 раждания.
- Община Карабулашка има 5 воденици с по един камък. По същото време в Дьовленска – 4, Доспатска – 6, общо 9$^{-те}$ общини на околията – 40 воденици.

1918 г.

- Кмет е Мустафа Хилми Мурадов.
- Има 22 раждания, 2 женитби, 28 умирания.
- В Борино частни воденици са имали: Шабан Мехмедов, Асан Чешли, Юсмен Забанов, Ахмед Чавдарлиев. Посочените лица имат и мелници, като на Шабан и Ахмед се водят частни, а другите – безстопанствени.

1919 г.

- Кмет е Мустафа Х. Мурадов.
- Помощник-кмет – Юсмен Онбаши.
- Секретар – Алика Мустафов.
- Секретар-бирник – Цани Денев.

- Общината има приходи от недвижими имоти, налози, права и берии – 39 186 лв.; разходи за просвета, за обществено здраве и безопасност, благотворителност, благоустройство, разни – 39 186 лв.

1920 г.

- Кмет е Мустафа Мурадов.
- Има 43 новородени.

1921 г.

- 1921-1923 г. Кмет е М.Х. Мурадов.
- Помощник-кмет – Ахмед Чавдарлиев, освободен като такъв на 25.11.1921 г. от Мурадов.
- За I-ви писар е назначен Юсеин Онбаши Коджебашев (от 1 октомври).
- Общински секретар-бирник – Стефан Манолов.
- Има 74 раждания, 38 женитби, 13 смъртни случая.
- В периода 1921-1922 г. група мъже от Соколовци (Никола Молов, Георги Сираков, Дамян Марзянов, Илия Чолаков) посещават Карабулак с цел оглеждане на района. Но по какви причини не следва заселване на соколовски семейства не е известно.

1922 г.

- Кмет е М. Мурадов.
- Помощник-кмет – Ахмед Чавдарлиев.
- Ариф Кенан Ефенди е главен учител в частното училище.
- I-ви писар е Ангел Дамянов Каров (с. Широка лъка), II-ри писар Кирил П. Попов (от 11.1922 г.)
- От 15.01 за помощник-стражар е назначен Шабан Дели Ахмедов след освобождаването на Асан Али Люманов.
- Общински пъдар – Алика Мустафов.
- 105 новородени, 104 починали.

1923 г.

- Последната заповед на Мурадов е от 15.06.1923 . На негово място застава Осман Терзиев, Юсеин Коджебашев се подписва за пом.-кмет.
- От февруари помощник-стражар е Осман Муса Велиев.
- Разсилен – Алика Мустафов.
- Има 166 раждания.

1924 г.

- 1924-1926 г. кмет е Юсмен Забанов, а помощник-кмет Р. Машков (45 г.).
- През юни за II-ри писар е назначен Костадин Тодоров Делов (от с. Орехово).
- Осман Терзиев Кастъ – длъжностно лице по гражданското състояние.
- Има 106 раждания, 19 женитби, 3 бракоразвода, 26 смъртни случая.
- През февруари, март се води полицейско дознание против Мустафа Мурадов от с. Карабулак, говорил в защита на земеделското правителство и против новата власт.

1925 г.

- Кмет е Юсмен Забанов, пом.-кмет Реджеп Машков, имамин - Реджеп Таиров (47 г.).
- 111 раждания, 16 умирания.
- През учебната 1925/26 г. на основание на Закона за народното просвещение по чл. 39 са глобени 11 родители.

1926 г.

- На 7 март се конституира избирателно бюро в състав: председател – Реджеп Машков (общински съветник), членове – Мустафа Мурадов, Реджеп Таиров (учители) и Стефан Манолов (общински секретар-бирник).
- Карабулашкият общински съвет е в състав: Ю. Забанов, Р. Машков, Т. Велиев, М. Еминов, А. Ахмедов, О.Д. Алиев.

- За II-ри писар е назначен Димитър Манолов (с. Орехово), от месец X разсилен – Сюлейман Таиров.
- През учебната 1926/27 г. училищната база е недостатъчна – на 20 кв.м учат 54 деца и на 18 кв.м – 30 деца.
- 1926-1928 г. се води агитация за изселване в Турция.

1927 г.

- Кмет е Реджеп Османов Машков, пом.-кмет – Таир Велиев.
- От февруари за чиновник по гражданското състояние и адресната служба е назначен Васил Апостолов, от юли – пъдар – Реждеп М. Коруасановъ.
- Има 149 раждания, 30 женитби, 32 умирания.
- През тази година тук се заселва Вълчан Стоев Пищалов (с. Солища). Заварва братята Стефан и Димитър Манолови, кантонера Васил Каленов (с. Широка лъка).

1928 г.

- Кмет е Реджеб (Реджебъ) Машков.
- Помощник-кмет Мустафа Еминов, общински секретар-бирник – Стефан Манолов, общински съветник – Али Таиров, чиновник по гражданското състояние – Георги Николов, имамин – Махмуд Османов Коджебашев (извършвал обредите по женитбите).
- Има 170 раждания, 26 женитби, 43 умирания.

1929 г.

- Кмет – Реджеб Машков, пом.-кмет – Али Таиров, деловодител – Димитър Манолов, учители в частното турско училище – Исмаил М. Асанов и Ахмедъ Асановъ Молловъ.
- 62 раждания, 15 женитби, 33 умирания.

1930 г.

- Кметува – Р. Машков, секретар-бирник – Ст. Манолов, главен учител – Дянко Ст. Чаушев.
- Сключени са 18 брака (в I-ви брак), 24 умирания.

1931 г.

- До септември кметува Реджеб Машков, след него поста заема Асан Алиев Люманов.

1932 г.

- Кмет – Асан Алиев Люманов.
- Служебният препис за учредяване на Трудово-горска производителна кооперация – с. Борино е заверен от пом.-кмет – Али Шерифов и секретар-бирник – Ст. Манолов.
- Има 35 умирания.

1933 г.

- Кмет е Асанъ Алиевъ Люманов.

1934 г.

- Кмет е Асан Алиев Люманов.
- Има 72 раждания, 23 умирания.
- В партидна книга за облагане с данък върху покрити и непокрити имоти са записани: Юсмен Забанов (ниви, ливади, градини, орнища – 115 дка, на стойност 19090 лв. с данък 596 лв. (саи, плевни); Фатма Пята Османова (40 дка), Осман Машков (46,8 дка), Мустафа Алиманов (44 дка).

1937 г.

- Съществува нагласа за изселване в Турция. Научавайки за това, група от с. Соколовци (Никола Карагьозов, Дичо Хасъмов, Васил Сариев, Васил Тунев, Анастас Гайдаров) със съдействието на народен представител (Шанлов), посещават селото и водят разговори с местни представители. Последните се съгласяват да приемат българите, но при условие да създадат самостоятелно селище на границата между днешно Борино и Змейца. Ешекчи дере (Магарешко дере) не се харесва от соколовските мъже. Впоследствие се стига до договореност и става масовото заселване на българските семейства, които впоследствие закупуват

земя и къщи от изселените турски семейства. По устна информация по това време кмет е бил Манол Грудев (от Стикъл), живущ в гр. Девин.

1940 г.

- Девински околийски лекар е д-р Алекси Федеев.
- Кметски наместник на с. Борино е Вълко Ст. Терзийски.

1941 г.

- Кметски наместник е Вълко Терзийски.
- Построен горски кантон в м. Извора.

1943 г.

- 2.08. при нападение на мандрата на с. Борино от Антонивановци е унищожен кашкавалът, предназначен за германците. На 3.08. отново има сражение в района на Борино.
- Регистриран е един случай на туберкулоза.
- 5.08. – Антонивановци провеждат сражение в района на Борино. Загива Бочо Балтов (Тошко), член на РМС, роден на 27.02.1924 г. в с. Бегово, Пловдивско.
- 26.11. – Акция на партизаните от отряд „Антон Иванов" в кооперативния гатер на селото.

1944 г.

- На 26 срещу 27 февруари в местността Топлия извор става сражение на отряд „Антон Иванов" и преследващите ги. Загиват: Атанас Кънев (Дончо), член на БРП, роден на 27 юни 1911 г. в Батак; Борис Думчев (Васко), член на РМС, роден на 29.08.1926 г. в Пловдив; Борис Атанасов (Мирчо), член на БРП, роден на 06.05.1909 г. в с. Бугариево, Солунско, преселен в Пловдив; Давид Давидов (Трън), член на РМС, роден на 07.02.1907 г. в Пловдив; Сабатай Аврам Леви (Жмакин), член на РМС, роден на 10.12.1923 г. в Пловдив и Стоян Гънин (Ставри), член на РМС, роден на 18.06.1919 г. в с. Радилово.
- На 18.09. се изгражда партийна организация с председател Филип Попов.

1945 г.

- От 1945 до 1952 г. имаме Селско общинско управление.

1946 г.

- Кмет е Васил Дамянов Сариев.
- Има 43 умирания.

1947 г.

- Кмет е Васил Дамянов Сариев.
- Зам.-кмет – Тодор Георгиев Чернев.

1948 г.

- В началото кметува Сотир Згуров Кущинаров, зам.-кмет – Тодор Г. Чернев.
- Съгласно указ № 563 от 01.04.1948 г. от Президиума на Великото народно събрание, въз основа на чл. 101 от Конституцията на НРБ е назначена временна управа на Борино в състав: Реджеб Ибраимов Пехливанов – председател, Тодор Георгиев Чернев – секретар и Станко Стоилов Седянков – член.
- Високият 34-годишен Реджеб Пехливанов, баща на 4 деца, през месец май поема на плещите си онази отговорност и всеотдайност, която носи 26 години. Приема предизвикателствата на своето време и оправдава доверието на близките и съселяните си. Без преувеличение, и до днес е съхранил у хората (дори у тези, които не го познават – умира на 17.04.1983 г.) почит и уважение към личността му.

1949 г.

- До 1949 г. здравните услуги на боринското население се извършват от околийски лекар от гр. Девин. През същата година се открива здравен пункт. Първият лекар е от гр. София.

1950 г.

- Читалищната библиотека разполага с 365 тома литература.
- Голям брой ученици получават т.нар. „въшливост".

<u>1952 г.</u>

- В селото се открива здравен дом с обслужващ персонал – лекар, акушерка, мед. сестра.

<u>1953 г.</u>

- 1953-1958 г. – Селски общински народен съвет – с. Борино, околия Девинска.

<u>1955 г.</u>

- Читалищната библиотека вече разполага с 3006 тома литература.

<u>1956 г.</u>

- От 1950 до 1956 г. в селото са построени 85 частни жилищни сгради.
- Открива се рейсова линия, свързваща Борино с Пловдив.
- Прокарана е телефонна линия, свързваща Борино с Чала.
- В селото пристига член на китайското посолство, който ходи на лов с местните ловджии.

<u>1958 г.</u>

- От 1953 до 1958 г. има Селски общински народен съвет – с. Борино, околия Девинска.
- Изгражда се ТКЗС. Първият председател е Джамал Кичуков, а председател на Контролния съвет – Георги Таков.

<u>1959 г.</u>

- 1959-1987 г. Селски общински народен съвет – с. Борино, окръг Смолянски.

<u>1960 г.</u>

- През пролетта се отпочва строежът на здравен дом – лекарски кабинет, родилно отделение, женска консултация, стоматологичен кабинет. Първоначално обектът се изпълнява от Стройрайон – Девин, но поради забавяне на строителството работата продължава и се извършва под ръководството на Георги Пепеланов (Чепеларе, техник).
- Ремонтиран и обновен е и горският кантон в м. Извора и се преобразува в х. „Орфей” със 70 легла.

<u>1961 г.</u>

- През пролетта отпочва построяването на електропровода Доспат – Борино.
- Открива се новият здравен участък.
- На 31.12. в Борино светват електрическите крушки.
- Председател на ТКЗС – Каранебиев.

<u>1962 г.</u>

- Построява се съвременна мандра за преработка на мляко.
- На 24 май училището чества 50-годишен юбилей и е наградено с орден „Кирил и Методий” – II степен.
- Октомври се открива модерна фурна.
- Отпочва строителството на водносиловия път.
- Председател на ТКЗС – Борино е Гимушев.
- Секретар на ОбПК – Ташков.

<u>1963 г.</u>

- Секретар на ОНС е Костадин Сариев.
- Откриват се детски ясли с 25 деца до 5-годишна възраст.
- Таня Гелева – акушерка, отчита, че всички раждания стават в родилния дом.
- За председател на ТКЗС е избран Димитър Чолаков.

<u>1964 г.</u>

- Става обединяване на дейностите на ТКЗС и ДГС.
- ТПК „Съгласие” – гр. Девин разкрива в Борино бръснарница.

<u>1965 г.</u>

- Към 1.12. населението на общината е общо 2685 души, мъже – 1354, жени – 1331; до 15 год.: мъже – 586, жени – 587; над 60 год.: мъже – 81, жени – 68.

Население на с. Борино на 01.12.1965 г. по отрасли на народното стопанство

Отрасли на народното стопанство	Брой на активните лица		
	Общо	Мъже	Жени
Общо активни лица	1241	667	574
Промишленост (вкл. дърводобив)	227	214	13
Селско стопанство	491	86	405
Горско стопанство	14	7	7
Транспорт	7	7	-
Съобщения	3	2	1
Стокооборот	62	30	32
Други отрасли на материалното производство	14	11	3
Жилищно-комунално стопанство	15	5	10
Наука и научно обслужване		1	-
Просвета, култура и изкуство	45	16	29
Здравеопазване, социално осигуряване и физкултура	11	1	10
Финанси, кредит и застраховки	1	-	1
Управление	9	5	4
Други отрасли на непроизводствената сфера	3	3	-
Други (лица без работа и непоказани отрасъла)	-	-	-

- Общински съветници – 30 (24 мъже и 6 жени).
- Подобрено здравно обслужване – екип от 6 души (лекар, акушерка, мед. сестра, хигиенист и две санитарки). Родилният дом разполага с 3 легла, добре обзаведен стоматологичен кабинет, но няма стоматолог (2300 жители, 530 ученици). Персонал – д-р Гичева, акушерка – Магда Кисьова, Сейди Велиев. Поради липса на линейка населението решава от парите на самооблагането да се купи такава.
- Завършва първият етап от строителството на новия водопровод за водоснабдяване на селото – ръководител – техникът Енгеров.

<u>1966 г.</u>

- Община Борино има 30 народни съветници. От тях 24 мъже. По образование: полувисше – 3, средно – 2, основно – 25; работници – 13, служащи – 17.
- Извършено е първото убийство в Борино на Али Кастов от братя Асанови.
- Живородени са 122 деца (36,13 %), починали – 15 (4,44 %), естественият прираст – 31,68 %.
- На 15.12. в селото идва подготвен лектор от ЦК на БКП – Ахмед Ислямов, който запознава на турски език населението с материалите от IX партиен конгрес.
- Електрифицирано е с. Чала.
- При преброяване са установени 280 жилища, от тях обитаеми – 274 и 13 паянтови.

<u>1967 г.</u>

- Кмет е Р. Пехливанов.
- На 27.07. е пуснат в експлоатация водопроводът от р. Катранджи дере.
- През м. IX се открива целодневна детска градина в бившата здравна служба (до дома на Чолакови).

1968 г.

- Секретар е Али Алиев Шерифов.
- Създаден е горски разсадник в м. Хайдушки дол, първоначално на площ 12 дка, а през 1974 г. вече достига 126 дка.
- В селото има 86 многодетни майки.
- На 5 май в м. Пандаклъ се провежда събор на овчаря и пастира. Доклад изнася директорът на ДГС – Попов.

1969 г.

- 12.02. тържествено е открита новата търговска сграда.
- Разширява се водопроводната мрежа с 575 м.
- Направен е бетонният мост пред кооперативната постройка.
- Подобрява се здравеопазването – извършени са 3880 прегледа в амбулаторията, 232 – по домовете, 2850 – профилактични прегледи, 1741 – имунизации и реимунизации, 479 – женски консултации; 47 новородени, като всичките раждания са в здравни заведения. Екип – Шинка Балабанова, д-р Манолов.

1970 г.

- Кмет е Р. Пехливанов.
- Бюджетът на общината възлиза на 125 060 лв.
- 1966-1970 г. прокаран 8 км водопровод; изградена е помпена станция за 220 куб.м вода; прокарани и чакълирани улици в кварталите 3, 7, 8, 16, 17, 22, 23, 24; сложени са бордюри по главната улица; в долния край на селото е работено върху канализационната мрежа.

1971 г.

- Завършва се строежът на банята.

1972 г.

- Кмет е Р. Пехливанов.
- Планувано е да се извърши строителство за 190 000 лв. Като се отпочва пристройка към училището за 170 000 лв.; блоково жилище за 120 000 лв.
- Секретарят Али Шерифов присърце взема решаване проблемите на комунално-битовото обслужване на населението.
- На 23.02. е направена първата копка за отпочване строителството на жилищния блок.

1973 г.

- На 6.03. 204 многодетни майки са наградени с медали „Майчина слава" – I, II, III степен от Иван Гавазов – председател на ОК на ОФ – Смолян.
- На 18.10. се провежда отчетна конференция на жените. Председателката Вера Драгнева е освободена и ръководството на женсъвета се поема от Айше Амишева.
- Медицински екип от д-р Караколис, акушерка – Шинка Маркова, стоматолог няма.

1974 г.

- Провеждат се избори. Общински съветници – Кръстю Каров, Реджеб Пехливанов, Неби Махм. Небиев, Кемал Ахмед Небиев, Михаил Н. Пейковски, Бонка Г. Маринска, Али А. Шидеров, Джемиле Х. Таирова, Ахмед О. Велиев, Али Исуф Небиев, Георги К. Таков, Айше Ш. Амишева, Джамал Тефик Терзиев, Джамал Ах. Кичуков, Борислав Дилов Иванов, Юсеин С. Барутанлиев, Юсмен Мустафов Люманов, Затие Адраман Чобанова, Недялка Г. Сариева, Айше Ред. Дъглова, Затие Дж. Асанова, Чавдар Салапатев, Злата Иванова Каленова, Димитър Петров Чолаков, Григор Тодоров Шахънов, Джамал Юсм. Чешлиев, Мария Радева Жайга рова, Галя Д. Масурска, Петър Ст. Янев и Анастас Т. Джуфарев. За членове на ИК на СОНС се избират – Реджеб Пехливанов – председател и Анастас Джуфарев – секретар.
- През февруари се настаняват новодомците в новия жилищен блок.
- 16.12. В присъствието на гости и кмета Р. Пехливанов се прави първата копка в м. Читака за изграждане на цех за производство на борово масло.
- Секретар на ОбК на БКП е Асен Иванов.

1975 г.

- Населението на общината е 4067 души. В началото на годината кмет е Р. Пехливанов, след него – Асен Огнянов Иванов (Буйново).
- През м. февруари Р. Пехливанов – кмет, отчита предаване пристройката към училището, жилищен блок с 16 апартамента, а през март – детски кабинет и двуетажна сграда за текстилен цех.
- Секретар е Анастас Тодоров Джуфарев (Тодоров).
- Живородени са 87 деца (21,69 %), починали 31 (7,73 %), естествен прираст 13,96 %.
- 22.04. отпочва работа цехът за вълнен трикотаж с около 230 жени.
- Д-р Д. Караколис е завеждащ селската здравна служба. Извършват се профилактични и амбулаторни прегледи, консултации, домашни посещения. Линейката е в окаяно състояние, липсва аптека.
- Започва строежът на 22 частни домове.
- Открива се цех за кабари в с. Чала, през декември.
- От 1.12. до 12.12. се сменят турско-арабските имена с български.

1976 г.

- Отпочнат е строежът на новата читалищна сграда с проекто-сметна документация – 519 000 лв.
- Председател на Общинския народен съвет е Асен Иванов.
- Секретар на ОбК на БКП – Благой Кокудев.
- Председател на ОФ – Али Шерифов.
- Секретар на общинското ръководство на ДКМС – Реджеп Кичуков.
- Председател на ОбС на жените е Бонка Маринска.
- Директор на Държавното земеделско стопанство е Любен Горанов. Стопанството работи в две насоки – растениевъдство и животновъдство.
- Към трикотажния цех започва строежът на нова втора сграда, включваща работни и складови помещения, стол на обща стойност 135 000 лв.
- Раздадени са 102 парцела за частно строителство и започва строежът на 68 жилища.
- По линия на мелиорация и ерозия е направена 100 $м^3$ подпорна стена, 5 км път.

1977 г.

- Председател на ОбС е Асен Иванов.
- Р. Кичуков продължава да ръководи ДКМС.
- През месец юли председател на ОбК на ОФ е освободен, поради преминаване на друга работа. На негово място е избран Джамал Чешлиев.
- 29.12. Открива се кравекомплексът в м. Сабурча, оборудва се със съвременна техника, централен млекопровод, механизирано изхвърляне на торта и зареждане на фураж, автопоилки. Общата стойност на обекта е 600 000 лв. Строителството се извършва от бригада начело с М. Чобанов (от с. Гьоврен).

1978 г.

- 20.02. откриват се рибарниците в кв. Настан (Девин). При изграждането им се използва и работна ръка от община Борино.
- Директор на ДЗС е Любен Горанов.
- Председател на жените е М. Дилова.

1979 г.

- Населението на общината е 4314 души.
- Провежда се първата сесия на новата община, ръководена от най-възрастния съветник – Р. Пехливанов. Избира се Изпълнителен комитет с председател – Али Шерифов, зам.-председатели – Христо Томовски и Здравко Тодоров, секретар – Кръстю Каров.
- Живородени са 79 деца (18,58 %), починали (3,76 %), естественият прираст – 14,60 %.

- През март е напълно завършена Боroварната (на 2 км от селото) към ПП „Българска роза” – Пловдив при ДСО „Фармахим” за производство на борови и хвойнови масла. Колективът е от 22 работници. Първият технически ръководител е Сюлейман Кичуков. Произвеждат се 4 вида масла в зависимост от първоначалната суровина – бял или черен бор, ела или хвойна. Цехът е оборудван предимно с техника от бившите СССР и ГДР.
- На 08.09. става официалното откриване на споменатото производство от Георги Маджаров (зам.-председател на ОНС – Смолян) и инж. Минко Минков (директор на ПП „Българска роза”). На същия ден става и откриването на новата търговска сграда, включваща кафе-сладкарница с 80 места, магазин за домашни потреби и административна сграда.
- Председател на АПК е Здравко Тодоров.

1980 г.

- Населението на общината има следния вид: до 15 г. – 1109 души (25,7 %), трудоспособни – 2502 (58,0 %), нетрудоспособни – 703 души (16,3 %).
- Председател е Али Шерифов, зам.-председател – Кръстю Дончев Каров.
- В периода 1976-1980 г. за изграждане и усъвършенстване на производствено-техническата база на икономиката общината е вложила 6 милиона лв. и 800 хил. лв. капиталови вложения.
- През март в м. Кемера, Катранджи дере се започва строителството на рибарници.
- 08.09. се открива хотел-ресторантът от Величка Караджов (Първи секретар на ОК на БКП – Смолян).
- Изграден е първият стрелкови клуб на обществени начала от Костадин Георгиев Таков.
- За председател на АПК е избран Бисер Чаушев.

1981 г.

- Данни за общината: население – 4419, раждаемост в % - 17,7; смъртност в % - 3,8; естествен прираст в % - 14,9; капитални вложения в хил. лв. – 754,5; средна годишна заплата на работници и служители в лв. – 1402; среден годишен размер на една пенсия в лв. – 73.
- Във връзка с подобряване жизненото равнище на хората в страната се изграждат помощни стопанства. В България те са вече 6 на обща площ 264 дка земя – отглеждат се прасета, обработват се картофи, леща, малини.
- През юни 1981 г. Али Шерифов е преизбран за председател на ИК на ОбНС, за зам.-председател е избран Кръстю Каров и на обществени начала – Чаушев (председател на АПК – Борино).
- За председател на БПС (Български професионални съюзи) е преизбран С. Чавдарлиев.
- Председател на общинското ръководство на БЗНС е Б. Дилов.
- Главен ветеринарен лекар е Иван Янков.

1982 г.

- Планът за общата промишлена продукция е изпълнен на 108 %, като най-голям принос имат Боroварната, Мандрата и Горското стопанство.
- Активна дейност развива местната земеделска дружба, която наброява 32 членове.
- Населението получава нова крупна придобивка – читалище. Сградата е дело на арх. Здравко Дилинчев – лауреат на Димитровска награда, стр. техник – Ангел Каленов. В същата сграда за първи път се открива и музей. Експозицията, включваща обеци, гривни, фрагменти от съдове, строителна керамика, типични за периода от VII до XII век, е от разкрития средновековен некропол, разположен в източната част на селото. Ръководител на музея е Борислав Дилов Иванов.

1983 г.

- За образование са предвидени 680 000 лв., за здравеопазване – 114 700 лв., социални и културни дейности – 852 900 лв.

1984 г.

- Изгражда се нов инструментален завод.
- В Борино работи единствената в Родопите инсталация за добив на борово масло и боров катран от шиклата. Оползотворява се зелената и иглолистна маса, неизползваем отпад от сечта.

1985 г.

- Данни за общината: население – 4992 души, раждаемост в % - 16; смъртност в % - 4,8; естествен прираст в % - 11,6 ; средна заплата на работници и служители в лв. – 1431; среден годишен размер на една пенсия в лв. – 88,31; изплатени помощи в лв. – 50 766.

1986 г.

- 846 жилищни сгради. Преобладават измазани и добре поддържани сгради. Обща застроена площ за Борино е 38 хектара.
- Има само 4 новородени.

1987 г.

- От 1959 до 1987 г. имаме Селски общински народен съвет – с. Борино, окр. Смолян.
- Председател на СОНС – Али Шерифов, секретар – Ангел Василев Каленов.
- Председател на ОбПК на БКП – Благой Кокудев.

1988 г.

- Общински народен съвет – с. Борино, обл. Пловдивска. Председател Венелин Бойков Палчев (с. Виево, Смолянско).
- АПК – приема свой устав. Комплексът включва бригади, работещи на вътрешно-стопанска сметка от селата Борино, Буйново, Кожари, Чала.

1989 г.

- Председател на ОбНС – Борино е Венелин Бойков Палчев, секретар – Сафет Юсеинов Чавдарлиев (Борино).
- Официално се създава общинска строителна фирма „Виденица". Работните площадки са: възлов трафопост в с. Борино, обект в гр. Стражица, детска градина в Ягодина, пътят – Борино-Чала. Директор на фирмата е Ангел В. Каленов.

1990 г.

- Турското население възвръща турско-арабските си имена.
- В началото на годината кмет е Венелин Палчев със секретар – Сафет Чавдарлиев. С назначаването на т.нар. Временни управи общината ръководи Али Джамалов Таиров със заместник – Михаил Николов Пейковски.
- От тази година нататък със смяната на политическия модел в страната изборът на бъдещите ръководители става по предложение на политически партии.

1991-1995 г.

- Кмет е Али Таиров; зам.-кмет – Мустафа Караахмед, секретар – Осман Кафа.

1995-1999 г.

- Кмет е Исмаил Даракчъ, секретар – Осман Кафа, председател на ОбС – Джалал Козумали.
- Спира дейността си Механичният завод.
- От 1991 г. до 1999 г. общината не е изолирано явление от ставащото в страната. Разджавяване, ликвидация, безработица „тресе" общината. Слаба промишленост, нискоефективно земеделие. Мъжката работна ръка увеличава своите доходи чрез месторабота извън общината, главно в строителството.
- Не се реализират никакви инвестиционни обекти. Общината функционира на базата на собствени приходи, които са ниски, и държавна субсидия.
- През посочения период се наблюдава и ниска раждаемост, която не е характерна за селото. Тя е както следва: 1991 г. – 2; 1992 – 3; 1993 – 6; 1994 – 4; 1995 – 3; 1996 – 1; 1997 – 4; 1998 – 1; 1999 – 1.

1999-2003 г.

• Кмет е Джамал Асанов, зам.-кмет – Мустафа Караахмед, секретар – Осман Кафа, председател на ОбС – Слави Богутев (от с. Кожари).

• Коефициентът на възрастова зависимост (КВЗ) – 47,702 %.

2000 г.

• Структурноопределящите отрасли от индустрията в общината са дърводобивна, млечна, трикотажна и текстилна промишленост. По-големи фирми в посочената година в Борино са:

✓ „Нитекс" АД – гр. Доспат, филиал Борино, производство на текстил, текстилни изделия и трикотаж. Изпълнителен директор е Рафет Амишев.

✓ „Топтекс" ООД – производство на трикотаж, текстил и други шивашки изделия. Изпълнителен директор е Юсмен Караахмед.

✓ „Погледец" АД – дърводобив и дървопреработване с директор Ахмед Асанов.

✓ ЕТ „Юмер Бонгуев" – производство на текстил и други шивашки изделия и трикотаж с президент Юмер Бонгуев.

✓ ЕТ „Али Велиев – САЯ" – дърводобив и дървопреработване с президент Али Велиев.

✓ ЕТ „Улан" – млекопроизводство, с президент Джамал Уланов.

• Възрастова структура на населението в Борино е: до 16 г. – 506; 16-30 г. – 939; 30-60 г. – 1136; над 60 г. – 313.

• Общината наброява 4109; мъже – 2069, жени – 2040.

2001 г.

• Бюджетът е 1 078 922 лв., приходоизточници в общинския бюджет са от републикански бюджет, НФОСС, местни такси и данъци.

• „Бороварна" функционира само при поръчка на борово масло, като общото време на работа не надхвърля повече от три месеца за година.

• Промишлеността в общината е изключително в сферата на дърводобива и дървопреработката.

• Ягодинската пещера е посетена от около 8000 туристи.

• Населението на общината участва в провеждане на избори за 39-то Народно събрание, като 82,77 % от избирателите гласуват.

2002 г.

• Гъстотата на населението е едва 23,7 души/м^2. Общината наброява 4103 души, от тях мъже – 2065, жени – 2038, икономически активното население е 2217, домакинства – 1322.

2003 г.

• Джамал Реджепов Асанов е преизбран. Първият кмет, който печели чрез свободни избори втори мандат още на първия тур. Работи със същия екип: зам.-кмет – Мустафа Караахмед, секретар – Осман Кафа, гл. счетоводител – Н. Бачков. Председател на Общински съвет е Шабан Кастов. Общинският съвет е от 11 съветници – 10 мъже и 1 жена.

• Коефициент на възрастова зависимост (КВЗ) – 45,0 %.

• Структурата на населението по пол в общината е 97 жени на 100 мъже.

• В интерес на истината сме длъжни да отчетем, че в годините на т.нар. преход общинският кмет Дж. Асанов успява да усвои средства от МРРБ, ПКЗНБАК, програмите ФАР, САПАРД, ПУДООС, които изключително подобряват инфраструктурата на общината. През 2001 г. са усвоени 646 065 лв. за изграждане на мостове по пътя Тешел – Буйново, изграждане на подпорни стени по пътя Тешел – Буйново и пътя Борино – Чала и в населените места Борино, Буйново.

• През 2002-2003 г. продължава възстановяването на мостове и улици на територията на общината, почистване на канализации, речни корита, укрепване на терен, проучвания, проектиране. Като за 2002 г. са усвоени средства над 1 200 000 лв., а за 2003 г. – над 900 000 лв.

Политиката на кмета Джамал Асанов продължава и през следващите години за подобряване на инфраструктурата в общината. Само в Борино са вложени за 2003 г. 154 000 лв. от общо за общината 919 000 лв., в периода 2004-2005 г. общината е усвоила приблизително 1 800 000 лв. от МРРБ, ПКЗНБАК, програми ФАР, САПАРД, ПУДООС.

2007 г.

- Република България заедно с Република Румъния се присъединяват към Европейския съюз.
- Община Борино е с 4109 жители. Село Борино наброява 2610 жители и продължава да бъде административен център.
- През октомври се провеждат се редовни избори. За Общински кмет е избран инж. Октай Мустафов Алиев (от политическа партия Движение за права и свободи). Започва работа в екип със заместник-кметове – Анелия Джебирова и Мустафа Караахмед.

Секретар – Осман Кафа, а главен счетоводител е Джамал Чавдарлъ.

- Конституциира се Общински съвет с Председател – Неджатин Кафа.

За първи път в общината се избира Омбудсман – Шабан Кастов.

2008 – 2010 г.

- От началото на мандата до написването на изследването Общинският кмет инж. Октай Алиев активно се включва в реализацията на Регионалния план за развитие на Южен централен район. Усвояват се средства от МРРБ, европейски фондове, програмите ФАР, ПУДОС, Околна среда и др.
- За твърде кратък период са реализирани над седем проекта в т.ч.: допълнително водоснабдяване и канализация; разделно сметосъбиране; ремонт на Здравна служба (Борино) и ЦДГ "Радост"(Борино). В поетапно изпълнение са шест програми, като по-значими от тях са свързани с водния цикъл на Борино; прилагане на модела "Едно гише" в административното обслужване; проект "Грижа в семейна среда за независимост и достоен живот на хора с различни видове увреждания и самотно живеещи хора"; ПЗСР – реновиране на сградата на читалище "Обнова"(Борино);проект "Глобални библиотеки".
- Общинското ръководство търси нови форми за усвояване на средства по европейски програми. Една от тях е съвместната дейност с община Доспат за изграждане на Местна инициативна група (МИГ), прилагайки подхода "ЛИДЕР". Едновременно с това община Борино е партньор по проект "Международна социална служба – България".
- Спазвайки предизборната си програма, неслучайно инж. Октай Алиев насочва вниманието и дейността си към младите хора. Затова съвсем естествено идва реализацията на проекта "Да направим училището привликателно за младите хора" (участват ученици от Ягодина, Буйново, Чала и Борино); партньорство с община Доспат по изграждане на Дневен център за деца с увреждания и специфични потребности (в гр. Доспат); дофинансиране на маломерни паралелки в общинската училищна мрежа; грижа по проблемите на защитените училища в селата Ягодина и Буйново; обезпечаване функционирането на детските градини на територията на общината (Борино, Ягодина, Буйново); подкрепа на спортни клубове.
- В периода общината оперира със средства и от бюджета в рамките на два милиона лева годишно.

Днес младите пишат есета по проблемите на съдбата и избора. Спорят в интернет пространството за участ, за живот без граници, за свободата, за глобалното затопляне...

А нашите предци са отговорили с разум и сърце на предизвикателствата на съдбата си, с което са станали по-силни и по-мъдри. Срещнали се с реалността, пили от изворна вода и са съградили домове, история. Станали са творци на собствения си живот и родното селище. Сътворили са своята селска родопска съдба. Но всички те в постоянна схватка с природата оцеляват само благодарение на своите мечти.

Само времето ще бъде съдник на делата им.

ГЛАВА ЧЕТВЪРТА

СТОПАНСКО-ГЕОГРАФСКА ХАРАКТЕРИСТИКА НА ПРИРОДНИТЕ УСЛОВИЯ. РЕСУРСИ

Природни дадености

Борино и близките нему села се намират в Рило-Родопския планински масив, който обединява планини и планински дялове в най-южните предели на България. Този масив представлява сложно устроена планинска система с подчертана масивност. Родопите са част от него. По своите физикогеографски белези се делят на Западни и Източни. Западните се делят от дълбоката долина на р. Въча на две основни части: Перелишко-Преспанска и Баташко-Дъбрашка. Последната се простира на запад от р. Въча. В нея се открояват ридовете: Баташки, Дъбраш, Алабак и Къркария, между които са образувани вътрешни котловини – Чепинска, Баташка, Девинска и Доспатска. Между последните две е разположена община Борино. На изток граничи с община Девин, на запад – с община Доспат, община Батак е северна съседка, а на юг е Гърция. Кметствата Борино, Ягодина, Буйново, Чала и Кожари са включени в община Борино.

Село Борино е разположено в една долина, която се разклонява на няколко ръкава между по-малки ридове. Затова от никой съседен връх не може да се види цялото село, а само някоя отделна част от него. Цялото населено място може да се види с птичи поглед. Откъм запад селото е защитено от високи върхове като Кайран и от запад Виденица, на изток е отворено за наблюдения. Всъщност оттам е и пътят за селото и неговите жители са могли да наблюдават кой идва. По всяка вероятност изборът на терена не е случаен. Защитен гръб и отворено лице – срещу изгрева на слънцето. Така че основателите на селището, освен другите причини при заселването си, доста добре стратегически са избрали мястото.

Днес община Борино обхваща 173,2 км^2 и балансът на видовете територии е следният: селскостопански фонд – 54 105 дка – 31 % (от тях 4300 дка са ниви, 7000 дка са ливади, около 8000 мери и пасища); горски територии – 116 743 дка – 67 % от територията (в т.ч. 90 894 иглолистни гори и 3391 дка широколистни); населени места – 1799 дка; водни течения и площи – 248 дка.

Западните Родопи попадат в V планинска климатична област. В нея са характерни ниски температури, обилни валежи и малка температурна амплитуда. Есента е по-топла от пролетта. Максимумът и минимумът на валежите и температурите закъсняват с един месец в сравнение с тези на страната. Климатът в общината е планински, преходно-континентален, умерено топъл. Температурата варира от 30 °C до 5 °C със средна годишна температура 12,5 °C.

Преобладаващи ветрове са западните, като средната годишна скорост на вятъра е 2,5 м/с.

От 600 до 1000 л/м^2 са средните годишни количества валежи, а минималната влажност – 22 %, а средната годишна влажност – 70 %.

В свои наблюдения и анализи Айше Алиева (учител в местното училище) уточнява: „Средният годишен min е в интервала от 23,5 до 32 °C, а средният годишен min е от 20 до 18 °C. Първият мраз е около 3.X, а последният – около 23.IV, при продължителност на времето без слани 157 дни. Пролетта закъснява и е по-продължителна, лятото е по-късо и прохладно...”

Валежите през годината са неравномерно разпределени. Сумата от пролетните валежи надвишава есенно-зимните. Годишната сума на валежите се движи до 690 л/м^2. Максималното количество на валежите е през месец май-юни, а по-оскъдни – август-септември.

При своето заселване бъдещите жители са се съобразили и с наличието на вода. И днес Боринска река тече бавно, спокойно, със самочувствието на охолен благородник. Отпусната ту в меко, ту в каменно легло (през централната част на селото коритото е циментирано) тече все по-надолу, потъва в зеленината и скалите и изчезва в Буйновска, докъдето погледът ти не може да стигне. Боринска река за разлика от Буйновска не е правила сериозни „бели". Приижданията на водата са кратковременни и епизодични, които се отличават с рязко увеличение на водните количества вследствие на по-обилни снеговалежи, дъждове, интензивно снеготопене или по-големи дъждове със снеготопене.

Село Борино е с най-цялостно изградена канализационна мрежа, строена през 1982 г., с обща дължина 5331 м, с диаметър Ø 200 – 1 = 1538 м, Ø 300 – 1 = 1757 м, Ø 500 – 1 = 1895 м, Ø 600 – 1 = 141 м.

Водата в централната водоснабдителна мрежа не е с добри вкусови качества. През 2005 г. под егидата на СНЦ „Био-Б-Еко" – с. Борино са проучени 135 водоизточника в Борино и района и се установява, че само един не отговаря на нормите за бактериалния състав по БДС. В химическия състав няма отклонения от нормите по наредба № 9 от БДС. В бактериално отношение обаче има отклонения от нормите. В Помпена станция – Караджа дере – недостатъчно е хлорирането, независимо от работещо хлораторно устройство. Отклонение от нормите с 5 % има и във водоема в местността Соуколук.

Изграден е събирателен колектор, който завършва със септична яма. Количеството на отпадъчните води от населението е 385 $м^3$/ден; и от промишлеността – 50 $м^3$/ден, които се формират от двете мандри и гатерите. Отпадните води се заустват в градската канализационна мрежа.

Селата нямат изградена канализация. Съществуват отделни единични клонове, които заустват в деретата и в по-малки рекички, като отпадните води не се пречистват. От населението, гатерите и дърводелските цехове се формират битово-фекални води.

Населените места са 100 % водоснабдени, но 50 % от тях са захранени с пречистени води. 70 % от жителите са обхванати от канализиране на отпадните води (канализацията на Буйново и Ягодина – 90 %).

Има две пречиствателни станции за питейна вода. Средното потребление е 36 $м^3$ годишно на жител.

Микроязовир „Кастракли", който е частна собственост, главно се използва за напояване и има полезен обем 233 000 $м^3$. От 2001 г. е въведен в експлоатация и микро-ВЕЦ „Буйновска" на р. Буйновска с разрешено водно количество 0,800 $м^3$/сек. В процес на изграждане е и микро-ВЕЦ „Лесето" на р. Буйновска, землище с. Ягодина, с разрешено водно количество 1,200 $м^3$/сек. (Данните за водата са към 2001 г.)

На територията на Боринска община са разположени и изградени от протерозийски мрамори, с активната намеса на водата, двете величествени ждрела (каньони) – Буйновското и Хайдушки дол. Пенливи водопади, коварни клокочещи котли (казани) с грохота си допълват ехото на планината.

По който път и да тръгнете в околностите на Борино, ще срещнете здраво изградена чешма или подало се измежду скалите дървено улейче с течаща планинска водна струйка по него. Да бъде достояние до всеки водата е „хваната" от добри ръце. Обикновено това е направено в памет на някого, безкористно, по конкретен повод, но във всички случаи струва усилия и средства. В рамките на селото има изградени около 33 чешми с постоянен дебит, а в околностите на селото са изградени още около 400 чешми. Водата от чешмите най-често се използва за питейни нужди, поради това, че водата в централната водоснабдителна мрежа е с лоши вкусови качества. А според разкази на по-възрастни хора преди изграждане на водопровод, чешмите са били места за среща на несемейните моми и момци.

В Борино и околностите му няма наличие на полезни изкопаеми.

Почвите в Западните и Източните Родопи се отличават твърде съществено. Те се отнасят към две различни почвени провинции - Западнородопска и Източнородопска – Сакарска.

Западнородопската, поради голямата си надморска височина (средно 1258 м), покритието си с иглолистна растителност, климатичните и другите условия, е представена предимно с планински светлокафяви горски почви. Те са кисели, слабохумусни, по-често грубочастични, а върху базични и наситени скали – по-ситночастични. Вторично затревените кафяви горски почви имат помощен хумусен хоризонт (12-18 см) и по-голяма запасеност с хранителни вещества. Освен за ливади и пасища значителна част от тях се използват и като обработваеми земи. Планинско-ливадните почви, покриващи планинските била, склонове и долини над горския пояс (над 1700-1800 м), такива има в общината, са заети с високопланински ливади и пасища.

Големият относителен дял на планинските почви в почвения ресурс на Борино определя тяхното голямо значение за селското стопанство и населеното място. Дългогодишната експлоатация на планинските земи в селското стопанство, някои специфични влияния на природните условия, настъпили изменения в агроекосистемата в резултат на изискванията на отделните култури, недостатъчно плътното прилагане на най-подходящите агротехнологии, грешки в организацията на технологията и др., са причина за намаляване на плодородието в дадени местности и застрашаването на почвите от ерозия и влошаване.

Знае се, че в планината е съсредоточена значителна част и от естествената растителност. Основната закономерност на растителността в планините на България е поясното разпределение на флората и растителните съобщества, което е резултат от изменението преди всичко на климатичните условия с увеличаване на надморската височина. Различават се 6 растителни пояса (между изследователите у нас няма единство по този въпрос, за повече информация виж: Природният и икономическият потенциал на планините в България. Изд. на БАН, С., 1989, т. I).

Нас ни интересува пояса на буковите гори – от 900-1000 до 1300-1500 м надморска височина и пояса на иглолистните гори – от 1300-1500 до 2000-2200 м надморска височина. В пояса на иглолистните гори (отделни местности в Борино попадат в него) белият бор покрива една част от площта. Среща се и смърч, обикновена ела, обикновен бук. От храстите най-често срещани са хвойна и малина, от храстчетата – черната и червена боровинка, като преобладава черната. Често се среща и смърч, обикновена ела, бяла и черна мура.

Растителността в района има неоценимо стопанско значение като източник на различни ресурси. На основата на добиваните от нея суровини се развиват редица производства и се задоволяват насъщни нужди и на отделни семейства, и на обществото. Най-голямо е значението на планинската растителност като източник на дървесина. След това тревната маса за животновъдството. За нуждите на хранително-вкусовата промишленост и за непосредствена консумация от населението се събират плодове (шипки, боровинки, малини, дренки, глог и др.) и гъби. Ежегодно се събират и билки, но главно за семейни нужди.

Стар познайник на боринци е дрянът, но за съжаление не е намерил заслужено място в стопанското им мислене. Тук не са познати култивирани сортове едроплоден дрян. Местното население, без да познава високото съдържание на калиеви и железни соли в дряна, го използва при бъбречни и сърдечно-съдови заболявания. В домашни условия домакините приготвят предимно компоти и сладка. А пчеларите знаят, че е сред най-ранните медоносни растения, затова обикновено поставят кошерите си в близост до дрянови насаждения.

Наравно с дряна в дома влиза и боровинката. Местното население главно я използва за изготвяне на чудесни мармелади и в сушен вид главно за чайове, които лекуват простудни заболявания и възпалени дихателни пътища.

Аронията, дилянката, мурсалският чай, които са тревисти растения и имат подходящи условия за развитие, са непознати за Борино. В последните две-три години отделни семейства правят опити за отглеждане на мурсалски чай и арония.

Сред най-търсените билки на европейския фармацевтичен пазар са жълтият кантарион, копривата, мащерката, игликата, които са добре познати на местното население.

От овощните видове най-често срещани са сливата и крушата.

Орехът вирее добре в Родопите, но тук той не се отглежда, за разлика от лешника и бора.

В района на Борино са описани около 200 висши растения. От тях защитени от закона са 69 вида, а 11 са включени в Европейския списък на редките, застрашени и ендемични растения. В Червената книга на България са вписани като застрашени и редки 100 вида.

Заслужено място трябва да отделим на уникалната „Родопея хаберлензис", наречена родопски силивряк, срещащ се в резерват „Кастракли" и Триградско. То е реликт на българската флора –организъм, запазен от миналите геоложки епохи и много слабо повлиян от измененията, настъпили в развитието на Земята. Най-напред силиврякът е намерен в района между Бачково и Асеновград и е описан от унгарския ботаник Имре Фривалдски през 1935 г. Запазен е от времето на терциера. По нашите земи климатът тогава е приличал на този на тропиците. Невероятната му способност да понася условията на засушаване (като изпада в анабиоза – свеждане на жизнените функции до минимум) го спасява от изчезване. Легенда разказва, че е поникнал от кръвта на Орфей.

Родопското омайниче и родопското лале са от растенията, които се срещат само в Родопите. Първото расте из влажните борински ливади и цъфти с ярко оранжево-червени цветове. То е български регионален ендемит. Родопското лале се среща върху варовитите скалисти места, цъфти с яркочервени едри цветове с черно петно в основата. То не вирее никъде другаде по света освен в Родопите, в частност в Борино.

Като цяло растителното богатство в района на Борино не е проучено достатъчно добре. Предполага се, че са повече от откритите над 200 вида и подвида висши растения. Недостатъчно проучени са гъбите, лишеите, мъховете и почвените водорасли.

Фауната е представена с многообразие от животни, много от които са с национално, европейско и световно значение – вълци, глигани, мечти, сърни и елени, муфлони, диви кози, глухари, орли, соколи, сови, скакалци, зайци и др. Разпределението на дивеча върху територията на масива не е равномерно. То се е оформило с течение на вековете успоредно с изменението на околната природа и стопанската обстановка. Западните Родопи се очертават като зона за развъждането на едрия дивеч – елени, сърни, диви свине, глухари. Сърната има благоприятни условия в м. Извора, дивата коза – м. Дамлъдере. Единични екземпляри на мечки са наблюдавани в района на м. Извора. В периода 1900-1910 г. се срещат диви кози.

Планинските животни имат ограничено значение като източник на суровини, само малък процент от тях имат пряко ресурсно значение. Червените горски мравки са основните санитари на боринската гора. Те унищожават вредни видове гъсеници, листни въшки и акари. Известен брой безгръбначни видове са вредни, нанасят щети. Основен вредител е картофеният (колорадският) бръмбар, пренесен от Америка и Европа.

Лястовицата от животинския свят е изследвана от местната преподавателка по биология Айше Алиева. Като вниманието е насочено основно върху числеността на този вид птици и изменението на съотношението между отделните видове лястовици в зависимост от надморската височина. Изследвана е територия от 95,1 хектара застроена площ и 368 гнезда. Установява се, че през 1985-1986 г. гнездят 4 вида лястовици – градска, селска, червенокръста и скална. Най-голяма е числеността на градската – 319 двойки; на селската – 36 двойки; червенокръста – 3 двойки и скална – 5 двойки. С благоустрояването на селищата се увеличава числеността на градската, а намалява селската. Докато преди 15-20 години от изследвания период по-значителен е бил броят на селската, а само на 4-5 жилищни сгради е имало градска лястовица. Числеността на червенокръстата и скалната се увеличава. А. Алиева установява намаляване числеността на градската и селската лястовица с увеличаване на надморската височина.

Природна атрактивност

Спецификата на Боринската община се свързва преди всичко с потенциала на природната атрактивност (визуална) – високоатрактивна и като цяло добре съхранена природа. Често

природна отличителна черта на Борино и района е, че значителна част от територията на общината се отнася към класическите карстови райони. Това с оглед развитието на някои производства допълнително я поставя в неизгодно положение в сравнение с много други общини.

За съжаление, най-атрактивният микрорайон – долината Хайдушки дол – въпреки недостъпността си, е илюстрация на битово замърсяване. Странно и лесно обяснимо обстоятелство – протичащата вода е своеобразна „клоака” – място за изхвърляне на всякакви отпадъци. В труднодостъпните места на Хайдушки дол руслото на реката е „богато” на пластмасови отпадъци, автомобилни гуми, стъклен амбалаж и др. И това в непосредствена близост до водопадите, праговете и ерозионните котли. Тази картина силно е разочаровала група френски природолюбители при опита им да проникнат в ждрелото на реката. Същите спонтанно и демонстративно са предприели показни екоакции – събиране на отпадъци. Очевидно екопроблемите са осъзнати от общинския кмет Джамал Асанов, който пръв открива отдел „Екология” към Общинска администрация (ОбА) – Борино през 2000 г. с младши специалист Семиха Вели. Основна задача е устойчиво развитие на градското общество: опазване и съхраняване защитени територии като национални и общочовешко богатство. Няма да е лесен и въпросът за реализиране на тезата за екологично съзнание, родено от икономически интерес. Банална истина е, че проблемите по опазване на околната среда са предмет, преди всичко, на цялото общество. Тяхното решение опира до съзнанието и поведението.

Отделът работи съвместно със СНЦ (сдружение с нестопанска цел) „Био-Б-Еко”, чийто насоки на работа са: повишаване екокултурата на населението; подпомагане на местните фирми и хората в областта на екотуризма, планинския и ловния туризъм; привличане на финансови извънбюджетни средства за реализация на горепосочените цели.

В землището на с. Борино се намира биосферен резерват „Кастракли”, с обща площ 1240 дка, стопанисван до 2000 г. от ДЛ – Борино. Той е обявен за природна забележителност със заповед № 508 / 28.03.1968 г. и със заповед № 1094 / 03.12.1986 г. Природният пейзаж, вековната черборова гора, скалните групи са повод за създаването на резервата с основна причина – тяхното запазване. Това е един оазис на незасегнатата от човека природа. По-голяма част от насажденията са на средна възраст повече от 220 г. Те са изложени на 1000-1100 м надморска височина на запад, югозапад, югоизток и изток. Гората е предимно от черен бор. Но има бук, габър, по-малко ела и смърч. Значителни площи представляват голини. Черборовите насаждения стигат височина от 25 до 30 м. Буковите насаждения са по-млади – около 89-90 г.

Резерватът има голямо разнообразие на храстова и тревна растителност. Срещат се подъбиче, миши уши, лопян, свещица, напръстник и други интересни растения. Тук се среща и силиврякът. Истинско удоволствие е да се наблюдава растителността върху варовития терен.

Установени са 25 растителни вида с природозащитен статус. От включените в Червената книга на България за територията на резервата са установени 12 вида, от които един с категория „застрашен” и 11 с категория „рядък”.

Тук има мечки, сърни, елени, лисици, катерици, диви свине и др. От птиците се срещат единични орли, соколи, ястреби, сврака, сойка, кълвачи и др. Срещат се и глухари и лещарки.

Според изследвания на учени в района на резервата през май-юни се среща най-голямото струпване на повече от половината познати пеперуди на Балканите.

Средната надморска височина е 1200 м. Най-високата му точка е 1291,3 м, а най-ниската 911 м. Теренът е разнообразен – със стръмни и много стръмни скатове (в южната си част), и слабо наклонени (северните). Стръмните и дълги скални образувания с отвесни скали са с разнообразни первази и тераси.

Резерватът е разположен в слабонаселен район. От с. Борино и с. Грохотно има подходи към природния обект. През него минава шосе, което свързва м. Тешел с м. Топлия извор и хижа „Орфей”. В момента пътят е непроходим.

В така получената Кастраклийска котловина в източната ѝ част има малък язовир за напояване. В южната – х. „Орфей”. Дължината в посока запад-изток е над 30 км и ширина – 2-2,5 км.

Предполага се, че тук е имало лятно юрушко селище. Останките от гробища в центъра на поляната свидетелстват за това. Легенда разказва, че една есен, когато юруците поели към Беломорието, забравили една кобила. Голямо било учудването им, когато през пролетта намерили кобилата с конче. Оттогава нарекли местността Кобилино (Кастракли). За името обаче има и други версии: Кастрак – каракачанин; Кастря – дялам клони; кастрок – в смисъл на лагер. Котловината е била обитавана от древни времена. За това говори откритото палеолитно находище с кремъчни оръдия на труда.

На хубава поляна край р. Извора на 1190 м н.в. се намира х. „Орфей”. Построена е през 1938 г. (в някои справочници се посочва 1941 г.) като горски кантон от Горското стопанство и впоследствие преотстъпена на туристическо дружество „Орфей” – гр. Девин. Ремонтирана и обновена през 1960 г. Изградена е и нова хижа и в момента има 3 сгради, от които за туристически нужди се използват само две. Има електричество и външно водоснабдяване. Отворена е през цялата година и най-близък изходен пункт е с. Борино (3 км – 45 мин. пеша). До хижата има автомобилен път от Борино. Пътят от Тешел е непроходим след обявяване на района за резерват.

Мястото, където се намира хижа „Орфей”, е известно с името Топлия извор. Възрастните хора от Борино разказват, че тук някога е имало топъл извор. Неслучайно дерето в близост се нарича саджак (топло).

В района по-важни забележителности са красивата местност Кемера, със стар римски мост на р. Дамлъдере, която на около 200 м от него се слива с Катранджи дере. Наблизо е минавал стар римски път, край който има останки от римска крепост. За съжаление част от тях са унищожени с изграждането на изкуствени рибарници. Мостът го наричат римски, защото според някои е строен през римско време. Едновременно с това е известен като Кемеров мост – т.е. сводест, своеобразен мост. Като дъга свързва двата бряга на Девинска река. Дълъг – 32,40 м, широк – 3,60 м и 6 м висок. Хоросанова спойка има само в основите. Речните блокове са правилно наредени и високата част на дъгата, горе в центъра, се крепи само на няколко полуобработени четвъртити камъни.

Следва да припомним и отбележим, че с преминаването на един исторически период в друг се наблюдава разлика в калдъръмената техника. Това е в посока преди всичко в големината на използвания строителен камък за настилка. След XV в. се наблюдава използването на дребен речен камък. Според изследване на проф. д-р Валтер Идюла („Пътища и мостове през късното Средновековие в Албания”) този вид калдъръмена настилка е типичен за Балканите за периода XV-XVIII в. като „калдъръм – котешка глава”. Много пътища и мостове от посоченото време са настлани с такъв калдъръм. Настилката на моста „Кемера” е подобна, но е различна от настилката на римския път.

Кемеров мост е бил повече от необходимо съоръжение. Направените аналогии с други запазени мостове в Родопите от онова време, техниката на градеж и архитектурната структура, дават основание да отнесем изграждането на моста в периода края на XVII-XVIII век.

Видно е, че древният строител е бил истински строителен инженер, за да остане през вековете неговият мост.

В района на хижата и Кемеров мост е минавала старата граница до 1912 г. Наблизо има пещера, която се проучва. На 30 мин. от х. „Орфей” е м. Партизанска поляна – лобно място на партизани от отряд „Антон Иванов”.

Сини вир е красив природен кът с живописно ждрело на р. Канина.

Когато говорим за биоразнообразие, не може да не отделим заслужено място на Буйновско ждрело. То е обявено за природна забележителност със заповед № 995 от 21.04.1971 г. на МГГП и обхваща общо площ от 608,6 ха от територията на ДЛ – Борино. Обектът съдържа

уникални природни скални образувания в района на т.нар. Ягодински карст в поречието на р. Буйновска. Границата на ждрелото започва на 500 м над ВЕЦ – Тешел и върви от двете страни по поречието на реката в продължение на около 9 км. Още в началото е местността Вълчи скок. Тук реката е изваяла огромни каменни клещи с разстояние между двете им части 15-20 м.

Според преданията само вълк е можел да прескочи отвора. Други разказват, че жителите на с. Ягодина са видели вълк да го прескача, откъдето идва и името. Тукашните планинци разказват, че през зимата, когато дебел сняг покривал родопските усои, изгладнелите глутници, за да не губят време, съкращавали пътя си, като прескачали тесницата. Изкачвали се по отсрещните ридове и нападали кошлите със стада на ягодинци и боринци.

Вълчият скок е най-красивото величествено място по цялото протежение на тази тясна и дълга около 10 км клисура.

Една невиждана каменна челюст, през която тече вода – блъскаща, пенеща, ревяща, въртяща, неизтощима. А там горе – няколко дървета, порасли върху отвесната скала, увиснали над урвите, вкопчили се в някоя вдлъбнатина. Ветровете ги брулят, слънцето ги изсушава, светкавици ги парят, ала те са поели своята съдба.

Отдел „Екология" към ОбА – Борино работи по концепция за изграждане на Южнородопската екопътека – община Борино, Смолянска област. Природните условия и атрактивният природен потенциал, критериалната система за оценка създават условия за изграждане на екопътека между селата Чала, Борино и Ягодина с акцент между долината на Хайдушки дол (Читак дере). Надморската височина в този район варира от 900 до 1400 м. От най-обща гледна точка тя е представителна за среднопланински тип ландшафти. В релефно отношение Хайдушки дол може да се раздели на два участъка – V-виден (каньоновиден) и много тесен V-виден (ждреловиден). Първият участък започва почти от вливането на Хайдушки дол в Буйновска река и по същество представлява странично разклонение на по-широкия Буйновски каньон.

Микрорайонът като цяло може да бъде отнесен към карстовите форми. Класически такива тук обаче почти няма. Отделени в недобре изразени тераси, най-изразителни са скалните венци с денивелация до 100 м. С най-висок атрактивен потенциал е долината на Хайдушки дол. Тук са разположени четири водопада, най-високият от които е почти 20 м.

Биоразнообразието и в частност фиторазнообразието е свързано най-вече с различната експозиция на склоновете. Контрастна е смяната на силно наклонените до стръмни припечни склонове на югозапад със сенчести и влажни склонове на север-североизток. На припечните склонове се срещат люляк, глог, дрян – видове, характерни за по-ниските пояси. В по-общ план тук са представени бук, явор, обикновен габър, трепетлика. А в иглолистния пояс – черен и бял бор, смърч, ела и др. В сенчестите откоси често се среща родопският силивряк. Най-атрактивни обаче са група дървета от черен бор с чадъровидна корона. Планинският вариант на преходноконтиненталния климат способства за биоразнообразието. Към това като се прибави и непресъхващата река Хайдушки дол, каскадно падаща на места, се получава невероятна природна картина. Природните дадености в долината на Хайдушки дол и прилежащите ѝ терени са едни от най-представителните за среднопланинския пояс.

Всичко това е предпоставка за преминаването на южнородопската екопътека през Хайдушки дол. Тя е замислена като обект с национално значение. Със средства на БАСЕТ, доброволен труд и няколко персонални дарения районът на Хайдушки дол, в частност към Дяволския мост, са изградени дървени мостове със стабилни парапети, стъпала, широко пешеходно трасе (около 50 м) на места с парапети. Като една от основните задачи се очертава очистването на руслото на реката – от вливането на Хайдушки дол, поне 2-2,5 км срещу течението.

С категорията оригиналност можем да обозначим Дяволския мост (Шейтан кюпрю). Не случайно този природен обект е обявен за природна забележителност. Дълъг е не повече от 8-10 м, с дебелина 2-3 м и височина до дъното на дела 30 м. Заема площ от 369 $м^2$. Скалите, на които се опира, са отвесни. Под моста се намира и водопадът „Пръскалото".

Дяволският мост е обявен за природна забележителност със Заповед № 535 на Комитета за опазване на природната среда през 1978 г.

Обикновеният турист не ще види мост, такъв, какъвто е в реалните му представи. Но авторът на името навярно е познавал символиката на думата „мост” – преминаване от единия бряг на другия – е широко разпространено тълкуване. Според друго – това е преходът от земята към небето, от човешкото към свръхчовешкото състояние. Такова е и усещането ви, защото срещу вас стои не отсрещен бряг, а отвесни скали, с дървета, чийто върхове като че ли аха ще стигнат Слънцето. Това е подсилено и звуково от шумно спускащата се вода през големи каменни блокове, влачела със себе си цели борови стволове. За да видиш природното творение, трябва да „преминеш”. Опасният характер на това преминаване е утвърдило у местното население името „Дяволски мост”.

Известни са редица легенди за Дяволски мостове. Споменава се не един пример в цяла Европа, а по-специално във Франция такива са прочутите мостове Валандре (Каор) и в Сен Клу (недалеч от Париж). В това наименование бихме могли да видим един вид признание за невероятната трудност, която представлява изграждането на подобно „произведение”, както и преклонение пред красотата и здравината им. Сякаш архитектите и инженерите са неспособни да постигнат такъв успех със собствени сили. Безброй много суеверия и поверия са свързани с тези дяволски мостове, по които един след друг остават измамени Дяволът или Господ Бог и техните поклонници. Душата на първия преминал моста принадлежи на дявола: това е неговото възнаграждение; в противен случай ще се окаже, че той е работил безплатно за хората, но те измислят многобройни хитрини, за да го заблудят. Казват също, че първият, преминал моста, умира същата година. Във всеки случай легендите отбелязват тревогата, предизвикана от трудния преход над опасно място и засилват общата символика на моста, както и символиката му в сънищата: опасност, която трябва да бъде превъзмогната, но също така и необходимост да се направи крачка напред. Мостът повежда човека по тесен път, където той неизбежно се изправя пред задължението да направи избор. И неговият избор му носи проклятие или спасение. Ако се абстрахираме от всичко това, нашият Дяволски мост носи чара на природата; силата на водата, пробила скалата, и шумно бягаща към буйновската. Силата на дърветата, устремени нагоре, потопени в небесната синева и плахата човешка ръчичка, направила дървени парапети по тясната влажна скромна туристическа пътечка. Не смеем да кажем „еко”, защото тук жестоката човешка ръка е „сяла” трудноразлагащи се битови отпадъци.

Навсякъде, където се движиш, до теб е Боринска река, слизаща от планината, криволичеща по полянки, губеща се между скали. И някак си като я гледаш, се сещаш, че тя донякъде наподобява човешкото съществуване – с изтичането му, с последователностите на желанията, чувствата, намеренията и разнообразието на уклоните им.

Независимо от важното място на дърводобива и дървопреработването, картофопроизводството, животновъдството, гъбите и билките, спецификата на Боринската община се свързва преди всичко с потенциала на природната атрактивност (визуална) – високоатрактивна и като цяло добре съхранена природа.

Тази част на Родопите не е лишена от омайната красота на подземния свят на България. Има шеметни пропасти, води в жадни каменни гърла. Край село Ягодина има десетина пещери и пропасти, но венец на района е Ягодинската пещера – Имамова дупка (над 6500 м). Старият вход на пещерата крие находки от неолита и една тайна от османско време. Разправят старите, наоколо из селата се носело, че когато османлиите дошли, много хора избягали и се скрили в пещерата. Неприятелят лесно се справил с тях – зазидал входа на пещерата и си отишъл. Много скелети са намерени навътре в пещерата, други близо до зазидания отвор. По-късно пещерата е открита от родопски овчари, когато отронилите се от стената камъни им посочили пътя към вътрешността.

Животът на тази пещера, прекъснат внезапно, е изследван първоначално от археолозите Васил Миков и Петър Дечев. По-късно екип с участието на М. Деянова установяват древността на Имамова дупка – изкуствено издигнатата каменна стена при входа за спиране на въздушни течения и зверове, грижливо замазан под с глина, съдове със зърно, петна от пе-

пел и въглени, които говорят за наличието на огнища, следи от рогозки. Не са намерени обаче оръдия на труда, само незначителен брой костени шила и гладилки, брус от дребнозърнест пясъчник и медно длето. Според археолозите не е възможно хората да не са познавали вече чука, брадвата и други каменни изделия и стигат до предположението за срутване, което е прогонило хората от пещерата. Под камъните, паднали от тавана, са намерени смачкани глинени съдове, някога пълнени с храни. По-късно пещерата е използвана от време на време, но никой не се е заселил за по-продължителен период.

Под общото понятие „пещера" разбираме подземно или скално сводесто място, скрито на различна дълбочина в земята или в планината.

Ягодинската пещера е на 3 км югозападно от с. Ягодина. В нея се влиза чрез 2 изкуствено направени отвора, а естественият е по-нагоре, на 30 м над шосето. Това е една от най-дългите пещери в България (повече от 10 км), образувана от протерозойски мрамори. В многобройните ѝ зали – Новогодишна, Разломена, Орбитална и др., може да се видят красотите на подземния свят – сталагмити, сталактити,... синантропни езера, хелектити и др. Тази пещера крие красотата на чудно хубави и бели образувания, тайни малки входове и огромни галерии, завършващи с опасни струтища. Прокарана е туристическа пътека, която преминава през всички галерии, етажи и участъци и предоставя възможност да се видят първични и вторични форми на пещерата, която е пететажна.

Днес обикновено посещаваме пещерите като природни обекти, без да вникваме в дълбокия смисъл, който се е влагал в понятието „пещера" още от древността. Според Платон тя е изображение на нашия свят. Пещерата с нейния театър на сенките е смятана за гигантско вместилище на земна енергия. Тя е подземен храм, който пази спомена за ледниковия период. Някои историци добавят, че пещерата е кондензатор на магическа или свръхестествена сила.

В Близкия изток пещерата символизира произхода и прераждanията. В Турция съществува удивителна легенда, която се свързва с XIV в. Водите наводнили една пещера в Черната планина, някъде далеч в Китай. Глината, нанесена от водната стихия, запълнила дупка с форма на човек. Пещерата послужила за калъп и 9 месеца по-късно, под влияние на слънчевите високи температури, моделът живял. Това бил първият човек, наречен Ай-Атам, Баща ми – Луната. Четиридесет години живял сам. Ново наводнение дава живот на още едно човешко същество. Този път изтичането не било пълно. Несъвършеното същество било жена. Мъжът и жената създават 40 деца. Те от своя страна създават семейства и потомство помежду си. Ай-Атам и жена му умрели. Първородният им син ги погребал в Ямата, в пещерата, надявайки се да ги съживи по този начин.

Като символ на света, място на раждането и посвещението, изображение на центъра и сърцето, разграждат пещерата далекоизточниците традиции. А американските индианци приемат, че хората се раждат от зародиши, съзрели в земните пещери. Историците отбелязват, че по различни начини пещерата се явява място на преминаване от земята в небето. Можем да добавим например, че Иисус се е родил в пещера и е бил погребан в пещера по време на слизането в ада, преди да се възнесе в небето.

Повечето от тези „неща" са позабравени, а по-младите не ги знаят. Специалистите спелеолози изследват други страни на пещерата. Любителите на природните тайни, идвайки от ежедневието, минавайки през пещерните загадки и отивайки към бъдещето, откриват преобразената планина. Светло и властно чувство ги обзема, но разбират, че светове умират, светове се раждат. А това, което природата (с помощта на човека) е съхранила, трябва да се види, усети, почувства!

Пътища и съобщения

Както вече имахме възможност да изясним съществуването на Гьоз-тепе с храма на Дионис, се допуска път до там. Макар че в по-късните векове в картите не е очертан път през днешно Борино, това не означава, че хората тук не са се придвижвали от едно място на друго. Някои от старите римски пътища не са отбелязани в картите.

След като бесите са били тук, значи по някакъв път са дошли. През планината със своите коли са минали славяни, прабългари. Знае се, че османлиите в Родопите не са се грижели за пътища, но са останали калдъръми. Безспорно не става дума за магистрали и асфалтови пътища, а за „пътеки", „друмища", така както са ги наричали в миналото. Ето някои от по-старите в района: Драма – Гоце Делчев – Доспат – Тъмраш, Пещера – Батак – Девин – Доспат и т.н. По целите Родопи пътищата са били стръмни, тесни и криволичещи.

Превозът на материали и хора ставал с кервани от мулета и коне. В края на своето господство турците прокарали няколко планински пътища за коли (колници). Главно по стратегически съображения старите родопски пътища били по височините. Тези пътища по-лесно се отбранявали и по-евтино поддържали. Там, където пътят е напущал височините, за да се изсече речна долина, са се строели мостове – главно като строителни съоръжения с практична цел – пренасяне на пътниците над речни корита. Архитектите откриват художествеността от ритмично повтарящите се каменни форми. Мостовете и пътищата крият много тайни и история. Те надживели времето, стоят като олицетворение на човешкия ум, труд и дух.

Така например в района на моста „Кемера" е налице добре запазен участък от трасето на стар път. Начинът на оформяне на настилката и направените аналогии позволяват да се определи приблизително времето на неговото изграждане – най-общо през римската епоха. Пътят е с посока североизток – югозапад. Със сигурност се приема, че този път е част от трасето на големия римски път, свързващ Филипопол през Родопите с Никопулис ад Нестум (Неврокоп). Преди да навлезе в Родопския масив трасето на този път е съвпадало с трасето на диагоналния път Белград – Одрин, прокаран по поречието на река Марица.

Според анализа на данните от проучванията в експедиция „Родопи 2000", с положителност може да се каже, че пътят е функционирал най-интензивно през периода след IV век, когато възниква Никопулис ад Нестум и между него и Филипопол са съществували оживени стопански връзки.

Трафикът на тази част от планината продължава да бъде оживен и през XVII и XVIII в. – оттук Пловдив и Пазарджик се свързвали с Доспат, Неврокоп и Солун. Така например:

„През пролетта на 1671 г. Султан Мехмед IV дошъл на лов из доспатските гори. За този прочут ловен поход на султана са направени много пътища. Тогава били възстановени старият римски път през Персенк и билото на Чернатица (от него и до днес стои непокътнат отколешен турски калдъръм) и друмът Бесапара – Пещера – Фотен – долината на Дамлъдере, по който някога е преминавал Ал. Македонски на път за страната на трибалите." (Керелов, Тр. Батак глава не скланя. Изд. БКП, С., 1996)

На лов в този район на Родопите е идвал султан Ахмед III (в 1715 г.), син е на прочутия султан Мехмед IV Авджи, също ловувал по тези места през 1671 г.

Самият Иречек установява, че през XVIII и XIX в. в района на Баташката планина са работили десетки бичкиджийници, задвижвани с вода (чаркове). Те са произвеждали висококачествен дървен материал, предлаган по големите пазари на Османската империя. По течението на Дамлъдере и нейните притоци, на Катранджи дере са работели десетки чаркове (около 69 в нач. на XIX в.). Това означава, че пътят, построен в римско време, е продължавал да бъде използван и в т.нар. турско време XV-XIX в.

Предполага се, че в региона са преминавали два пътя. Според Павел Делирадев (цитиран от Илия Зоински в „Девинска планина", 1974) имало е два пътя. Единият: Бесапара – Пещера – Фотиново през Кемера и Катранджи дере – Филипи и Солун. Вторият: Пловдив – Тикла – Скобелево – вр. Персенк – Беден – Гьоврен – Триград – Филипи. Според записки посочените два пътя са били свързани помежду си от друг, който е преминавал през или около Девин – Борино. Минавайки през м. Кастракли, се е свързвал с пътя от (за) Бесапара. В м. Будаклъ личат на места калдъръмени настилки. По предания се допуска, че тук е имало пътна станция.

През юли 1905 г., когато В. Дечов посещава Карабулак, споделя, че за да се върне му е нужен кон, защото „пътят до Дьовлен бе доста дълъг и уморителен, та ми се не щеше да пътувам пеш". Пътят е бил доста стръмен, впечатленията на Дечов дават доста добра информация за пътните връзки между населените места в района. Нека му се доверим: „За Дьовлен водят два пътя. Единият е старата конска пътека, която се протака по плещите, хълбоците и гърба на Хамамбунар; другият е новопостроеното държавно шосе, което започва от Неврокоп и е наредено да свърши до Тъмраш. Новият път, като излиза от Неврокоп, заобикаля от юг планината Куртюрек, после се извива в североизточна посока, слиза в Доспатската долина и като пресече Баталдере или Доспатската река при с. Доспат, поема нагоре по един дол и постепенно се изкачва на една седловина между Гьоз-тепе и Имамбаир. От седловината пътят се спуща надолу с няколко завоя до с. Карабулак. Оттам държавното шосе заобикаля от югоизток бърдото, което огражда Карабулак, после се сруща до дола, който събира водите си от връх Доганци и тече между българския пост „Хамамбунар" и турския над „Карабулак" и стария път, по който аз вървях, като се изкачи горе на върха, полегато се спуща в тоя дол, където един слаб привременен мост служи и на двата пътя за преминаване. Местността и по двете страни на дола, по който минават и двата пътя, е покрита с разредена елова и борикова гора. Около километър двата пътя са заедно, след което отново се разделят, като държавното шосе върви в полите на планината, а старата конска пътека остава малко по-високо в североизточна посока, той се оказва по-пряк и по-къс и отиването на Дьовлен по него се печели 1 час."

В. Дечов заедно със своите спътници е пътувал 6 часа разстоянието Карабулак – Дьовлен, като (както сам той посочва) по стария път е 12 км, по новия – 14. Без почивки пеша пътят се е изминавал за 3 часа, а с муле за 2,5 часа. Идвайки от Чепино, той сам избира пътя: Чепино – Батак – Хамамбунар – Карабулак – Дьовлен – Широка лъка – Чепеларе. На места пътят е бил гол, на места е минавал през борова гора, а отделни участъци от него са били изключително стръмни.

За държавното шосе Доспат – Девин В. Дечов отбелязва: „Шосето, което навсякъде е широко най-малко шест метра, при много стръмните места е подзидано със сухи каменни подпорни стени. Над малките и големите дерета са направени дървени мостове без парапети. Конструкцията на мостовете е груба, недодялана и не толкова яка". Наклонът на пътя не е по-голям от 5-6 %. Радиусите на завоите са били дълги около 30-40 м. Шосето е строено от населението с пътна повинност, пресметнато в пари. На всеки здрав данъкоплатец се е определяла сума, която трябва да плати за една година. В зависимост от окладната сума на селото се е определял и участъкът за работене. Държавен инженер е извършвал прекия надзор. Там, където се е налагало разбиване на канари с барут, строеж на мостове, са се наемали предприемачи, докато по-леките участъци са могли да се изграждат от самото население. По този начин е изградено цялото шосе Неврокоп – Дьовлен.

Постепенно навсякъде през планините преминават пътища, шосета, а покрай тях растат горски кантони, овчарници, мандри, картофохранилища. Колкото и закономерно добре да е това, всички тези придобивки растат в планината със самочувствие. Заради тях безпардонно се реже, кастри, съсича красота. Някъде бавно, другаде бързо изчезва планинската романтика, родопската красота.

За посещение на пазарите е трябвало пътища. На юг – Неврокоп и Солун, а на север – Пловдив са главните пазари за населението на района. За Пловдив се е минавало през Девин, Лясково. Изкачвало се е високо било, приблизително 1700-метрово, слизало се е през Тъмраш и Бей бунар. През истински кози пътеки два дни изкачване и два дни назад за Пещера е можело да се мине за Девин, Лесичево. Девин – Борино - Доспат – Сатовча – това е друг път, който води към Неврокоп – 3 дни отиване и три дни обратно. През Триград, Кестен, Друм е можело да се иде до гара „Бук".

През периода на войните (1912-1919) има пълен застой по поддръжката на пътищата в страната. През 1920 г. се приема Закон за пътищата и Закон за трудовата повинност, която „ста-

ва" строител на нови пътища. Между многото построени с такава организация е пътят Кричим – Девин. През 1923 г. започва трасирането на този път под ръководството на инж. Начев.

По-сериозен е строежът на горски пътища през 1928 г., изпреварвайки с десетилетия строежа на обществената пътна мрежа. Те обхващат предимно Западните Родопи, където са се намирали обширни държавни гори, докато районът на централната част е предимно на частни горовладелци. През 1934-1940 г. най-активно се строят горски пътища, които са и основни пътни артерии, те са изработени с трайна за времето си трошено-каменна настилка с помощта на местното население на общо основание. През целия предвоенен период са построени в Родопите 2000 км. През годините на войната строежът на пътища замира. Активно пътно строителство в планината (и в обществената, и във ведомствената пътна мрежа) се извършва през следвоенния период. В периода 1958-1964 г. най-активно се развива обществената пътна мрежа, като се реконструира и модернизира вече съществуващата такава. Горската мрежа също се развива интензивно. Така например през 70-те г. на XX в. в Смолянски окръг се падат по 9,18 м горски път на 1 ха горска площ при средно за страната 5,37 м/ха. ¾ от тези пътища са били без трайна настилка, което означава, че не са били използвани целогодишно. Проблем и до сега си остава снабдяването на тези пътища с трайна настилка. Други се нуждаят от основен ремонт.

До 1944 г. пътищата в Западните Родопи са в крайно лошо състояние и недостатъчни. Единственият път за Пловдив е през Девин, като шосето Девин – Кричим е разнебитено. От 1944 г. до 1959 г. са изразходвани 10 млн. лв. капиталови вложения в окръга за пътно-строителна дейност. След 1959 г. в продължение на 15 години пътното строителство се разгръща на по-широк фронт, като се влагат нови 65 млн. лв. В резултат на това са реконструирани, модернизирани и асфалтирани 450 км пътища в окръга. В този период като едни от главните пътни артерии се оформят: Доспат – Девин – Смолян – Златоград; Кричим – Девин. Така жителите на Борино имат удобна връзка с градовете Девин, Пловдив, Смолян, малките села. Завинаги изчезва кошмарът на дългото пътуване.

Автомобилният транспорт е незначителен до 1945 г. Превозите се извършват най-вече на самар или с каруци. С това се обяснява обстоятелството, че Смолянска и отчасти Девинска околия се нареждат на първите места в страната по броя на мулета.

С образуването на окръзи през 1959 г. се създава и Държавно автомобилно предприятие в Смолян, но липсват изпълнителски и ръководни кадри, материално-техническа база, машини и съоръжения. През 1961 г. в Смолян се открива професионално-техническо училище по автотранспорт. Десетки са учениците, родом от Борино, които получават своята професионална квалификация в Смолян и намират трудова реализация в Девинска околия (община).

Постепенно се увеличава броят на транспортните средства, пътниците, автобусните линии, товарният таксиметров превоз.

През лятото на 1967 г. започва асфалтирането на улици в Борино. Част от населението участва с доброволен труд. Грижите за пътищата продължават, като през октомври 1971 г. Пътно управление полага втория пласт асфалт на пътя Борино – Тешел. Тогава се асфалтира за първи път и училищният двор. Една година по-късно – на 4.X.1972 г. започва полагане на асфалта на главната улица. Постепенно става и благоустрояването на други улици из селото.

Автомобилният маршрут Девин – Барутин от Пловдив през 60-те години на XX в. покрива нуждите на Борино. По-късно с изграждането на ДАТ – Девин и откриването на нови маршрутни линии селището има добра връзка с Пловдив и Смолян през периода 1978-1989 г.

Настъпилите промени в нашата страна през 1989 г. налагат нови субекти, участващи в пътното дело. Изработват се различни проекти за подобряване на републиканските и местни пътища. След тази година част от нуждите се покриват от частни предприемачи – фирма „Далас-ер" (Борино – Смолян), фирма „Медиана 3" (Борино – Пловдив). Собствениците Енвер Якъбов и Ахмед Джебиров са родом от Борино.

Категорията на изградената пътна мрежа в общината е ниска (по данни за 2005 г.). Липсват пътища от първи и втори клас. Има един третокласен път III-197 (Тешел – Борино – Доспат). На територията на общината има около 80 км пътища от III и IV клас и местни пътища (Борино – Кастракли – 7 км; Борино – Омана – 5 км). Общината стопанисва и поддържа около 32 км четвъртокласен път и около 30 км местни пътища.

Обмяната на информация и начините за нейното осъществяване съпътства човека. Пощенските съобщения в Османската империя възникват значително по-късно от тези в европейските земи – едва в началото на XVII век. Според изследователи организацията на турските пощи била слаба, несигурна, с ограничена мрежа, не е била в състояние да задоволява нуждите на търговията и занаятчийството. Основите на телеграфо-пощенската комуникационна система у нас се полагат в годините 1878-1885 чрез военновременното наследство. От 1 юли 1879 г. на Гражданското телеграфно управление в България се предават за експлоатация всички телеграфни и пощенски станции с наличната техника. По този начин българската държава става собственик на 1630 км телеграфни линии, 26 телеграфни и 39 пощенски станции със зачисления към тях инвентар.

Независимо че със създаването на българската поща усилията са насочени за задоволяване нуждите на големите градове, още през 1884 г. е приет Закон за устройството на селската поща. Официално е признато, че в периода 1888-1908 г. броят на станциите се увеличава 3 пъти, а броят на персонала се увеличава два пъти.

В този смисъл не бива да ни изненадва, че в пътните бележки на „През вакъфските села" на В. Дечов откриваме, че в Карабулак вече има телеграфо-пощенска станция и чиновник към нея. Нека отново се опрем на точността и наблюдателността на краеведа: „Тъкмо в това време влезе и друг башибозук, но не със селски дрехи, а с панталони, сетре и фес на главата. Новият гост седна на леглото срещу мен до прозореца. За да му сторим място, всички се поразместихме и без да щем направихме едно колело от хора. Пред това колело аз изтърсих десетина пощенски картички, между които беше и министерското писмо, т.е. моят паспорт. Присъстващите взеха по една-две картички и с детинско любопитство ги разгледаха. Новият гост, като разгледа поред всички картички и прочете до кого са написани (картичките бяха надписани на турски от Али Ефенди в село Баня – Чепино), взе моя паспорт и с особено внимание го гледа няколко минути. Дали тоя алафранга облечен човек знаеше писмения български език или не, за мене остана тайна. След разглеждането на картичките и писмото той доста дълго време мълча. По едно време като забележих, че всички се наситиха да гледат картичките, аз ги прибрах и ги пъхнах в джоба си заедно с министерското писмо. Ахмеда, до когото бе адресирана една картичка, като поблагодари втори път за армагана и поздрава, втикна своята картичка в пояса си и заведе друг разговор. Когато се намесих в разговора и се мъчех да говоря на турски, за голяма моя изненада, по европейски облеченият събеседник почна да ми говори на български език, но на полутракийско и полушопско наречие. Това откритие възбуди у мен любопитство да узная откъде е тоя приятел и що ще в това забутано родопско село. От по-нататъшния ни разговор се научих, че той се е родил и порастнал в София, а сега бил заведущ Карабулашката телеграфо-пощенска станция. Дали знае писмения български език, аз не се решавах да го питам. По-сетне научих от карабулакчани, че тоя телеграфист бил много добър човек и акуратен чиновник".

За съжаление не е съхранено името може би на първия пощенски чиновник, но именно в началото на XX в. можем да търсим съществуването на държавна институция – каквито са били пощите. Още повече, че все още Карабулак не е в пределите на съединена България.

Всички по-нататъшни промени в Борино относно пощи и далекосъобщения са свързани със ставащите в страната. Разбира се, тук развитието на пощенските съобщения може да става с разрастването и подобряването на шосейната мрежа. Първоначално ПТТ-станции се помещават в общински канцеларии, а в Борино през 60-те години на XX в. с изграждането на жилищен блок – на първия етаж. Български пощи вече разполагат със собствена сграда, която

и до днес стопанисват. С развитието на пощенските съобщения освен своята специфична дейност, започват да развиват и финансова дейност на държавните учреждения, частните предприятия, търговците и др. Новите телеграфопощенски финансови услуги обхващат паричнопреводна служба, пощенска спестовна каса, пощенска чекова служба. И до днес български пощи – Борино извършват всички дейности, присъщи на тази структура.

През 1961 г. в с. Борино се открива радиоуредба, но близо 4 години тя не изпълнява своето предназначение. Известно време тя се намира в къщата на Шакънови, по-късно в сградата на пощенската станция, а след това в новата сграда на читалището. Един от най-дългогодишните ѝ ръководители и говорител е Елена Иванова Кавазова (начален учител, от Симеоновец, Пазарджишко). Радиопредаванията са тематично обвързани – важни събития, летописи, поздравителни концерти и адреси, честване на национални дати и годишнини. Днес от ъгъла на времето можем да споделим, че радиопредаванията са изигравали своето предназначение и наистина са били форма за стигане до хората.

Един от най-дългогодишните началници на местната ТПС е Костадин Сариев. От май 1988 г. за първи път тази служба се ръководи от висококвалифициран специалист – Екатерина Ст. Сариева (родом от Девин, завършила в София). След 1989 г. техническото обслужване на съобщенията се осъществява чрез структурата далекосъобщения, която се ръководи от Джамал Вели (родом от Борино, среден техник-специалист), до закриването ѝ.

Темата за връзката с човека и опита да се достигне до неговото съзнание и сърце е немаловажна. С развитието на техниката и възможностите за комуникация връзката на боринеца с „другия свят" се осъществява. След 1989 г. със съдействието на Али Таир – кмет на тогавашната т.нар. временна управа, се поставя сателитна чиния на най-високото място в селото. Така се осъществява възможността населението да гледа и небългарски телевизионни канали.

Излъчватели на електромагнитни полета (ЕМП) радио- и телевизионни предаватели ретланслатори на територията на община Борино по данни от 1992 г. са:

1. „Борино", 4 канала, максимална мощност 10 W.
2. „Буйново", 4 канала, максимална мощност 10 W.
3. „Ягодина", 4 канала, максимална мощност 10 W.

РИОСВ – Смолян (към 2001 г.) не разполага с данни от измервания на ЕМП на територията на общината.

Сериозен принос за подобряване на информираността на населението на Борино, последователно на Чала и Ягодина има първият частен оператор – Кабелна телевизия „Борино-САТ" със собственик Джамал Вели. На 1.IV.1997 г. е първото излъчване, а първият абонат е собственикът на снек-бар „Чоби" – Шабан Чобанов. КТ – „Борино-САТ" започва излъчванията си със седем канала, а близо десет години по-късно – 32 телевизионни канала. Архивът на телевизията съхранява десетки излъчвания на местни мероприятия, свързани с национални и религиозни празници, културни и политически изяви, анкети, срещи, интервюта. Това е живата съвременна история на Борино. Оператор е Джамал Вели, първата говорителка е Семиха Вели, следвана от Айнур Амиш, Милка Жайгарова, Зейнеп Вели. Излъчванията задоволяват част от нуждите и очакванията на населението и постепенно разширяват своя обхват и актуалност.

Първата компютърна зала разкрива Костадин Г. Таков към съществуващата книжарница през 1998 г.

Няколко месеца по-късно Реджеп Асанов открива нова, самостоятелна. Използва се главно за компютърни игри.

Първата интернет зала разкрива Юсмен Забанов през 2004 г. и създава интернет мрежа в Борино.

Предвид важността на ролята на комуникациите непрекъснато се отделя внимание по разширяване и усъвършенстване на пътищата и съобщенията. Работи се по национални и европейски програми и фондове.

ГЛАВА ПЕТА

СЕЛСКО СТОПАНСТВО КООПЕРАТИВНО И ГОРСКО ДЕЛО

Малко история

Българските земи се очертават като най-богата провинция в империята и основателно ги наричат житница на Османската империя. Карабулак се намира в селскостопански район и нас ни интересува преди всичко как се е развивал характерът на производство, нормите на правовладение и правоползване на земята и степента на реализация на селскостопанския продукт. Тези проблеми добиват и навремето особено важно значение. Обособяват се райони, профилирани в производството на определени земеделски култури, съобразно местния климат и почвени условия. Така например в Пловдивско и Татар-Пазарджишко – ориз, в Доспатско, Девинско – лен, коноп, в Източните Родопи – тютюн. В т.нар. *совати* се отглеждат големи стада, едър и дребен добитък за производство на месни и млечни продукти за пазара. Подобни стопанства са създадени и в района на Родопите. В Карабулашко първоначално се развива животновъдството, а впоследствие и растениевъдството. Процесите на развитие на селското стопанство протичат бавно. Техниката на земеобработване е ниска – дървено рало, мотика, лопата (дървена грапа). Обикновено земята се наторява чрез „лежане” на овчи стада в нивите. Слабо се прилага напояването. Българското планинско и полупланинско население владее недостатъчно количество и бедна земя.

За развитие на производство и сериозна търговска дейност до Освобождението в района не може да се говори. Курсът на турските монети и банкноти е лабилен. В обръщение са около двайсет по-често срещани турски и чуждестранни сребърни, златни и дребни медни монети. Като основна монета тук се използва турският сребърен грош, в чиято стойност обикновено се изчисляват тогавашните текущи пазарни цени и доходите на отделните лица.

Вътрешнотърговският обмен става по суша, по коларски пътища. Предимно се използват биволи и волове, а за по-бързи превози – коне.

Селяните страдат от тежките данъци и повинности. Като най-многобройна съставна част от общността през разглеждания период са селяните. В своето преобладаващо мнозинство те са свободни, или т.нар. *раетски селяни*. Те владеят и обработват различни по големина участъци *мирийска* земя. Историци са установили, че такива е имало и в Родопите. Те се занимават не само със селскостопанска дейност. Като се има предвид характеристиката, направена от специалистите, можем да приемем, че в разглеждания район живеят такъв тип селяни. Освен със земеделие те се занимават със зидарство, дърводелство, производство на катран. Разноските за придобиване на тапии за правовладение на т.нар. *мери* са големи. Таксите и данъците – също, затова се търси и друго препитание. Така започва процесът на разслоение, при който се стига до малочислен слой богати селяни. Затова няколко десетилетия по-късно в държавните регистри ще открием собственици с над 100 дка земя и стопански постройки.

През 1870 г. е издаден нов Закон за управление на вилаетите. Той прецизира правата и задълженията на мухтарите. Целта е да се поставят общините в още по-голяма зависимост от държавната власт. В закона се предвижда учредяването на *муниципални съвети* в седалищата на валиите, мютесарифите и каймаканите. Реформените актове регламентират мястото на общините, но не обхващат изцяло сложната и разнообразна дейност на общината и не регламентират правото им. Това налага създаването на устави, правилници и наредби.

Селското стопанство решава през повечето време хранителния баланс и производствения проблем на населението. Изпълнява не само икономическа, но и важна социална роля. Осигурява хранителните продукти, суровини на населението.

До Втората световна война България е типична земеделска страна, изостанала в икономическо и селскостопанско отношение. Преустройството на селското стопанство започва с провеждането на аграрната реформа през 1946 г. През периода 1944-1989 г. селското стопанство се развива в условията на създаваните и функциониращи ТКЗС, ДЗС, АПК и ПАК. Икономическият ефект от последните се оказва нисък и всички ПАК (промишлено-аграрни комплекси) са разтурени. С премахването на поземлената рента заинтересоваността на работниците в АПК силно намалява. Затова по време на прибиране на реколтата като допълнителна работна ръка се ангажират работници от промишлени предприятия, служители и ученици.

Към 01.01.1961 г. обработваемата земя в района е 7800 дка, а необработваеми, гори и други – 59 204 дка.

С цел осигуряване изхранване на животните през летните месеци се извършва коситба на естествени ливади. През 1961 г. ТКЗС – Борино коси 1371 дка, през 1963 г. прибира 747 т сено и силажира 265 т зелена маса. Постепенно декарите на ливадите се увеличават и през 1966 г. – над 2000 дка. Добивът на сено от естествени ливади също се увеличава: 1981 г. – 1310 т; 1985 г. – 1526 т.

През 1980 г. общината има 12 132 дка обработваема земя, 17 633 дка необработваема земя. През 1984 г. са отделени около 500 дка за свръхинтензивни фуражни култури. Оранта не е напълно механизирана (до 90 на сто). Само две трети от ливадите се косят механизирано (със сенокосачки тип „Лаверда”). Още не са преодолени трудностите със свободната паша през лятото, защото пасищата изискват огромни (за размерите на селищната система) капиталовложения за борба с ерозията, почистване от камъни и храсти, изработване на пътна мрежа и водопоища.

Структурата на обработваемата земя през 1985 г. е следната: ниви – 4901 дка, естествени ливади – 3726 дка, изкуствени пасища – 1684 дка, трайни насаждения – 40 дка.

Към 2000 г. балансът на видовете територии е следният: земеделски територии – частни 16 604 дка, държавни – 2360 дка, общинска – 3250 дка, друга – 31 869 дка; горски територии – частни – 658 дка, държавни – 116 086 дка.

По данни от 2002 г. територията на общината съставлява 5,4 % от тази на областта. Делът на обработваемата, в общата площ на земеделската земя за общината е 38,5 %, като за областта той е 51 %. Броят на заетите в аграрния сектор за общината е 7,4 % от този за областта, а за секторите на индустрията и услугите, тези стойности са 1,5 и 1,9 %. Характерна особеност на общината е високият дял на горските територии – 67,4 %.

В началото на XXI век селското стопанство на общината е монокултурно и насочено главно към картофопроизводството. То се явява изключително важно за отделните домакинства. Животновъдството не е приоритетна сфера на развитие (предимно се отглеждат овце и крави).

Производство на селскостопански култури

Основните зърнено-хлебни и зърнено-фуражни култури, които се сеят в района са ръж, ечемик и фий.

Ръж през 1959 г. се сее на площ от 1421 дка, през 1960 г. – 1782 дка, но през 1963 г. площите спадат до 629 дка. Отново през 1965 г. ДГС увеличава декарите на 2058 дка. Най-много ръж е произведена през 1965 г. – 145 т, срещу 33 т през 1963 г. Същевременно се следят и средните добиви – като през 60-те години той е около 87,8 кг на дка. По наши данни след 1965 г. ръж не се отглежда.

Ечемик се сее още по-малко: 1959 г. – 56 дка, 1960 г. – 51 дка. След това – не. Годишно се е произвеждало по 5-6 т, а средният добив е 107,1 кг на дка.

Предвид това, че се използва за подхранване на почвата и необходимостта от сменяне на културите, сее се и ***овес***, като размерът на декарите се мени: най-малко 1961 г. – 203 дка, а най-висок – 1964 г. (за периода 1959-1965 г.). Средният годишен добив е различен. Най-висок през 1964 г. – 80 т, най-нисък – 13 т през 1963 г. Средният добив за 1964 г. е 119,4 кг срещу 56,9 кг от дка през 1959 г.

През 1961 г. се сеят 400 дка ***фий***, а през 1967 г. – 260 дка и 200 дка ***грах*** срещу 40 дка през 1964 г. Несистемно се сее и ***люцерна*** – през 1967 г. – 100 дка. Нееднократно се правят опити да се сеят култури, подходящи за силаж за изхранване на животните през зимните месеци.

През 80-те и 90-те години на миналия век главно се сее грах, ръж и овес за силаж, като например за 1987 г. са добити 407 кг грах, 843 кг ръж и 243 кг овес.

От хранително-вкусовите и технически култури в района най-познат е ***тютюнът***. В бившата Османска империя и по-специално в Цариград навикът да се пуши е създаден в 1605 г., по времето на султан Ахмед I. Следващата година холандски мореплаватели започват да внасят тютюн в Цариград. Много бързо пушенето става навик. За да предпази турците под предлог, че тютюнът опива, което е забранено от Корана, главният мюфтия издава *фетва* против тютюнопушенето. Но съпротивата е силна и по-късно мюфтията е принуден да отмени разпореждането. Според изследователи тютюнът в Османската империя е въведен вероятно в 1625-1630 г. Като по-вероятно е то да е започнало в европейската част на Турция. В пределите на днешна България първи започват да се занимават в Дупнишко. Постепенно обхваща и Родопската област. В началото на XIX в. се сее в Ахъчелебийската кааза и само за 1902 г. са произведени 100 хиляди оки тютюн. През 1913 г. Ст. Златев във в-к „Нова България" пише: „Тютюнът се сее главно в селата Михалково, Петвар, Чуреково, Настан, Дьовлен и Грохотно". Годишно се добиват от 3 до 5 хиляди оки, които се продават по 10 гроша оката.

Обяснимо е откъде се появява тютюнът в Борино, но статистиката е от доста по-късно. През 1959 г. са засети в ТКЗС 606 дка, а четири години по-късно сравнително по-малко – 349 дка. Лошите климатични условия и почвите не осигуряват високи добиви и доходи, затова местното население доста бързо се отказва от отглеждането на тази култура. Най-високи добиви има през 1959 г. – 31,6 кг от дка, докато през 1961 г. – 15,6 кг от дка. Високите добиви през 1959 г. осигуряват и най-голямо количество тютюн – 19 т, докато следващите две години рязко спада – 7,6 т. През 1963 г. ТКЗС сее 350 дка и са набрани 20 000 низи. През 80-те години вече не се сее.

През 2001 г. „Българска роза – Пловдив" АД, гр. Пловдив (стопанисват Бороварната) вземат под наем 200 дка общинска земя, от която засаждат 126 дка ***лавандула***. Очакванията не се оправдават, но се прави опит за отглеждане в планински район на етерично-маслодайна и лекарствена култура.

В миналото в землището на село Борино се отглежда ***лен*** и ***коноп***, днес в по-голямата си част – картофи. Практиката показва, че почвите в района са „добри" за ръж, овес, лен и бобови култури. Ръжта и овесът понасят киселата почва и имат мощна коренова система, с която усвояват и по-труднодостъпни хранителни вещества. Така например през 1937 г. в Девинска околия са засети 400 дка коноп (това е 0,9 % от обработваемата земя). Днес лен и коноп не се сее. По домовете са запазени само някои уреди за обработка и тъкане на ленени и конопени изделия в сполучливи комбинации с други материали.

Впрочем, ленът и конопът са били известни още на славянските заселници в Родопите. В 1889 г. Иречек в „Пътувания по България" отбелязва, че ленът е „главно земно растение" в Доспатското поле и че се обработва в голямо множество. До първите десетилетия на XX век производството на лен е по-голямо в сравнение с конопа. След това по-трудната за обработка и по-скъпа ленена култура се замества от конопената, чието производство продължава някъде до 1949-50 г.

Производството на лен и коноп е предимно за задоволяване на домашни (битови) нужди от облекло и тъкани за обзавеждане на жилището. В изследване на Мария Гумнерова „Тъкани

на лен и коноп в Смолянско” авторката твърди, че в Доспатския район се изнасят готови ленени и конопени платове, които се продават или заменят с готова памучна прежда или платове. Въпреки случаите на износ на тъкани конопени и ленени изделия в никое селище в района производството няма занаятчийски характер – не се произвежда специално за пазара. Производството на лен и коноп си остава с местно значение и се извършва с примитивни уреди, които малко или почти никак не облекчават труда на жената – главния работник по обработка на влакното и тъкането. Събрани на межии през зимните вечери жените, въпреки крайно лошите условия за работа поради силно запрашаване, което поврежда зрението, разчесват и пеят.

Картофите и ленът са по-взискателни към усвоими хранителни вещества, рохкави почви и достатъчно валежи. Практичният боринец с годините редува засаждането на фуражни култури с картофи, за да подобри своите добиви. Местните почви реагират положително на оборската тор и тя масово се използва. През последните години торенето с нея намалява, поради намаляване на животновъдството.

От зеленчукопроизводството най-масово се отглеждат ***картофи***. Те са гръбнакът на планинското земеделие. В Девин се появяват около 1877 г., в Ягодина – през 1835 г. и червените картофи вече са били познати. Картофопроизводството е сравнително динамично и търпи съществени промени. Влияние оказват и водената държавна аграрна политика, и климатичните условия. Производството на картофи е характерно за района.

Ще предложим следните данни: през 1957 г. Потребителна кооперация „Кастраклий” изкупува 791 т. През годините се увеличават декарите със засети картофи и техният добив. През 1959 г. в ТКЗС са добити 406 т, при засети 644 дка, а през 1963 г. – 923 т при 1506 дка. През следващите две години ДГС – Тешел, в което влизат засети земи в Борино, добива 3654 т и 2433 т. Само в Борино се сеят 890 дка със среден добив 1110 кг на дка. Използват се воловарски бригади за извозване на тор и посадъчен материал. През мъртвия сезон за селскостопанска работа се изпълнява планът за дърводобива. Картофената кампания се оказва сериозна за филиала в Борино с управител Димитър Чолаков и агронома Петко Петков през 1973 г., тъй като продължава да е немалък обемът от засети картофи – 875 дка. По време на ваденето се из ползва допълнителна работна ръка, включително и ученически бригади.

През 1978-1980 г. се наблюдава неизпълнение на плана по редица показатели. АПК се ръководи от Здравко Тодоров. От март 1980 г. председател става Бисер Чаушев. Производството на картофи през 1981 г. е 5158 т, през 1985 г. спада на 3811 т, като средният добив е 1732 кг. През 1984 г. започва пръскане с Перло-9. През същата година едва една четвърт от картофите се прибират с машини. Техниката, която МТС Девин предоставя (и за други дейности), е остаряла, неспециализирана, некомплектувана. В края на организираното отглеждане на картофи в АПК през 1987 г. са добити 2921 т със среден добив 1623 кг от декар. През 1989 г. средният добив е 2000 кг. Често лошите метеорологични условия затрудняват работата по картофените блокове.

След 1990 г. по-голяма част от картофопроизводството става в малки семейни стопанства. Собствениците не притежават оборудване за промишлено земеделие. Селскостопанските дейности се извършват главно от по-възрастното население. Освен за задоволяване на собствените нужди картофи се отглеждат и за пазара. Собствениците имат интерес да получават доход от земята и в повечето случаи засаждат картофи, сменят с грах или овес. Но смяната се прави безразборно, поради непознаване на добрата практика в стопанисването на земята.

Епизодично, без сериозна и дълготрайна политика в Борино се отглеждат ***малини***, ***ягоди*** и ***касис***. През 1967 г. се отглеждат 10 дка касис. От 1972 г. отново започва засяването на горните култури. За целта се сформира специална бригада от 27 жени, която да се занимава с тези насаждения. През същата година се създават нови 20 дка насаждения от касис, малиновите насаждения са 50 дка, а ягоди – 37 дка, през 1973 г. – нови 20 дка ягоди. През 1981 г. се отглеждат 220 дка малини, от които 60 дка нови насаждения. В пиковите дни на малинобера вземат участие от 150 до 450 работници, в това число ученици (чрез ученически бригади). В началото на 90 г. се изоставят малиновите насаждения, а след връщането на земята на собствените са изкоренени.

География на животновъдството

Условията и факторите за развитието на животновъдството започват с пастирството. То е начин за отглеждане на животни, при който се полагат грижи за размножаването, изхранването, здравословното състояние и използването на даден животински вид. Като занимание има общи черти с лова и примитивното земеделие. Примитивните пастири са номади. Те не се занимават с натрупване на хранителни запаси за животните. За да ги изхранват, те са се придвижвали заедно с тях в търсене на паша.

Специалистите разглеждат два вида пастирски придвижвания: хоризонтална миграция (характерна за равнината) и вертикална (трансхуманен номадизъм) – използват се планински пасища през лятото и топли крайморски зони – през зимата. Вторият вид е характерен за пастирските общества в Родопите, в частност в района на Борино. През лятото стадата използват пашата във високите планински пасища, където е сравнително хладно и валежите са по-чести. През зимата стадата слизат в Беломорската низина, за да ползват нейния мек средиземноморски климат през този сезон. Изграждането на стратегическа граница с южните ни съседки прекъсва рязко трансхуманния цикъл. Колективизмът е друг фактор. Местното население, както останалото, се преориентира към нови форми. По това време се съчетава земеделие и животновъдство. Последното е традиционен поминък. Специфичните характеристики на планината са насочили процеса на селекция към няколко породи.

Със започването на отседналия начин на живот животните са били водени на паша и вечер прибирани. Ливадите и пасищата са косени през пролетта и лятото, а по-късно през лятото и есента, за да се осигури фураж през зимата.

През 1950-1980 г. се поставя акцент върху индустриалното развитие и селскостопанското производство намалява. Това довежда до намаляване броя на домашните животни в региона, дори някои видове вече не се отглеждат.

Към 2000 г. Борино продължава да е характерен животновъден район (говедовъдство и овцевъдство), но главно чрез индивидуални стопанства. Съотношението земеделие към животновъдство е около 70 към 30. Животновъдството в общината е застъпено както следва: говеда, общ брой – 1900, овце – 2500, свине – 120, птици – 3500.

Говедовъдството е подотрасъл на животновъдството и той е основен в района. Статистически данни са регистрирани още от 1914 г. – 122 бр. крави и теленца до две години – 45 бр.; за 1916 г. – 369 бр. говеда.

Фактът, че след създаването си Трудово-горската производителна кооперация изкупува и преработва мляко показва, че животновъдството е живо. Например през 1947 г. е преработено 23 795 л мляко и са получени следните продукти: отвара – 1092 кг, кашкавал – 3735 кг. Тази дейност продължава и увеличава обема си – през 1957 г. е преработено 29 066 л мляко. Отчитането и на месодобива като дейност също потвърждава факта за развитие на говедовъдството и овцевъдството. Със създаването на ТКЗС говедовъдството се съсредоточава там, като се отделя внимание и на материалната база. През 1959 г. броят на говедата е 250, в т.ч. 63 крави. В следващите години се наблюдава рязко повишение на техния брой: 1960 г. – 457 говеда, в т.ч. 98 крави; през 1963 г. – 438 говеда, в т.ч. 128 крави. ДГС Тешел продължава развитието на отрасъла като през 1966 г. отглежда 530 говеда, в т.ч. 136 крави. Паралелно с това се отглеждат крави в частния сектор: 1960 г. – 311 бр., 1963 г. – 328 бр., 1966 г. – 413 бр. Говеда общо в частния сектор през 1960 г. са 384бр., 1963 г. – 551 бр., 1966 г. – 644 бр. През 1980 г. те стават 1254 срещу 1074 в общественото стопанство.

Функционирането в Борино на мандра към СД „Млечна промишленост” потвърждава факта за развитие на животновъдството в района (чрез изкупуване на мляко). Неколкократно мандрата отчита реализация за надпланова продукция, стигаща до 900 000 лв. През 1980-1985 г. ежедневно се приемат и преработват около 13 000 л краве и овче мляко от обществения и личния сектор. Дългогодишен ръководител на мандрата е Джамал Юзеиров Уланов, който след 1990 г. създава първата частна мандра в Борино, отговаряща на изискванията и реализира

продукция в цялата страна. Статистиката е отбелязала за община Борино през 1981 г. изкупено 780 х. л мляко, а средният млеконадой е 1864 л. През 1985 г. той скача на 2543 л.

След 1990 г. започва раздържавяване и в този сектор. През февруари същата година в АПК има телета за угояване 98 бр., юници – 40 бр., телета – 234 бр., крави дойни – 237 бр. След тази дата се разпродава инвентар и стопански сгради, с което се слага край на развитието на организираното животновъдство. В частния сектор той продължава с отглеждането на поединични бройки крави и телета, с цел задоволяване лични семейни нужди. Възстановяването на земите (ниви, ливади, пасища) не довежда до увеличаване броя на говедата в частния сектор, а напротив – след 2000 г. рязко спада.

Основният доход в края на XIX и началото на XX в. е скотовъдството и по-точно ***овцевъдството***. Овцете, които са развъждали юруците, са били с груба вълна, бели. В. Дечов споменава, че юрушките овце са малки на ръст и с не толкова мека и тънка вълна. И пак според него жителите на Западните Родопи са били овцевъди.

Мъжете пасат овцете и доставят вълната. Жените предат и тъкат. Само в Триград, Ягодина и Буйново селяните са приготвяли аби и ресни за Босна, Гърция и Албания. Класовото разслоение постепенно се задълбочава, като количеството на овцете на едни расте, а на други се брои на пръсти. В Буйново (1912 г.) има 10 000, но 3000 притежава Кабак Загар и 3000 Хаджи Ахмедаа. В Борино (1912 г.) Ахмед ага и Хаджи Ахмедаа имат по три хиляди. Тази цифра е приблизителна и включва овце и кози.

Добре развитото овцевъдство започва да запада, особено след съединението на Северна и Южна България. Според Дечов прокарването на граничната линия между Турция и България през най-добрите пасища и събирането на двоен данък *беглик* от овцевъдите (от Турция и от България) довеждат до намаляване на развитието на овцевъдството, като овчарите се ориентират към други занаяти. През 1914 г. има 1159 овце, 71 овни, 550 агнета; 1916 г. – 1252 овце. През 1926 г. Юсмен Мурталов заминава за Турция. Преди това е имал 500 овце. Газаджикови, Дрянови, Терзиеви са имали между 100-150 овце.

И по-късно продължава да се развива овцевъдството. Стадата зимуват в Хасковско, Кърджалийско, Старозагорско. С откриването на ТКЗС първият, който поема кооперативното стадо, е Христо Жайгаров. През 1963 г. заедно с помощника си Реджеп А. Кичуков отглеждат 300 броя овце. През 60-те и 70-те години овцевъдството е важен отрасъл. ДГС през 1965 г. отглежда 900 броя. Обобщените данни показват увеличение броя на овцете: ТКЗС – 1960 г. отглежда 3511 бр. овце, в т.ч. 2512 бр. овце майки; през 1964 г. – 5396 овце, в т.ч. 4279 овце майки. ДГС – Тешел отглежда през 1965 г. 11 069 овце, в т.ч. 8352 овце майки. През 1969 г. в Борино има овцеферма с 2540 броя овце. Едновременно с това се отделя внимание на агнилната кампания, добиването на вълна и изхранването на животните.

Млеконадоят, добивът на вълна са съставна част от овцевъдството. Наблюдава се най-много добив на вълна през 60-те и 70-те години. 1959 г. – 1666 кг, като най-висок през 1965 г. – 17 т. А най-висок добив на овче мляко за същия период е през 1966 г. – 139 х. л.

1980-1981 г. се оказват плодоносни за овцевъдството с изключително висока агнилна кампания. АПК разполага с 3868 овце майки, разделени в три стада (бригади), като към март вече има 3448 агнета. Отделят се и грижи за подобряване породата на овцете, въвеждането на изкуственото осеменяване и ветеринарната помощ. Но системата на отглеждане на овцете запазва стария си примитивен характер – основава се на неограничена паша върху естествени пасища.

В АПК през 1986 г. има общо 3475 бр. овце, средната плодовитост е 108,7. Смъртността при овцете намалява: за 1987 г. – 3,4 %, 1988 г. – 2,5 %. Постепенно броят на отглежданите овце спада и към февруари 1990 г. овцете майки са 868 бр., агнетата – 792 бр.

В края на XX и началото на XXI век Борино продължава да е животновъден район за говедовъдство и овцевъдство. Животните се отглеждат от индивидуални стопани, като техният брой не надвишава 100. Някои от тях проявяват интерес към фондове, субсидиращи тези дейности, и се регистрират като земеделски стопани.

Козевъдството е познато за боринци, но то не получава развитие. През 1914 г. козите са 224 бр., а през 1916 г. – 210 бр. Отглеждат се само в личните стопанства. През 1988 г. те спадат до 38 бр. Съвременни и единствени ревностни привърженици на козевъдството са Васил Костадинов Драгнев и Юсеин Караахмед. В околностите на селото планинският терен до известна степен не позволява развитие на този подотрасъл.

Главно по религиозни причини ***свиневъдството*** не се развива в Борино. То е познато, като през 50-те години Кооперацията има свиневъдна ферма, която носи загуби.

Свине се гледат само в лични стопанства най-вече през 70-те и 80-те години, като техният брой стига 648 бр. До към 2000 г. техният брой спада до единични бройки в отделни семейства, а общо за общината е 120 броя за 2000 г.

Конете, магаретата и мулетата се използват главно като впрегатни животни. Ето някои данни: към 1912 г. в Борино има 1600 коне и говеда; 1914 г. – 115 коня, 10 кобили; 1916 г. – 97 коня; 1943 г. – 106 коня, 26 кобили в Борино; в Ягодина – 72 коня, в Буйново – 90 коня. През 1912 г. има 4 мулета и 18 магарета; през 1914 г. 135 ярета и 13 бр. пръчове и през същата година има най-много биволи. През 1916 г. катъри – 5, магарета – 27; 1943 г. – 32 мулета. Мулета и катъри през 1960 г. са 10 бр., през 1963 г. – 6 бр., 1966 г. – 24 бр. През 1980 г. само в личните стопанства се използват коне, магарета и мулета, като техният брой възлиза на 125 бр. Тези животни са по-непретенциозни и издръжливи и имат значение главно за личните стопанства. Във връзка с механизирането на селското стопанство броят на конете намалява, но през последните години се наблюдава отглеждането им от някои стопани главно за оран и като впрегатни животни.

Познат, но нетрадиционен отрасъл в района е ***птицевъдството***. През 40-те и 50-те години Потребителната кооперация изкупува птиче месо от частни стопани. През 1957 г. изкупеното месо достига над 200 кг. Птиците са главно в частния сектор. За община Борино през 1960 г. има 1403 бр., а през 1966 г. – 1748 бр. Не се изграждат модерни птицеферми и бройлерното производство не е познато. Главно се отглеждат кокошки за яйца. В сравнение с другите отглеждани животни броят на птиците в общината е най-голям – 3500 бр. в началото на XXI век.

Някои места в землището на село Борино позволяват развитието на ***пчеларството***. През 1951 г. РПК има 28 кошера тип „Дадат блан", но климатичните условия не помагат за добиване на очакваното количество мед. През 1957 г. РПК изкупува 105 кг пчелен восък, през 1976 г. – 6250 кг пчелен мед и 98 кг восък.

Пчеларството е обичан и познат поминък в Родопите. През 70-те години на миналия век то е било добре развито в Смолянски окръг като броят на пчелните семейства е надвишавал 150 000. ТКЗС – Борино в своята дейност включва и отглеждане на пчелни семейства като най-много те са през 1962 г. – 229. ДГС – Тешел рязко увеличава техния брой като през 1965 г. са 449.

В частния сектор също се проявява интерес към пчеларството - добив на мед, пчелен восък и т.н. Личните стопани се обединяват в местно сдружение на пчеларите като техен дългогодишен председател е Станчо Томовски. По необясними причини постепенно пчелните семейства от частния сектор намаляват. След 2000 г. най-големият производител на пчелни продукти е Реджеп Велиев (познат като Дерменджията). Планинският мед е екологичен, висококачествен и търсен на пазара.

Характерът на селското стопанство определя и ***храненето*** на човека. Това потвърждава и едно изследване. През 1966 г. Институтът по хранене при БАН провежда комплексно изследване на 5 града и 14 села, едно от които е Борино. Установява се, че в сравнение с други окръзи в тези населени места се консумират повече млечни продукти: средно на ден 290 г мляко, 27 г сирене и извара и по 11 г масло. Развитието на животновъдството благоприятства тази особеност. Географските условия на района обясняват и по-голямата консумация на картофи – средно 112 г на лице дневно. Боринчанката познава различни рецепти за картофени ястия, като няма рязко разграничаване на кухните между християнката и мюсюлманката. По-малко е упо-

требата на хляб – 560-580 г на ден срещу 700 г за други райони на страната. Но се консумират различни варианти на клин, баници, мекици, палачинки, пататници. Количествата на захарта, ориза, олиото и яйцата са близки до средните за страната. През 1981 г. РПК е продала 20 т ориз, а през 1985 г. – 26 т. Продадени яйца: 1981 г. – 211 х.бр., 1985 г. – 340 х.бр. Прави впечатление консумацията на месо. В търговската мрежа през 1981 г. са продадени 432 т, а през 1985 г. – 70 т. В частния сектор също се добива и консумира месо. И до днес местното население консумира пресни зеленчуци, като средната консумация годишно след 1980 г. е над 100 тона.

Доброто географско положение, благоприятният климат, стабилната екологична обстановка, наличието на добри водоизточници са създали трайни и устойчиви традиции в земеделието и животновъдството.

Кооперативно и горско дело

Организираното кооперативно дело започва с учредяването на кооперация в Борино. Тя е основана на 30.09.1932 г. Регистрирана е в Пловдивския районен съд и е обявено в Държавен вестник бр. 282 от 1933 г. Основни учредители са: Осман Терзиев, Стефан Манолов, Реджеп Юсменов Коруасанов, Мустафа Еминов, Осман Али Сачанов, Сали Нииплиев, Асан Османов Чавдарлиев, Шабан Кичукалиев, Ахмед Ахмедов Каранебиев, Мехмед Козумалиев, Осман Юсеинов Кушев, Асан Халилов, Осман Алиев, Идриз Чаушев, Али Пътов Юсеинов. Съгласно чл .3 от Закона за кооперативните сдружения и чл. 77 от Закона за горите основават Трудово-горска производителна кооперация. Учредителното събрание се ръководи от най-стария от присъстващите – Осман Юс. Терзиев, а за секретар избират Стефан Манолов и двама членове (свидетели), които да подпишат протокола – Мустафа Еминов и Осман Али Сачанов. Тогава се решава името на кооперацията да е „Кастракли", със седалище Борино. Приема се устав и се изграждат следните ръководни органи: Управителен съвет – Осман Юсеинов Терзиев, Асан Осман Чавдарлиев, Стефан Манолов, Шабан Кичукалиев, Сали Нииплиев; запасни членове на управителния съвет – Ахмед Ахмед Каранебиев, Мехмед Козумалиев; Контролен съвет – Осман Алиев, Идриз Чаушев, Реджеп Юсменов Коруасанов, Осман Алиев Сачанов; запасни членове на контролния съвет – Асан Халилов, Али Пътов Юсеинов. Учредителите на Кооперацията внасят, съгласно чл. 5 от Устава, встъпителна вноска от по 100 лв. И записват по пет дяла и всичко встъпителни 1400 лв. и дялове 7000 лв.

Веднага започват дейности, позволени от устава, и укрепване на собствеността. Така чрез тръжна комисия на 17.07.1933 г. след проведен търг се възлага „постройката и инсталирането на парно-гатерна дъскорезница в местността Кастракли, Карабулашко" на предприемача Анастас Паланков (вж. факсимиле).

Чрез протокол на 13.04.1934 г. новосъздадената кооперация взема от „Родопи" – Горска индустрия, Акционерно дружество Пловдив – Дьовлен бичкия при фабриката в местността Кастракли.

На 06.06.1937 г. Производителната кооперация подава молба за строеж на нова мелница до сградата на дърводелската фабрика. Една на 12.11.1940 г. с протокол за оглед в присъствието на инж. Григорий Галущенков (девински околийски инженер при Пловдивско областно инженерство), Вълко Стайков Терзийски (кметски наместник на с. Борино) и Димитър Манолов (касиер-счетоводител на Кооперацията) се дава право на постройка на мелница за производител на „*небетчийски брашна*". Първата кооперативна мелница е била оборудвана с: един френски камък с диаметър 1.00 м, един обикновен мелничен камък с диаметър 1.00 м, една Еврика, два елеватора за жито, един елеватор за жито, един елеватор за брашно, по един хамбар за жито и брашно, за трици; форгеле за мелничните камъни; една вида за жито; трансмисия с диаметър 50 мм; едно бурато. Горните части се движат от парна машина на дърводелската фабрика на същата кооперация.

На 7 срещу 8 април 1941 г. изгаря сграда-жилище (барака) в района на фабриката и през август същата година Изворно държавно горско стопанство м. Семесушилната дава позволи-

телно на Трудово-горска производителна кооперация „Кастракли” да построи канцеларска и жилищна сграда за персонала на държавно място в м. Гатера (вж. факсимиле). На 10.10.1941 г. става официално откриване на дъскорезницата с протокол, подписан от Гатю Иванов (техник от Пловвивско областно инженерство) и Манолов (счетоводител на кооперацията).

След национализацията през 1945 г. машините се дават на държавните гатери в Тешел и Михалково. Това налага разкриването на нови търговски мрежи.

През 1945 г. Кооперацията има собствена гатерно-дъскорезна фабрика, в която преработва отпусната ѝ груба дървесна маса; потребителен магазин за обслужване на кооператорите, мелница (от 1941 г.), която е построена по-скоро за обслужване на населението, отколкото за реални приходи, пет сгради. Всички движими и недвижими имоти са за 1 542 910 лв. Касиер-счетоводител е Стоян Терзиев (от Ракитово), магазинер – Илия Згуров Шахънов, приемчик-изпращач – Добрик П. Добриков, пазач при фабриката Байраям Караахмедов, председател – Исуф А. Чавдарлиев, председател на контролния съвет – Згура Тодоров Грудев.

Кооперацията има район на действие: с. Борино, Девинска околия, Изворско държавно горско стопанство. В този район по отчети за 1946 г. има 220 домакинства с 1450 жители, от които 150 домакинства с 900 жители се препитават предимно от работа в горите. Кооперацията работи и отчита дейност по няколко фонда: „Резервен фонд”, фонд „Културен и общополезни начинания”, „Залесяване”, „Злополука”. През посочената година председател е Реджеп Коруасанов с 3000 лв. месечна заплата. Най-висока е на касиер-счетоводителя Тодор Ст. Пищалов – 9178 лв. На останалите служители възнагражденията за месец са между 7000-8000 лв.

От 1947 г. магазинер е Риза Османов Дъглов, председател – Асан Алиев Люманов (55-годишен, грамотен), председател на контролния съвет – Юсмен Юсменов Забанов (40-годишен, образование – трети клас). Прави впечатление, че за да заемат щатни длъжности, персоналът е внасял парична гаранция. В Акт вх. № 733 / 1947 г. в раздел „Персонал” е отбелязано, че Тодор Лазаров Чернев (директор, със средно педагогическо образование) е внесъл гаранция на длъжността си 20 000 лв., Тодор Стоев Пищалов (счетоводител, със средно образование) – 10 000 лв., Милуш Георгиев Сбирков (касиер, с третокласно образование) – 15 000 лв., Димитър Анастасов Чуртов (приемчик-изпращач) – 10 000 лв., Илия Згуров Шахънов (магазинер, с третокласно образование) – 10 000 лв., Риза Османов Дъглов (магазинер, с четвърто отделение) – не е внесъл гаранция, Байрям Караахмедов (пазач) – 2000 лв., Костадин Дамянов Сариев (книговодител, с третокласно образование) – не е внесъл гаранция.

Кооперацията тегли кредит за потребителен магазин (500 000 лв.) и специален кредит за млекопреработване (1 400 000 лв.), като изтеглените суми са внесени по предназначение. За постройка на кооперативен дом са предвидени 3 083 439 лв. Оборотът на магазините 1945-1947 г. е 23 614 359 лв.

Може би ще представлява интерес, че Кооперацията се е задължавала да провежда просветна дейност на членовете. Направен е абонамент на кооперативни вестници и списания, но те не се четат и не се изнасят реферати или беседи. Ръководството е извършвало стриктно планиране по производствен план, индустриално строителство, работна сила, производителност на труда. За 1947-1948 г. не се планира електроенергия, тъй като във фабриката се използва за задвижване парна машина. Не се предвиждат средства и за отопление, защото се използват отпадъците от преработката на дървения материал.

През 1948 г. Кооперацията чества 15 години от своето съществуване като Всестранна кооперация „Кастракли” – Борино, Девинско със 178 члена. Именно тогава – на 02.04.1948 г., се избира ново ръководство: председател – Юсуф Ахмедов Чавдарлиев, подпредседател – Реджеп Юсменов Коруасанов, секретар – Тодор Лазаров Чернев, членове - Димитър Петров Чолаков и Юсмен Хамидов Чешлиев. Ежедневната работа се реализира от ръководен и помощен персонал в състав: директор - Тодор Лазаров Чернев (от 1946 г.), счетоводител – Костадин Димитров Шопов (от 1947 г.), касиер – Милуш Георгиев Сбирков (от 1946 г.), книгово-

дител – Костадин Дамянов Сариев (от 1947 г.), началник склад – Димитър Атанасов Чуртов (от 1947 г.), пазач – Байрям Караахмедов. Кооперацията има движимо и недвижимо имущество, извършва селскостопанска дейност, отглеждане на прасета. Все още магазините не са на нужната висота, снабдяването на населението с плодове и зеленчуци става неритмично. През същата година отпада трудово-горската дейност и кооперацията по устав и дейност се трансформира в потребителна.

Постепенно се увеличават магазините, служителите, а през 1952 г. започва строеж на ресторант и жилища в м. Тешел. Двадесет и пет години след своето създаване кооперацията отчита дейности по търговия на дребно, обществено хранене, изкупуване, млекопреработване, хлебопроизводство, а през 1957 г. започва изкупуването на диви горски плодове (малини, джанки, червени боровинки, къпини). Произвежда се и *пулп* – малинов, джанков, боровинков, къпинов. Функционират смесен, текстилен и зеленчуков магазини с отговорници Петър Добриков, Васил Д. Сариев и Шина Михтарева в с. Борино. В м. Тешел има два магазина – смесен с отговорник Илия Учков и зеленчуков с отговорник Мария Алексиева. В с. Змейца функционира магазин за хранителни стоки и домашни потреби и смесен магазин с отг. Халил Пехливанов. Сюлейман Чаушев е отговорник на смесения магазин в с. Чала. Кооперацията продължава да се води потребителна с 342 членове.

През 1958 г. се приема типовият устав на потребителните кооперации в страната. Местната следва общото развитие на същите. Проследявайки цифрите, фактите през годините, прави впечатление подобряване на бюджетно-финансовата дисциплина, повишаване на печалбите, разширяване сферите на общественото хранене, търговията, изкупуването, хлебопроизводството. През 1959 г. започва строеж на голяма и модерна фурна, открита през октомври 1962 г. Погледнато от днешния ден, прави впечатление големият брой търговски обекти през 1960 г. Ще си позволим да ангажираме вниманието на нашия читател с персонално представяне на служителите на кооперацията към 30.06.1960 г.

Административен персонал	длъжност	осн. заплата
Костадин Василев Драгнев	председател	820 лв.
Никола Томов Масурски	ст. счетоводител	780 лв.
Никола Георгиев Жайгаров	касиер	580 лв.
Златка Иванова Каленова	книговодител	460 лв.
Манол Вълчев Мухтарев	книговодител	460 лв.
Търговия на дребно		
Велика Костадинова Масурска	магазинер	550 лв.
Пантелей Петров Попов	“	515 лв.
Петър Панайотов Добриков	“	550 лв.
Ахмед Мустафов Джебиров	“	550 лв.
Салих Керимов Саръасанов (с. Змейца)	“	550 лв.
Джамал Таиров Локов (с. Чавдар)	“	530 лв.
Салих Асанов Хайров (с. Кожари)	“	515 лв.
Салех Шабанов Хаджиев (с. Змейца)	“	550 лв.
Юсеин Асанов Ленов (с. Буйново)	“	515 лв.
Салих Османов Янузов (с. Змейца)	“	515 лв.
Осман Сюлейманов Чаушев (с. Чала)	“	515 лв.
Михаил Николов Радков	доставчик	550 лв.
Салих Османов Еминов	“	550 лв.
Рада Петрова Мурджева	магазинер	на процент
Васил Костадинов Драгнев	касапин	550 лв.
Обществено хранене		
Иван Николов Драгнев	бюфетчик	550 лв.
Салих Османов Камбуров (с. Змейца)	“	550 лв.

Идриз Люманов Гаджанаков	готвач	580 лв.
Жека Илиева Шахънова	“	480 лв.
Илия Згуров Шахънов	пом.-готвач	480 лв.
Айше Джамалова Гаджанакова	“	240 лв.
Злата Иванова Драгнева	келнерка	230 лв.
Кооперативна промишленост		
Димитър Ангелов Вандев	хлебар	1100 лв.
Сава Петрова Пейкова	“	402 лв.
Зекир Османов Кочев	“	490 лв.
Асан Мустафов Салихожов	“	782 лв.
Изкупуване		
Али Байрямов Ахмедов	закупчик	450 лв.
Транспорт		
Иван Димитров Кутиров	шофьор	950 лв.
Угоително стопанство		
Зеир Али Уланов	овчар	550 лв.

.

Териториални деления временно налагат закриването на кооперацията (1970 г.) и преминаването към Наркооп – Девин. Но на 28.01.1976 г. се учредява отново с председател Анастас Тодоров Тодоров, счетоводител Дауд Забанов, търговски работници – Д. Джебиров, С. Усева, Джамал Терзиев, Наджие Велиева, К. Ушева, О. Чаушев, Петър Добриков, Шабан Чавдарлиев. През 1979 г. кооперацията е на първо място в окръга от системата на селските кооперации и е носител на Преходното червено знаме на труда. Една година след това – 1980 г., се открива хотел-ресторант.

Чрез търговията, осъществявана от кооперацията, може да се добие представа какво и колко е купувано на територията на кооперацията. Предложените данни са обобщени за всички магазини:

Продоволствени стоки:	1981 г.	1985 г.
Ориз (т)	20	26
Месо (т)	42	70
Месни продукти (т)	23	24
Захар (т)	75	75
Сирене и кашкавал (т)	11	17
Яйца (х.бр.)	211	340
Радиоприемници (бр.)	16	45
Телевизори (бр.)	56	40
Перални (бр.)	40	20
Хладилници (бр.)	43	60
Вълнени тъкани (х.м)	2	1
Памучни тъкани (х.м)	12	18

В общината през 1985 г. има 20 търговски обекта (магазини, павилиони и др.) и 9 заведения за обществено хранене.

Към 1990 г. кооперацията работи в следните сфери: търговия на дребно, обществено хранене (9 обекта), изкупуване (месо, пчелен мед, билки, кожи), промишленост (хлебопроизводство, хлебни изделия, месодобив, шивашки цех), хотелиерство (непълно използване на легловата база: 1988 г. – 32,57 %; 1989 г. – 25,88 %). Анастас Тодоров ръководи кооперацията до 05.03.1991 г. След него управлението поема Сафет Реджепов Хърлов (икономист от с. Борино) до 12.03.1994 г.

През 1995 г. кооперацията продължава да осъществява традиционните си дейности. Поради непрекъснато променящото се ниво на изкупните цени (което означава почти при всяко изкупуване да се прави пазарлък), изкупуването както преди не може да се осъществява. магазините вече работят в силна конкуренция с частните. Търговските работници реализират средно стокооборот 1976 х.лв. С решение на УС от 07.07.1995 г. се закрива бар „Сателит" като губещ и в сферата на общественото хранене остава само сладкарницата с отговорник Кадифе Небиева. Промишлената дейност е свързана само с хляба. Произведени са 381 т хляб, като през 1995 г. един работник произвежда 348 броя на ден.

От 13.03.1994 г. до 16.06.1996 г. Дауд Юсмен Забан ръководи кооперацията. В периода на посочените години персоналът намалява с 11 души, т.е. към 01.01.1996 г. списъчният състав е от 26 души. Въпреки икономическите трудности на общината и голямата безработица кооперацията в началото на XXI век е стабилна структурна единица в общината. Работят осем търговски обекта, производството на хляб намалява, поради конкуренцията и цялостното намаление на консумацията на хляб. Приходите от хотелиерската дейност са ниски. Председател на УС от 17.06.1996 г. е Шабан Шабанов Кастов (инженер, с. Борино). Ръководството на кооперацията успява да задържи цените на стоките сравнително ниски и е регулатор на цените за другите търговци в общината. През 2005 г. „Кастракли" разполага с дълготрайни активи на отчетна стойност 57 9401, всичко собствен капитал 90 987. Броят на член-кооператорите е 121 души с дялов капитал – 11 357 лв. Числеността на персонала е 16 души. Кооперацията извършва следните дейности – търговия на дребно, промишленост, отдаване на имущество и обекти под наем. Ръководството работи по подобряване на конкурентноспособността и превръщането ѝ в дейност, формираща висок стопански и социален имидж на кооперативната система. Впрочем, последната има трайни и определящи традиции в общината.

В началото на XIX в. основният доход на селата от този район е от скотовъдството, което изпълва половината от живота им. Земеделието, ако може да се нарече такова, осигурява различни производства, за да могат да живеят хората. Преди и след подписването на споразумението в Топхането 1886 г. поминъкът се влошава и хората разбират, че ще трябва да го променят. До известна степен се запазват конете и говедата, овцете намаляват. Ограниченията в скотовъдството карат все повече хората да се заловят с дърводобив.

Според А. Вълчев селата около Тъмраш от горите секат дърва, греди и борина, които продават в Пловдив, Брестовица, Перущица или в селата отвъд река Марица. „От дебелите дървета бичеха на ръка дъски, товареха мулетата или се задяваха на гръб, плащаха от 8 до 20 на сто за мито и още толкова за рушвети на митничарите в Чуренска река и емваха до Тракия, за да си търсят късмета." По това време в Карабулак произвеждат и продават катран.

Както вече отбелязахме, първото предприятие, което започва добив на дървени строителни материали през 1907 г. от девинските иглолистни гори, е Горската компания на братя Даскалови от София. Срещата на В. Дечов с карабулакчани потвърждава факта, че по това време вече има дърводобив, но по всяка вероятност местното население участва само като работна ръка или посредник.

Следи на организирано горско местно дело може да се търсят със създаването на Трудово-горска производителна кооперация. Последната закупува полица и движима собственост на „Родопи" – Горска индустрия, акционерно дружество Пловдив с представители Израел Ю. Леви и Васил П. Епитропов. Стопанисването на горите на кооперативни начала се основава на държавните промени през 1923 г. с Указ № 6.

Така например през 1947 г. „Кастракли" произвежда тънки и дебели дъски, летви, ламперия, бичани греди, талпи, бинари – всичко 3 028 555 $м^3$. За горскостопански нужди кооперацията тегли кредит в размер на 12 000 000 лева, които от продажба на материала своевременно погасява. През 1950-1951 г. сключва договор с Изворско държавно горско стопанство м. Извора за изпълнение на дърводобива, а именно за 16 000 $м^3$ сеч и извоз до временните складове на сурови материали.

Всички последователни държавни промени и одържавяването на горите през 1948 г. с измененията през 1950 г. рефлектират върху структурата и дейностите в областта на горите.

Провежданите през годините институционални реформи касаят и местната общинска горска структура за управление на държавния фонд. Горското стопанство (лесничейство) последователно реализира своя планов дърводобив, залесяване, разсадъчен материал, задоволява нуждите на местното население с дърва за огрев и за строителни нужди.

Развитието на горския отрасъл в общината е един от основните. В неговата система работят предимно специализирани кадри от Борино. Първите инженер-лесовъди са Христо Томовски и Идает Алиманов.

По обективни и субективни причини този отрасъл не е разгледан детайлизирано. Но не може да не отбележим пресилената сеч на горите. А създаването на нови е дейност твърде отговорна пред поколенията.

Имайки предвид обхвата на горския фонд в общината (2006 г.) 116 743 дка, в т.ч. 90 894 иглолистни гори и 3381 дка широколистни, с основание можем да очакваме, че дейността на горското стопанство няма да се свежда само до производство на суровина. Младият читател има основание да иска от своите местни лесовъдни ръководители и служители: да поддържат рекреационна функция на горите (зони за отдих); да водят борба с природните бедствия (лавини, свлачища и срутища); да се поддържат естетическата и водохранната функция на горите. И не на последно място – поддържане и възстановяване на хабитати (местообитания) на редки и защитени растителни и животински видове.

Вместо обобщение ще изразим съгласие с древната мъдрост: „Ние не получаваме гората по наследство от нашите деди, а сме я взели назаем от нашите деца и внуци”.

ГЛАВА ШЕСТА

БРОД ВЪВ ВРЕМЕТО

Живи страници

Всеки човек има поведение, основано върху вярата в нещо свръхестествено, в Божествените сили – т.е. религия. Думата религия произхожда от латинската религио, която означава уважение към святото или свещеното. Нерелигиозните хора трудно разбират защо другите вярват: те навярно се учудват как някой може да вярва в нещо, което не се вижда и което не може да бъде доказано по научен път. Вярващите пък не могат да допуснат, че човек може да живее щастливо, без да осъзнава невидимите сили, които движат вселената. В далечното минало човекът се е стремял да си обясни чудесата на природата като Божии творения.

Дъждът, слънцето и вятърът са били смятани за дело на боговете и така било поставено началото на днешните официални религии. В повечето от тях се приема някакво изображение, което става символ на съответната вяра и богослужение.

В хода на историята едни са съществували дълго време, други са изчезвали бързо. За нас обаче е по-важно, че при масовото движение на хората религиите взаимно са се опознавали и съжителствували.

Съвременен пример за това са близкостоящите една до друга джамия и църква в центъра на селото. Преди да разкажем за живота на тези два храма, нека си припомним за Христос и Мохамед.

Преди около 2010 г. според авторите на Новия завет се е родил Иисус от Назарет, наречен по-късно Христос. Вярвал, че всички мъже или жени, независимо дали са евреи или не, трябва да се обичат един друг, защитавал хората, проповядвал търпимост към греха и прошка на враговете. Революционните му идеи предизвикали объркване между еврейските водачи, които го наклеветили пред римските власти. Иисус бил осъден на смърт чрез разпъване на кръст – обичайна екзекуция по това време. Според Евангелието три дни след смъртта си той се съживил и се явил на последователите си. Това неговото съживяване се нарича Възкресение и по-късно той се възнесъл на небето. Неговите повествователи наричали себе си апостоли и го нарекли Христос, което ще рече „помазаният", а неговата религия – християнство. Християнските свети писания се наричат Библия.

Мохамед. Роден е в гр. Мека през 571 г. Когато бил на около 40 години, Мохамед вече си създал навика да се качва на планината и да размишлява. Презирал религиите, които по това време се изповядвали в Мека, защото ги смятал за опорочени. Мохамед заявил, че Бог, когото той нарекъл Аллах, му наредил да отхвърли тези религии и да проповядва завръщането на човечеството към единствения истински бог. Мохамед не можел да чете и пише. Той диктувал думите на Аллах, които според него били прошепнати от ангела, Габриел, на неговия приятел и следовник Абу Бакар. Последователите на Мохамед се наричат мюсюлмани, а тяхната свещена книга е Коран. Те вярват, че той е последният от великите пророци на евреите и християните.

Независимо от превратностите на времето и историческата съдба на нашия народ по тези земи, ние сме склонни да търсим уважението на чувствата и вярата на хората в Борино, някъде там – още в живота и делото на техните пророци – Христос и Мохамед.

Без да проявяваме каквото и да е пристрастие, ще започнем с християнството (предвид това, че то възниква исторически по-рано и в световен мащаб по-голям процент от хората го изповядват).

Християнството и Родопите! Тема, върху която се е писало - вероятно ще се раждат и преоткриват стари и нови факти от живителната струя на една религия, носеща в себе си сърце, ум, душа и сила.

Не искаме в никакъв случай да подценяваме нашия любезен читател и съгражданин, но ни се ще да свържем нашия район с името на Климент Охридски. На осмата година от своето учителстване през 839 г. той е бил ръкоположен за „пръв епископ на българския език" в областите Драгувития (северно от Солун, населена от славянското племе драгувити) и Велика (в западните Родопи и по долината на Места, населена от славянското племе смоляни) с център Тивериупол (дн. Струмица), като същевременно бил натоварен от българския владетел „да надзирава и третия дял от българското царство". Така Климент при ръкополагането си за епископ получил и длъжностите екзарх на югозападните български краища (Македония и Родопската област). Въпроса за местонахождението на Климентовата епархия се опитва да уточни пръв видният изследовател на славянските езици и литератури Павел Шафарик. Едва през 1964 г. френският учен Пол Готие разчита най-стария препис на „Житието" на Климент, където се споменава Великия. От внимателното проучване на местоположението на Великия може да се посочи, че това е югозападният дял на Родопите, т.е. включвало е и долината на р. Доспат, горното течение на Въча (т.е. днешното Девинско), покрайнината Чеч и вероятно Горна Арда (дн. Смолянско). Във всеки случай то е българско, каквито са и петте от общо десет епархии в Пловдивската митрополия през IX-X в. Задачата на Климент е била да привърже към славянобългарската държава най-застрашената тогава от византийско влияние нова покрайнина. Но тогава той вече е бил на преклонна възраст, при това по-скоро книжовник и просветител, отколкото църковен деец. Въпреки бурeносните събития, развили се и в Родопския край, и въпреки настойчивите опити на гръцката патриаршия и на исляма, етнографските проучвания и археологическите разкопки ще ни показват връзката и обичта на родопското (и не само на него) население към техния велик и пръв владика на роден език. Дейността на Кл. Охридски се свързва с трите български области: Мизия, Тракия и Македония. Изпъква неговият принос за обединението на всички български славяни и на прабългарите в една общност.

С двете си мисии, траяли около три десетилетия – като просветител и книжовник в Югозападна Македония и Южна Албания и като „пръв епископ на българския език" в Югоизточна Македония и Югозападните Родопи, той е вложил своя значителен дял за създаването и утвърждаването на българската народност в покрайнини, чието население е било най-изложено на византийския натиск и асимилация (вж. Петър Ст. Коледаров, сп. „Родопи", бр. 6, 1969).

Ние ви представяме една хипотеза, защото например Д. Чешмеджиев твърди, че в „никакъв случай обаче Кл. Охридски не е бил епископ в Родопите". А преди това К. Иречек поставя проблема за идентичността на „Велика".

Хипотеза е и идването на апостол Павел в Никополис ад Нестум през 65 г. (Никопол на Места, център за християнизация в Западните Родопи – близо до Гоце Делчев, до дн. с. Гърмен). Това дава възможност да се предположи, че апостол Павел е посетил и Доспат и още повече, че районът се е прочул като монашески център. Но трябва да се има предвид, че християнството в района прониква бавно и трудно. Разкопките в Борино разкриват стари тракийски погребални обичаи. Знае се, че апостол Павел проповядва християнската вяра в Антиохия, Кипър, Памфилия, Галатия, Македония, където основава църкви. В България паметта му се почита на Петровден (12 юли / 29 юни ст.ст.). На тази дата се почита паметта на другия светец Петър. На него Иисус му поверява ключа на небесното царство и го провъзгласява за ръководител на църквата. Дали защото се предполага, че в този район е идвал апостол Павел, или по други съображения, не се знае, местните хора избират името „Свети равноапостоли Петър и Павел" на своя храм – църквата. Като всички православни тя е ориентирана изток-запад. От източната страна е олтарът, а входът от западната страна на сградата. Предвид продължителния период на нейното изграждане можем да кажем, че тя е огромен резервоар

от обич. Последната е тази, която е карала християните непрекъснато да съграждат своя дом, да се грижат за него като за майка (известно е, че за църквата важи цялата символика на майката). Само фактите обаче могат да потвърдят колко много радост, светлина и драма има в съдбата на този храм и неговите поклонници.

„И построи се храм в лето Господне 1939 година, за да остане за спомен на идващите поколения."

Някога тук е живяло турско население с мохамеданско вероизповедание. Хората били трудолюбиви, гостоприемни и крайно бедни. Това е заварил Вълчо Стоев Пищалов от с. Солища, когато идва през 1927 година. Хората били малко, било „широко и огледно". Към тези факти като прибавим и доброто отношение на местното турско население му помогнали да вземе по-лесно решението да се засели тук със своето семейство. Заварил е секретар-бирник, помощник-кмет, магазинер от Широка лъка, братята Стефан и Димитър Манолови, кантонера Васил Каленов от Широка лъка и няколко учители.

Трябва да отбележим, че пътища в посоченото време е нямало. Пътувало се е пеша, с коне и каруци. Зимите били люти и сурови, пътищата трудно проходими. Преживявали са с картофопроизводство, овцевъдство, говедовъдство и катранджийство. Българите били малко, нямали си своя църква, затова на големи празници те ходели пеша до гр. Девин или в селата, от където са дошли. Така е било до 1937 г., когато идва голяма група преселници от с. Соколовци.

Същата година е имало масово изселване на боринци в Турция по тяхно желание, защото границите били отворени. Когато разбират за това, голяма група от с. Соколовци (25-30 семейства) решават да се заселят в Борино. Те пристигат заедно със своя духовен пастир и свещеник Пантелей Кузмов. Постепенно селото се разраствало. Тези, на които не им е харесвало, се връщали по родните места, а други оставали като започвали живота си отново. Можем смело да кажем, че с постепенното увеличаване на българското население се е променял и обликът на селото.

През 1938 г. се извършва молебен от отец Пантелей. На него били поканени и няколко души – първенци от местното турско население. Още ненаправили свои къщи, те решават да си направят своя църква. Започват да събират „волни помощи, подарени за църквата". След кратък спор за нейното местоположение избират мястото, където е сега. Да е близо до центъра, за да е удобно на всички, на високо – да се вижда отдалече и камбаната да се чува надалече.

Като ревностни християни започнали да търсят съдействието на Смолянското архиерейско наместничество, за избиране на църковно настоятелство.

С благословия и документ № 694 от 22.XI.1939 г. е избрано първото временно църковно настоятелство. В него влизали: Панайотъ Добриковъ, Вълчанъ Ст. Пищаловъ, Стефанъ П. Белаковъ и контролна комисия от: Филипъ Попов, Вълко Ст. Терзийски, Василъ Д. Сариев.

В построяването ѝ се включват всички християни с парични дарения и доброволен труд. В началото била малка, направена от летви и кал. Нарекли я на равноапостолите „Св.св. Петър и Павел". Във вярата да бъдат твърди като камък (Петър) и жертвоготовни като Павел.

„... Св. апостол Петър, който отначало се наричал Симон, бил син на рибар от Витсанда Галилейска. Баща му се казвал Йона, а брат му Андрей пръв станал ученик на Спасителя."

Името на Петър постоянно се среща в Евангелието. Той бил един от любимите апостоли на Иисус и почти неразделно се е намирал при Него в най-важните случаи. Отличавал се е с много силна вяра и пламенна любов към своя Божествен учител . За него Иисус казва: „... Ти си Петър, и на тоя камък ще съградя Църквата си, и портите адови няма да ѝ надделеят ... и ще ти дам ключовете от небесното царство: каквото вържеш на земята, ще бъде вързано на небето, и каквото разрешиш на земята, ще бъде разрешено на небесата" .

Свети апостол Петър ни оставил две послания. Първото е писано до вярващите преселенци, пръснати по разни области в Мала Азия.

Второто послание е написано малко преди мъченическата смърт на Светия Апостол. От ученик той става учител – горещ проповедник и закрилник на Христовата вяра. Умира на

75 години на 29 юни 67-та година след Рождество Христово. Свети Климент закопал тялото му. Християните дохождали да се молят на гроба му, над който после е построена великолепна черква.

Свети апостол Павел, който до апостолстването си се е наричал Савел, бил евреин от Вениаминовото коляно, от киликийския град Тарс (Деян, ап. 21:39). Пламенната ревност на Савел към юдейството му вдъхвала силна омраза към християните. Савел одобрявал убийството на архидякон Стефан и като юноша пазел дрехите на тия, които го убивали (Деян ап. 7:56, 8:1, 22:29).

При едно от тези гонения Савел ослепява и от невярващ става вярващ, от гонещ той се превръща в защитник. В църковната история той е известен със своята жертвоготовност в името на Иисус Христос. От Савел става Павел и се превръща в защитник на Христовите апостоли.

Написал 14 послания, съдържащи правила на вярата в живота. Умира на 29 юни в един ден (по някои предположения) заедно с ап. Петър, а по други една година след него. Благодатната сила да се изпълнява волята на Бога може да бъде дарена на всеки. Знаем, че Петър бил беден и неук рибар: Павел бил образован човек; двамата както всички ние сме подхвърлени на грешки и заблуждения; и двамата рано при всесилния Божи промисъл станали деятелни Негови служители и през целия си живот, с дела и слово проповядвали Христовото учение . Св. църква ги нарича равноапостоли и празнува паметта им на 29 юни.

Именно тази силна вяра, любов и жертвоготовност карала всички християни от селата Солица, Гела, Стикъл, Широка лъка, Левочево, Соколовци, Момчиловци, Стойките да се включат в построяването на малката църква. От създаването ѝ 1939 до 1946 г. в църквата служи протойерей Пантелей Кузмов. От 01.01.1946 до 1949 г. служи протойерей Тодор Манолев от с. Широка лъка. От 01.01.1949 до 01.01.1950 г. служи отново Пантелей Кузмов. Основен проблем на жителите на с. Борино е бил това, че те си нямали свещеник, който да служи постоянно в селото им.

Енориите били големи, пътуването трудно, а те е трябвало да обслужват по няколко села едновременно. Въпреки всички трудности и проблеми в лично писмо на отец Тодор Манолев до отец Васил Григоров, който служел в момента в с. Борино, четем: „Много съм доволен от Боринските християни, които заслужавате обич и уважение. Пазете вярата и благочестието, защото това е смисълът на християнския живот”. Казват, че молитвите на праведните хора се чуват. Молитвата на протойерей Петър Манолев, с която завършва писмото, е следната:

„Молитствувам Господа Богу да ви дарява здраве, благополучие и всичко добро и спасително в живота, както лично вам, така и на цялото население в с. Борино.

Ваш усърден Молитствувател Протойерей Т. Манолев.”

На 01.01.1950 г. църквата се поема от свещеник Васил Григоров от с. Михалково, който служи до 1967 г., когато умира и е погребан в църковния двор до храм „Св. Архангел Михаил” в с. Михалково.

Негова е заслугата за построяването на новата църква. Старата започнала да става малка. Не можела да събира всички и голяма част от богомолците оставали вън по време на богослужение, на венчаване и кръщаване.

Св. ап. Павел в Послание до Римляните в гл. 8, стих 31 пише: „Ако Бог е с нас, кой ще е против нас?”. В името на Бога и с ентусиазма на истински християни, на общо събрание през 1956 г. се решава на мястото на старата църква да се направи нова. Под предлог, че ще се прави ремонт на старата, те започват да събират средства за новата църква. С безрезервното съдействие на отец Васил Григоров те започват това начинание и с писмо под № 16 (от 5.VI.1956 г.) до Негово Светейшество Г.Г. Кирил Патриарх Български гр. Пловдив те разказват своята житейска история и молят за съдействие. В делото се включват всички над 18-годишна възраст с определена сума пари, а тези, които нямали възможност, се включвали с трудодни.

Трябва да отбележим, че всичко това е ставало по желание, с вяра и с доброволен труд за съхраняване на православната вяра.

Нямало е план за строежа на новата църква и под предлог, че се прави ремонт, те разширяват основите и започват нова, като вътре вграждат малката .

Майстор на новата църква бил Никола Пейковски, негови помощници – Згуро Грудев, Христо Бодуров, Димитър Бодуров, Костадин Чинчев, след време се включва и Атанас Пейковски – син.

При започването на строежа в основите от свещеник Васил Григоров е вградена стъклена бутилка с имената на всички зидари.

Баш майсторът Никола Пейковски е бил от село Стикъл. Преселил се в с. Борино през 1938 г. със семейството си. Човек без образование, но имащ дарбата да строи – бил зидар, да прави дърворезби и да свири на гайда. Впоследствие той е бил учител в училището 1 година като учител по гайда, тъй като е бил и един от гайдарите в състава на „Стоте каба гайди". Терк за строежа на новата църква той взел от църквата в село Солища – „Св. Неделя".

„Има дължина 12 метра, ширина 8 метра и височина 5 м 30 см. С дебелина на стените 80 сантиметра". Работели по двама зидари. Единият отвътре, а другият отвън. Два зида от по 50 см, които се застъпват. Изградена е от камък и хоросан, като камъните са карани с каруци до хълма, носели са всичкия материал на ръце до църквата и се е обработвал по специален калъп на място.

Камъните са дялани на самото място, изглаждани са с шила и чак тогава са се поставяли на необходимото място. Наравнява се и се довършва от баща и син Никола Пейковски и Атанас Пейковски. Направили са я 3-куполна, в чест на „Света Троица". Всичките куполи са от дърво, извивано по специален начин и технология. При нейното завършване се е спазила традицията на викане (при покриване на къща – обичай, характерен за района).

Първата жена, която донесла подарък, е била Мария Янева от с. Соколовци. Зидарят Атанас Пейковски си спомня, че тогава много хора са плакали от радост. На всеки, който е носел подарък, се е пожелавало нещо. Ако той е бил българин, се е пожелавало на български език, а ако той е бил турчин, се е пожелавало и на турски език. Ето и неговото първо пожелание от онова време :

„Машалла! Машалла! Под синьото небе на зелена морава Божи храм се построи. Мария Янева дар подари. Да е жива и здрава!"

Тук му е мястото да отбележим, че местното турско население се е включвало с дарения – с каквото могат според средствата си. Най-много подаръци са правени по време на нейното покриване. Строежът продължава 2 години. С писмо от 19.X.1956 г. Митрополията отпуска допълнително 2000 лв. за довършване на църквата. С още едно писмо от 20.VI.1958 под № 2930 Пловдивската Митрополия отпуска още 1500 лв. за довършване на новопостроения храм. След покриването и отговорник, и организатор е Димитър Мързянов. Майстор дърворезбар на цялата църква е Никола Пейковски. С помощта на неговия син Атанас е направен иконостасът. Изработван е цяла зима – всеки елемент на ръка и монтиран вътре в самата църква. Дълъг е 7 метра и висок 3,70 м. Материалът за Архиерейския трон е дарение от Атанас Пейковски. Прочулите се с дърворезбата си майстори, получили покана да направят Архиерейските тронове на църквите „Св. Иван Рилски" и „Св. Архангел Михаил" – едната в гр. Девин, а другата в с. Михалково.

Иконостасните икони са рисувани от художника Петър Джамджиев. Един от най-добрите за времето си, а дори и сега, който умеел да предава човешката топлина на образите и чрез творчеството си да лекува човешката душа. Той е и художникът на част от иконите в църквата „Св. Архангел Михаил" с. Михалково и Митрополитския храм „Св. Марина" гр. Пловдив.

Пловдивската Митрополия с писмо № 1907 от 16.IV.1957 г. одобрява иконите му и трудът му е заплатен от църковното настоятелство. Иконостасните икони Иисус Христос, Св. Богородица, Св.св. Петър и Павел, Св. Йоан Кръстител, Св. Николай Чудотворец и Св. Василий Велики са рисувани през 1957 г. и са с размери 89-50 см. Дарителка на Иконостасната икона „Св. Богородица" е Руса Георгиева Сариева от с. Момчиловци, 1957 г. Дарител на Ико-

ностасната икона Иисус Христос е Георги Иванов Сариев от с. Соколовци, 1957 г. Иконите „Св. Архангел Михаил”, „Константин и Елена”, „Св.св. Петър и Павел”, „Св. Благовещение”, „Великомъченик Георги, Архиедякон Стефан и Великият Архиерей също са рисувани от Петър Джамджиев. Църквата има 4 двуреди свещници, изработени от Благо Ив. Велеганов през 1940 г. Единият е дарение от Панайот Добриков от с. Соколовци, 1940 г., а другият от Манол Н. Лючев от с. Соколовци за с. Борино, 1939 г.

Камбаната тежи 80 кг, а топузът ѝ е изработен от местен ковач Юсеин Кускусчиев. Първи църковен касиер бил Васил Тунев до 1951 г. След него идва Добрик Панайотов 1951/53 г., Димитър Мързянов 1953/55 г., Петър Панайотов 1955/57 г. След него – Костадин Чинчев, който е и един от дарителите на църковна литература към храма. Касата се поема от Михал Радков (в момента на 86 г.), а в момента на записа се води от Йордан Граховски. Питропи при църквата са били: Стефан Белаков, Мария Дамянова, след нея Мария Димитрова Бодурова, Костадин Чинчев, после Стефан Белаков, а в момента на записа Злата Сариева.

Казват, че най-стръмен и най-труден е пътят към Бога. В живота, за да станеш майстор на нещо, трябва да си намериш учител. Сега ще ви разкажем за тези, които ни учеха на вяра – свещениците при храм „Св. Петър и Павел”. Родоначалник и пръв енорийски свещеник е бил Пантелей Кузмов. Роден през 1864 г. в с. Долно Дерекьой. „Имал е 5 сестри и 3-ма братя. Двете братчета и четирите сестри умирали до 1 година след раждането им. Майката Ракщина не можела да се порадва на рожбите си повече от година, затова със страх и трепет очаквала следващото си дете. Виждайки отчаянието ѝ, местният свещеник Васил Тодоров я окуражавал да има повече надежда и вяра в Бога. Тайно в себе си тя дава обет, че ако е момче, ще го даде за прислужник в черквата, а ако е момиче, ще бъде пак метачка или служителка на черквата. Помолила свещеника да намери име, което да го няма в селото и околността. А той, виждайки тревогата ѝ, и сякаш прочел мислите ѝ казал:

- Аз вече съм го намерил. Ако е мъжко ще бъде Панталеймон, защото Свети Панталеймон бил церител телесен и душевен. Ако е женско, ще бъде Пелагия.

Така през 1864 г. се ражда момче и го наричат с името Пантелей . След него се ражда момиче и я наричат с името Пелагия.

От дълбока древност е известен обичаят „Обричане”. Жени, които дълго време нямали рожби, за да родят, трябвало да дадат обет, който след време да спазят. От Светото писание знаем, че такъв обет е дала Света Анна – майката на Света Богородица. Такъв обет е дала и Елисавета преди да роди Йоан Кръстител. Много са случаите, в които се разказва, че майки, на които децата им умират, трябва да кръстят детето си на много, много старо име. За да устои и да се справи с трудния житейски път. Тук в живота на свещеник Пантелей Кузмов виждаме как обетът, който дава неговата майка, се изпълнява и как той е наречен на името лечител.

Труден е бил животът му. На 13 години остава сирак, работи почти всичко. На 16 г. е куриер на Петко Войвода. Става ятак, арестуван е по аферата „хаджи Нурия” и лежал в Одринския затвор. На 27 г. създава семейство. 10 години след това – през 1900 г. го ръкополагат за свещеник в родното му село. През всичките тези години с него е била любимата му книга „Часослов”. През 1937 година, идвайки в Борино, той твърдо и убедено поставя основите и става родоначалник на храм „Св.св. равноапостоли Петър и Павел”. Умира през 1951 година на 87 години.

Отец Тодор Манолев идва да служи след пенсионна възраст. Документите разказват, че той е служил без да му се заплаща, защото е получавал пенсия.

От 1950 г. селото се завежда от енорийския свещеник на с. Михалково, към която енория се е числяло. Отец Васил Григоров служи до 1967 г., когато умира и е погребан в църковния двор на Михалковската църква „Св. Архангел Михаил”.

Както вече казахме, той поема целия товар по организацията и строежа на новата църква.

След 1967 г. енорията е предадена към гр. Девин и се завежда от Девинския енорийски свещеник – иконом Драготин Иванов. По времето на атеизма тук рядко се извършваха служби.

Вярата беше забранена и ние, младите, растяхме в безверие и атеизъм. Познавахме отец Драготин и тук искаме да разкажем нещо, което остави дълбок спомен в душите ни. Тогава не разбирахме вълнението на отец Драготин, но сега, когато решихме да напишем тази книга, осъзнаваме, че сълзите на този свят човек са били истински, до болка изстрадани и най-вече безценни.

Беше непосредствено след 1989 г., когато на хората се „разреши" отново да вярват. В Борино към „Центъра за работа с деца" започна да се води кръжок по Вероучение. По Великден, когато отец Драготин дойде на Великденска служба в нашия храм, присъстваха и учениците от кръжока. Когато те запяха заедно с него тропара „Христос возкресе из мертвих", отец Драготин се разплака без да крие сълзите си, а вече беше на преклонна възраст. Гледахме го онемели и не разбирахме вълнението му, а той избърса сълзите си и каза: „Когато бях млад свещеник, деца запяха тази песен, когато започнах да служа. Доживях да видя и чуя в края на живота си деца отново да я запеят в църква и с нея да завърша църковната си служба". Наистина малко след това ръкоположиха сегашния свещеник отец Тодор Веселинов от с. Михалково. Отец Драготин Иванов беше благороден човек и впечатляваше с топлото си бащинско отношение към своите енориаши. Служи, докато се пенсионира, но поради липсата на друг свещеник остана да служи и след пенсионна възраст и след необходимото време. Последните години от живота си прекара в кв. Прослав. Почина на 01.03.1994 г. и е погребан до църквата „Св. Атанас" – кв. Прослав, гр. Пловдив.

В момента Божи служител в енорията на с. Борино е свещеник Тодор Веселинов. На него се е паднала най-тежката участ – да сее и да учи хората на вяра, когато дълги години се е живяло във време на безверие и атеизъм.

Със създадената от него организация и със съдействието на църковното настоятелство през лето 2000 на 10 септември Пловдивският Митрополит – Негово Високопреосвещенство г-н Арсений в съслужение с енорийския свещеник отец Тодор Веселинов, протойерей Йордан Митков от Пловдивския Митрополитски храм „Св. Марина" и отец Николай от гр. Чепеларе освети Светия Престол на храма „Св.св. Петър и Павел" в село Борино и вгради Свети Мощи на Великомъченик Трифон.

Необикновено духовно празненство за местните християни на селото, както и за гостите от Девин, Михалково, Чепеларе, Широка лъка, с. Триград и Кожари.

Повечето от хората, за които разказваме в тази част на книгата, не са вече между живите, но са оставили своята светла диря в църковната история на с. Борино. Продължавайки по този светъл път, наречен вяра, стигаме до параклиса „Св. Георги Победоносец". Св. великомъченик Георги е бил от Кападокия, Малоазийска област. Живял по времето на император Доклетиан (284-305 г.). Син на богати и благочестиви родители. Известен с храбростта си и красотата си, бил поставен за военачалник. Изобличил царя за жестокото гонение на християните, подхвърлен бил на мъчения: обуван в нагорещени железни обувки и принуждаван да тича с тях, хвърлен в яма с негасена вар, останал невредим – затворен и мъчен в тъмница, накрая – посечен с меч при Доклетиан .

В християнската иконография Свети великомъченик Георги се изобразява възседнал на бял кон с дълго копие в ръка, забито в устата на страшен змей. Това се основава на следното предание. Недалеч от мястото, където е бил погребан Георги, близо до град Бейрут при планината Ливан, излизал от близкото езеро страшен змей, който опустошавал цялата околност и заразявал въздуха със смъртоносното си дихание. Местните жители не знаели как да премахнат тази беда и понеже били езичници, поискали съвет от идолските жреци. Те им казали, че всяко семейство трябва по ред да дава по едно от децата си, за да бъде изядено от страшното чудовище. Като нямали друг изход, жителите приели този съвет и всеки ден нова жертва се довеждала на брега на езерото. Дошъл и редът на едничката дъщеря на тамошния цар. Девойката била доведена при езерото и с трепет очаквала смъртта. Ненадейно ѝ се явил светъл юноша на бял кон с копие в ръка. Той бил Свети великомъченик Георги. Изплашената девойка посъветвала Георги да бяга, но храбрият Христов воин, като се прекръстил и повикал

на помощ Св. Троица, се спуснал към чудовището и го поразил с копието си. За тази победа над чудовището и за показаното мъжество през време на мъченията свети Георги се нарича Победоносец и се счита покровител на войниците .

Параклисът се намира в местността Клисе Кидик, преди Борино. През 1938 г. е бил построен на самия завой, който тогава бил поляна. През 1946/1947 г. се пуска шосето Тешел – Борино и пътят подкопава основите на параклиса.

Стените се пропукват и принудени от обстоятелствата, християните от селото решават да се премести по-високо, на хълма, където е в момента. Пренасяли всичкия материал на ръка, отново всичко е правено с дарения.

Майстори били: Димитър Бодуров, Христо Бодуров, Костадин Чинчев и Атанас Пейковски. За съжаление и тук има тъжен период от време, когато параклисът е бил превърнат в конюшня от български войници (1956 г.). Всичко вътре било унищожено. През 1978 г. параклисът се възстановява за трети път и се прави с дървена обшивка. Няколко пъти в него са извършвани кражби, но това не пречи на местното население да го поддържа и да се събира тук на Гергьовден, където широколистна и иглолистна гора се прегръщат и пред погледа се разстила красива панорамна гледка. Богослови, посетили района, казват, че по красота това място им напомня за Света гора – Атон.

Точно срещу параклиса е местността Светата гора, наречена още Св. Илия в с. Ягодина, на която са намерени останки от крепост . Дарители със земя към параклиса „Св. Георги" са: Георги Милушев Сбирков, понастоящем живущ в кв. Прослав, братята Ангел, Георги и Димитър Каленови – синове на Васил Каленов (един от първите българи, заселил се в селото).

Много хора от района при различни житейски несгоди търсят пътя към храма. Не са малко и подаръците, които свидетелстват за полученото изцеление в знак на благодарност. Често в своите беседи отец Тодор казва:

„Човек трябва да приеме човека до себе си, за да приеме и света около себе си".

Да се примириш и да живееш в мир със съседите си е прекрасно, може би и затова завършваме пак с мисъл на нашия свещеник, който казва:

„Нека пазим словото си, за да опази Бог и пътеките ни".

Параклиси и църкви в селищна система Борино:

1. Православен храм „Св.св. Петър и Павел" – с. Борино;
2. Параклис „Св. Георги Победоносец" – с. Борино;
3. Православен храм „Св. Георги Победоносец" – с. Кожари;
4. Параклис „Св. Атанас" в местността Турлата (в момента разрушен) и
5. Параклис (бивш) „Св. Илия" в местността Поповата къшла.

Свещен молитвен дом за всички мюсюлмани (мохамедани) е джамията (ж.р. тур.), означава мохамедански молитвен дом (Български тълковен речник. С., 1993, изд. БАН).

За първи път информация за съществуването на такъв молитвен дом в Борино намираме в книгата на Ст. Захариев, цитирана в предходни глави, където освен другите данни се посочва и една джамия. За да съберем и разкажем „историята" на джамията, потърсихме съдействие от местни хора, вярващи и запазили в спомените си нейното минало. Единият от тях е Юсмен Хамид Чешли. Той сподели (януари 2003 г.), че няма писмени данни за това кой всъщност е основател на джамията в Борино. Знае се, че през 1158 (1858) г. е създадено минарето.

Една от легендите разказва, че след пренощуването на тримата братя, единият на сутринта съобщава, че е избрал мястото за заселване – днешната махала по ул. „Туристическа", за хижа „Орфей", защото има вода. Другият избира място точно срещу него (днешната махала на Амишеви), където също е имало вода. Третият остава близо до мястото, където са нощували (днешните къщи на Пунгови, Иднизови, Дрянови до СОУ). В центъра на този условен триъгълник те направили джамия. Каква е била първата, трудно можем да кажем. Но местното население твърди, че тя е била без минаре – и ходжата пеел от покрива. През 1858 г. е по-

строено минарето от Аси Давут. Последният дарява имот на джамията и след време заминава за Турция. Някои жители разказват, че е имало период, когато джамиите са били две. Тази в центъра е била главна и още една по-малка в долния край на селото (сегашния разклон на пътя за град Доспат). Тя е съществувала в периода от 1920-1923 до около 1940 г. и е обслужвала долната махала на род Караахмед. Функционирали са и двете като в петъчен ден молитвите са се извършвали в голямата джамия. Наличието на два молитвени дома се тълкува с необходимостта възрастните хора да изминават по-малки разстояния до джамията, затова направили малка дървена, временно. След 1940 г. се събаря поради трасиране на пътя за Доспат.

Религиозните обреди са се извършвали съгласно традициите. По силата на Берлинския договор името на султана трябва да се произнася в петъчните молитви на мюсюлманите в България. Дори и след официалното провъзгласяване независимостта на България през 1908 г. по силата на българо-турския протокол от 6/19 април 1909 г., на Високата порта се признавало правото да бъда застъпник на мюсюлманското население в България. Още повече, че до Балканската война Карабулак е извън пределите на България. В Цариградския договор от 1913 г. в член 8 се предвиждало името на Негово императорско владичество Султана като халиф да продължи да се споменава в петъчните молитви на мюсюлманите. Клаузите на договора предвиждали назначаването на главния мюфтия да става по споразумение между българското и османското правителство. Това продължило чак до 1934 г. Населението в Борино било обособено на религиозно-битова основа. През този период мюсюлманските общини притежавали широки правомощия. Те организирали и ръководели религиозните дела, давали под наем и събирали доходите от имотите, организирали и ръководили мюсюлманските училища, чрез шериатските съдилища решавали семейно-брачни и имуществени въпроси. Общините ръководели населението в религиозно, културно-образователно и семейно-битово отношение. Не по-различна е обстановката и в Карабулак. Джамийското настоятелство е двигател на повечето процеси в селото.

Юсмен ага разказва, че от „турско време” до около 1915 г. имам е бил Хаджи Юсеин. След него 1914-1916 Хатишъ Махмудъ Османов, мюезинъ 1914 гт. Ахмедъ Шабановъ. Имам от 1910 г. до 1916 г. е Хафузъ Реджепъ Таировъ. Той е бил и първото духовно лице, завършило духовно училище в Тозбурун. Длъжността мюезин 1914-1917 г. изпълнява Реджепъ Юсеиновъ Мурталовъ.

В удостоверенията за изпълнявани мюсюлмански длъжности от Карабулашкото селско управление се отбелязва „джамията „Решадие” – единствена в селото”. Този документ от 1917 г. се оказва ценен, защото е от малцината, в които се споменава името на джамията. Малко хора знаят, че джамията има име. Неговият превод се оказва труден. В енциклопедията „Световните религии” на стр. 417 / № 83 в бележки четем: „В повечето случаи терминът „Аллах” не се превежда, а се транслитерира. Останалите 99 „имена атрибути” на Аллах са преведени (Милосърдният, Милостивият, Всемогъщият, Живият...), а 100-то, непознатото, още е запазено за онези, които Аллах ще възнагради”.

В Корана, в част Емаюл-нюсна (място, където се изброяват 99-те имена на Аллах) четем: „98, Reside (yel) място, където се показва праведният път или още... Аллах е този, който може да ти покаже правия път, по който да вървиш”. Сами разбираме, че изборът на името на джамията не е случаен. Разположен на кръстопът, духовният храм наистина е праведният път на много мюсюлмани, живели и минали оттук.

През 1922 г. започва изграждането на масивно минаре. За целта с коне от Пазарджик се доставят тухли. Осигурява се майстор от Сатовча, който да направи едно викало на джамията.

Кмет по това време е Мурадов. На доброволни начала се включва по-голяма част от населението. Традицията се спазва като се изгражда минаре (кула, зикурат). Приема се, че зикуратът е кула на етажи, завършващи с храм, за да може върхът ѝ да наподобява Небето и Божията обител. Закрепена в център, кулата е мост за възкачване, както камбанарията, тя издава животворяща слънчева енергия. Като се интерпретира (още повече) символът, може да

се каже, че изкачването на зикурата съответства на постепенното духовно пречистване, като крайна точка е достигането на чистата светлина, на вътрешното пространство. Нека припомним, че минарето е вертикално, т.е. има височина. А тя от своя страна е символ на възнасянето и одухотворяването, на постепенното сливане с небето.

Независимо, че джамията е запалена през 1943 г. от временно пребиваващи в селото войници, тя е възстановена от местното турско население на „трудови" начала. През периода 1942-1951 г. имам е Юсмен Юсменов Забанов; хатибъ – Махмуд Осм. Коджебашев.

Тъй като финансовото състояние на джамията непрекъснато се подобрявало, се е наложило назначаването на секретар-счетоводител. Това е бил главният учител на училището – Филип Попов, с месечно възнаграждение от 100 лв. Необходимостта от целесъобразно водене на занятия по обучение на Коран от 1945 г. налага строеж на отделна стая. До същата година джамийското настоятелство няма нотариален акт върху имотите и с Протокол № 3 от юни 1945 г. упълномощава председателя Мустафа Алиев Люманов да снабди настоятелството с нотариален акт за собственост. Едновременно с това чрез подписа си да представлява настоятелството и да парафира финансовите приходи и разходи. През същата година джамията вече има имот от ниви и ливади, възлизащи на 37,5 дка, давани под наем. За месечна заплата на имам се е заплащало 2300 лв., на мюезин – 833 лв., - на хатиб – 700 лв. През 1945 г. председател е Мустафа Ал. Люманов, а членове – Мустафа Ахмедов Байрактаров и Юсин Кара Алиев.

С Протокол № 4 от 22 юни 1946 г. се решава построяването на джамийска двуетажна сграда с два дюкяна и четири стаи върху подареното от Частно турско училищно настоятелство дворно място. В протоколите се уточняват размерите на сградата – 9 на 12 м и притежание – на Боринска Мюсюлманска Вероизповедателна община. Със следващия протокол № 5 от 04.07.1946 г. се узаконява дарението на Джамийското настоятелство на кооперация „Кастракли" – празно дворно място от 350 $м^2$ при граници: от две страни дере, мост и джамийски двор. Съгласно сключения по-късно договор кооперацията подарява сумата 350 000 лв. за ремонт на джамията и избичване безплатно на 20 $м^3$ трупи.

През снежната зима на 1987 г. с политическо решение минарето е съборено. След демократичните промени 1989 г. то отново е направено, но с две викала. След 1.XI.1990 г. песнопенията са озвучени.

До януари 2004 г. (когато все още продължава събирателската дейност) най-възрастният имам е Исмаил Идризов, следван от Ахмед Узун Юсеинов. Най-младият и образован е Ирфан Реджепов Салиев.

Под опеката на джамийското настоятелство, установените местни традиции, индивидуалния интерес, местното население отбелязва ислямските религиозни празници, ежедневните молитви и търси своя физически и духовен досег с храма. Днес джамията ежедневно се посещава от 30-40 мъже, а през празниците 250-300 вярващи, а понякога и повече. Вътре в храма, в дължина от 12 метра на ред при молитви се нареждат 15 души. По време на Рамазана и жени посещават джамията, но ритуалът се извършва в отделни помещения. За целта – на първия етаж са мъжете, горе – жените. Сградата се поддържа от населението, като се дава по 5 лв. годишна такса от семейство.

Ламариненият покрив на джамията в Борино е боядисан в зелено. Това не е случайно. Зеленото е възвеличавано посредством религиозни паметници, които нашите предци издигали. Зелена е останала за християните Надеждата – богословска добродетел. Но християнството се развило в умерен климат, където водата и зеленината са станали банални. Съвсем различно е в исляма, чиито традиции са се появили като миражи над враждебната и изгаряща безкрайност на пустините и степите. Знамето на исляма е зелено. Този цвят представлява за мюсюлманина емблема на Спасението и символ на всички най-висши богатства – материални и духовни, първото от които е семейството. Зелено било, според преданието, облеклото на Божия Пратеник, под което неговите преки потомци – Фатма – дъщеря му, Али – зет му, и

техните две деца Хасан и Хюсеин – идвали да се приютят по време на опасност. Затова ги наричали ***четиримата под дрехата: четиримата***, т.е. четирите стълба, върху които Мохамед построил своя молитвен дом.

За любознателния ни читател само ще допълним, че зеленият цвят има своето значение в различните митологии, епохи, изкуства. То се е променяло, свързвало главно с червения цвят. Някои учени обаче допускат възможността зеленото да се върне към предишното си символно и религиозно значение, което го отъждествявало с надеждата. Зеленото запазва странен и сложен характер, който произлиза от двустранната полярност: зеленото на пъпката, зеленото на плесента; живота и смъртта. То е израз на дълбочините и на орисията.

С риск да нарушим традиционни тълкувания ни се ще да потърсим някои общи (между християни и мюсюлмани) религиозни прояви. Тук не става дума за традиции, свързани с бита. На първо място – пречистването. Като обред то съществува във всички религии. Както при християни, така и при мюсюлмани налице са съответни списъци, забрани и церемонии. Обредите за пречистване са били и са задължителни през определени периоди, при влизане в определени места: измиват се части от тялото, изплаква се устата и т.н. Пречистването е свързано с водата, огъня и кръвта. Независимо от това какъв точно ритуал спазват хората, тук по-важно е другото: чрез пречистването към стремежа за възстановяване на първоначалната невинност; стремеж към небесен живот и завръщане при изворите на живота.

В ежедневието на хората най-често присъстват молитвите. А и няма в света такава религия, която да не ги познава. Всички вярващи от всички времена и страни са се молили и се молят по един или по друг начин. Вярвало се е, че думите имат магическа сила и, изказани в определен ред, те могат да въздействат. Християнинът има вечерна и утринна молитва, преди и след ядене, господнята молитва и т.н. Ислямът използва богата практика на заварените от него религии. От религиозните традиции на евреите той заимствал начина на коленичене при молитва – и по-специално големия поклон, който се прави при молитва, когато тялото се навежда към земята така, че челото да опре в нея. От религията на християните ислямът приема обичая вярващият да се обръща към строго определена посока. Знаем, че първоначално мюсюлманите, също като християните, при молитва са се обръщали към гр. Ерусалим. Едва по-късно, когато мюсюлманската религия укрепнала като религиозно движение, било въведено обръщането на мюсюлманите към гр. Мека. Както християните, така и мюсюлманите спазват ежедневните си молитви. Мюсюлманите в Борино спазват традицията като се молят всеки ден по пет пъти: сабах намазъ, йовлен намазъ, икинди намазъ, ашам намазъ и ятсъ намазъ. Но освен ежедневни са задължени да произнасят през годината по разни поводи още други молитви – през петъчните дни (джума намазъ), по време на байрамите, при погребение на умрял близък (дженазе намазъ) и т.н. При погребения и др. религиозни празници християните също отправят своите молитвени слова. Християни, юдеи, мюсюлмани заставят вярващите да се обръщат към Бога и молят от него дъжд, плодородие, избавление от болести, опрощение на греховете. Съвместният живот тук, неподходящите климатични условия са принуждавали вярващите християни и мюсюлмани да отправят своите молитви за по-добри условия и по-високи добиви. Първата сура от Корана, Фатиха (начална) или уводна, е за исляма онова, което е „Отче Наш" за християнството – най-съвършената молитва.

И християни, и мюсюлмани познават постите (рамазан). Православните християни са задължени да постят повече от 200 дни в годината – всяка сряда и петък от седмицата, преди Великден – през „великите пости", Петров пост и др. Твърди се, че постите, освен опрощение на греховете, са и средства за вярващите християни да се предпазят от заболявания. Спазването на поста през месец Рамазан е въздигнато като едно от основните задължения на мюсюлманина. За него се говори и в Корана.

В резултат на общите условия на живот в рамките на района на Борино, особено след 20-те години на XX век, когато тук се заселват християни, се създават благоприятни предпоставки за общуване на двете религиозни групи в различни сфери на обществения живот.

Отношенията между християни и мюсюлмани са били и са лоялни. Липсва религиозна ненавист и нетърпимост. И както вече подчертахме, една от причините е в сходните, дори близки „стълбове" на религиите им. Без да бъдем изчерпателни, ще припомним, че християнството е в най-автентичния смисъл на думата откровена религия. Названието си получава от Христос (помазаник, Месия) – Спасителят на човека. Тази религия изповядва Бога като Дух и като Любов. Истинската му същност се разкрива в любовта. По своята същност християнството е религия на любовта. Названието на по-младата религия „ислям" произхожда от корена slm – „отдаване, покоряване" Аллах. От този корен води началото си и названието „муслим", „мюсюлманин" (отдал се на Аллах), както и думата „селям" (мир). И християнството, и islямът са откровени религии, едновременно с това световни. И в този малък свят не се кръстосват, а съжителстват колкото противоположни, толкова близки и още толкова взаимнодопълващи се два религиозни свята. Най-голямата им заслуга е, че формират морални понятия (добро, справедливост) и стимулират хората да действат с оглед на етически норми. Трудно може с малко думи да се разкрие „балансът" на човешките взаимоотношения в суровия свят на планината.

Основата на равновесието на човешките взаимоотношения стои в разбирането на човека за прошка. На Сирни Заговезни християните „искат" и „дават" прошка. При мюсюлманите има „нощ на прошката".

(Лайлат ал-барх) – 28 срещу 29 шабан: за да се подготвят за рамазана, мюсюлманите си опрощават взаимно всички обиди. При гореизброените, макар и общи особености на религиите, не се наблюдава смесване на ритуалите. Всяка отделна общност сама по себе си ги изпълнява. Не така е при милостинята. Тя е за нуждаещите се, за онези, които я събират. Тук влиза незадължителната, доброволна милост (садака). Своя дан дават и християни за мюсюлмани, и мюсюлмани за християни. През последните години в това отношение са помощите за болни.

Макар и не масово, по време на религиозни празници хората от двете религиозни общности взаимно си честитят и гостуват добронамерено. Това особено важи за Великден и Коледа при християните и двата Байрама при мюсюлманите (Курбан-байрам, Рамазан-байрам).

Жертвоприношенията са масово разпространени обичаи сред повечето религии. И до ден днешен християните принасят на Гергьовден в жертва на Бога агне, на Никулден – риба, на Великден – яйца и козунаци и т.н. Чрез жертвоприношения и днес се правят опити да се предизвика дъжд. При християните се извършва задължително религиозно тайнство – причастие. Всеки християнин отива на църква и взема парченце хляб (нафора) и лъжичка вино. Той вярва, че като е вкусил част от кръвта и част от тялото на своя Бог – Иисус Христос, подобно на него става безгрешен. Почти подобна традиция има и при Курбан-байрам. Мюсюлманите са убедени, че вкусвайки от курбанното животно, получават опрощение на извършените през годината грехове, че си подготвят свободен път към рая. Последният е индивидуален.

Моментът (ритуалът, обредът) от смъртта до поставянето на покойника в земята при мюсюлмани и християни е различен. И едните, и другите обаче поставят мъртвеца в гроб – място на преображение на тялото в дух или на прераждането, което ще се осъществи. Но то е още бездната, в която съществото е погълнато от временна и неизбежна тъма. На гроба и двете религии поставят каменна плоча. (Християните първоначално дървен кръст.) Видно е, че камъкът заема важно място. Според теолози между душата и камъка съществува тясна връзка. Според islямските традиции по време на Поклонничеството (Хадж) трябва да се отиде в Мека и да се хвърлят камъни по стълбовете на Сатаната (Джимар). В исляма камъкът е преди всичко Черният камък в храма Каабе, Мека. Наричат го дясната ръка на Бог (Чмин Аллах). Човекът се заклева във вярност, като опира ръка о камъка или го целува. Това действие се нарича истилям (получаване) – подразбира се получаване на споразумението. Поставянето на камък (обработен и необработен) на гробове не е случайно. Камъкът и човекът представляват двупосочно движение на изкачване и слизане. Човек се ражда от Бог и се връща при Бог.

В християнски и мюсюлмански гробища се сеят дървета. Обикновено те се възприемат като символ на живота, но навсякъде изразяват отношенията, установени между земята и не-

бето. Според група изследователи дървото (независимо какво е то – лаврово, широколистно) изразява кръговрата на умирания и възраждания и следователно – живота в неговата динамика. В боринската християнска традиция няма случаи да се сеят дървета в гробищата, за разлика от други райони на страната. Засаждат се предимно цветя – образ на душата, духовен център. В т.нар. „турски гробища" основно дърво, което се засява, е върбата. Морфологията, строежът на дървото будят тъжни чувства. Затова често я наричаме „плачеща върба". През есента на 2003 г. те са изсечени.

Главно чрез обредите хората тук проявяват своята религиозна принадлежност и определена социална култура. Водата и хлябът имат тази особеност, че техните функции се конкретизират в отделните обреди. Хлябът – храна в значителна степен, е определен символ. В контекста на отделния обред той получава различни значения. Основното, за двете религии, е символ на живота. Понякога като аналог на хляба се използва зърното, брашното. Много разпространено е баенето с брашно против страх – хвърлят шепи брашно над печката или върху стена. Хлябът присъства на сватбата, при ритуала за новородено. С пита се канят кумовете, черпят се гостите след сватбения ритуал. Почти при всички ритуални обреди се приготвят хлябове. Особено внимание християните от Борино отделят на питката за Бъдни вечер, козунаците за Великден, „куклите" за децата (в средата с боядисано великденско яйце), питка (погача или баница) на Гергьовден. Действията с хляба – повдигане, чупене и т.н, са в съответствие със семантиката на обреда и са свързани с редица жестове и словесни формули, целящ в повечето случаи благополучие, предпазване от злини, болести и природни бедствия, покровителство. Изследванията показват, че хлябът е широкообхватен културен символ, носител на редица значения, които получават конкретната си реализация при всяка отделна обредна употреба както в християнската, така и в мюсюлманската общност. В Борино няма случаи на ритуална употреба на хляба с отрицателна цел. Това показва, че той е символ с изключително сакрално значение и е на недосегаема висота в народното мислене. Корените на преклонение към него може би трябва да се търсят в същността на ценностната и мирогледна система.

Раздаването на хляба, размяната, общата трапеза са ярък израз на комуникативен процес, обединяващ членовете на обществото. Обредната храна е само средство да се засили символното значение на съвместното хранене като форма на социално общуване. Общото ядене вероятно е древно. Като отглас са например общите софри на Гергьовден на местния параклис, когато през 80-те години на миналия век се направи плах опит на една обща трапеза да седнат хора с различно вероизповедание. На курбан, на обществено място се събират на обща трапеза (курбан) мюсюлманите от Борино. През есента на 2003 г. по време на религиозен празник новоизбраният млад кмет на с. Ягодина направи успешен опит на една маса да събере своите съселяни. Местните жени християнки познават различни изображения върху обредните хлябове, но нямат традицията да ги „изобразяват". Като основен елемент най-често използват кръста (в чист вид). Но организираната изложба на обредни хлябове през пролетта на 1986 г. в сградата на читалището показва, че християнската жена много добре познава традицията и едновременно с това проявява творчество и въображение при създаването на „орнаменти" от тесто върху обредните хлябове.

С уважение към хляба се отнасят и мюсюлманите. Според наблюдения на Йълдъз Топалова (ученичка от VIII кл., 2003/2004 г.) хлябът в живота на съвременниците ѝ има определено място. Когато се посреща булката, свекървата ѝ дава хляб – това е знак, че като домакиня трябва да пази топлината в семейството и никога да не му липсва хляб. По време на няколкодневните празнични дни на Байрамите се предлагат изделия от брашно (баници, хляб, баклава, сладкиши). При обреда „Ашуре" също се раздава хляб. При молитва за новородено се носи хляб, заедно с друга храна. След смъртта на човек в продължение на 52 дни се раздават продукти, съдържащи брашно. Това се прави за успокоение и пречистване душата на покойника.

След свои наблюдения и разговори с близки Севинч Бачкова, Гюлчай Мустафова и Медие Козумали (ученички от VIII кл., учебната 2003/2004 г.) обобщават, че използването

на водата като ритуал може да се групира в четири трайно утвърдени оферти: първата е при раждането на детето. В повечето случаи, до курбана за него (молитвите), до приемането на първата капка от курбана – бебето се къпе всеки ден. Противоположно на първото къпане е последното – преди погребение. Почиства се, защото е дошъл на този свят чист и такъв трябва да си отиде. Заедно с това, чрез къпането се освобождава от греховете и „тръгва" с чиста душа. Мюсюлманите са определили свой ден за къпане: петък – велик ден. Следващият случай, когато се използва ритуално вода, е миенето преди молитва („абдест"), извършено непосредствено преди кланянето. Затова пред джамията (както и при останалите) има чешма. При християните няма да видим нищо по-различно – новороденото се къпе ежедневно до 40-я ден, мъртвецът се изпраща чист; християнинът посещава църквата чист; такъв трябва да бъде преди изповед, преди пречистване и т.н. Впрочем същността и характеристиката на обредите (в частност участието на водата и хляба в тях) може да бъде предмет на специално изследване.

Духовният живот на хората в землището на село Борино не е описан и анализиран. Съпоставянето на местната култура с традиционната показва, че в някои проявления почиват на обща основа. Различията, които могат да бъдат констатирани в отделни области на духовния живот или елементи, са във формите на изява. Различията се дължат и на спецификата в развитието на българския етнически процес. Докато от култура на българската народност тя започва да се трансформира в култура на българската нация, то това не става с онази част от народа, която има друга етническа и религиозна самоопределеност. Но едновременно с това или е съхранила нещо патриархално, или има само външно съобразяване. Интересно е да маркираме култа към светите Георги и Димитър и съответните празници – Гергьовден и Димитровден. По времето, когато мюсюлманите „идват" в Родопите, те вече са били дълбоко вкоренени в светогледа и празничната система на българския народ. Показателен е празникът Гергьовден – Идрилез, Адерлез. Основните обредни действия – люлките, излизането на „зелено", жертвоприношението (курбанът) и др. се запазват и са част от празничнообредния комплекс.

Типичен пример за симбиоза между християнска и мюсюлманска духовна култура е Гергьовден (Хадерлез). По традиция и в двете религии това е един от най-обичаните, тачените и тържествени народни празници. Според изследване на Мустафа Забан (ученик в IX клас, учебната 2005/2006 г.) интересна е обредността, съсредоточена върху няколко основни момента. „В ранно утро, преди изгрев слънце, т.е. на 6 май, жените и децата излизат по ливадите и по три пъти се търкалят в росната трева за здраве. Събира се „адерлезка" роса в шише чрез намокряне и изцеждане на чиста кърпа. Характерен момент е наричанията на китките. Младите момичета свиват на китки събраните в навечерието на празника цветя и билки. Връзват ги с разноцветни конци и прикачват към тях свои накити, за да могат да ги разпознаят. Поставят ги в менче да престоят през нощта. На Хадерлез възрастна жена изважда от менче всяка китка. Едновременно с това се пеят традиционни за района турски фолклорни песни." Подобен е и ритуалът при християните – измиване сутрин рано с роса.

И при двете религии обичаите и вярванията, свързани с курбана – заколване, варене и разнасяне, имат предимно символичен характер. Като при християните той се превръща в общоселски празник на „зелено" при параклиса „Св. Георги" извън селото, а при мюсюлманите важно място заемат люлките и люлеенето за здраве.

Със създаването на Аграрно-промишлените комплекси до 1989 г. този ден се празнуваше от християни и мюсюлмани като ден на овчаря. Макар и леко деформиран, на този ден се раздаваше питка (хляб), мед, пееха се народни песни. Съхранена е традицията – за здраве, за берекет в животновъдството. След 2000 г. дните около 6-ти май се превръщат в празник на с. Борино, предимно чрез футболни турнири с участие на местни отбори и такива от региона. Гостуват фолклорни изпълнители и се изявяват местни състави и групи.

Типично българският обичай – на 1 март да се подаряват мартеници за здраве и късмет, днес не се търси коренът, дори не се знае легендата. Всички си разменят мартенички, особено децата. Откакто функционира ОДЗ на този ден децата „посрещат" Баба Марта, а читалище

„Обнова” ежегодно поема ангажимента да зарадва децата. От 2000-2002 г. връзването на мартеницата добива своя първообраз (усукани конци) на ръката със съвременна трактовка – в момента на връзването и после в момента на „разделянето” с нея, да си пожелаеш нещо.

В периода 1978-1989 г. местни мюсюлмани приемаха в домовете си коледари и се опитваха да слагат на софрите си традиционни български ястия. Това ставаше не толкова от стремежа за „насилствено” наслагване на традиции, колкото от стремежа на хората да уважават обичая на другия.

Двете основни религиозни групи в Борино са си изработили през годините един динамичен комплекс от възгледи, обичаи и традиции, които дават специфичен облик на техния бит, култура и душевност. Част от тези възгледи, обичаи и традиции притежават дълготрайно положително съдържание, а други – отрицателно. Първите показват обективно прогресивно, а вторите – обективно консервативно влияние върху общественото развитие на съответната група. Българите в Борино не са фанатично свързани с религията. Тяхната религиозност не се намира под непосредствено и цялостно ръководство на църквата. Голяма част от обредите и традициите, в които своеобразно се преплитат бит и религия, се извършват извън църковната обстановка (главно до 1989 г.). Централно място заемат семейството и общоселската среда под ръководството на най-възрастните в семейството.

У съвременното местно турско население са запазени силни националистически тенденции и привързаност към ислямската религия. Това не е случайно, защото е известен фактът за изстъпленията на българската буржоазия. Самата мюсюлманска обредност изисква изолиране на цялостния (религиозен и светски) живот на мюсюлманите от живота на друговерците. Още повече мюсюлманското население в Борино се занимава изключително със селско стопанство. Ислямските възгледи и традиции защитават личното стопанство. Това наслоява особени черти и традиции сред местните мюсюлмани. За немалък период от време черното фередже, ниската култура, всевъзможните суеверия и предразсъдъци изолират жените от обществения напредък. Затова Ст. Дечов отбелязва, че при идването си в Борино, не вижда жена. Старите хора (и до сега в някои семейства) са издигнати в авторитет, който има решаващо влияние за формиране мирогледа и морала на подрастващите поколения. Особеностите на исляма в България са свързани с народностно-националния празник на мюсюлманите и с тяхната конкретна религиозност. На други места в страната например религиозността на циганите мюсюлмани съвсем не може да се третира като идентична с тази на турците. На практика ромите в Борино познават и спазват догматиката на исляма. Те не празнуват циганските празници Васильовица (14 януари) и Гергьовден (6 май), макар да са едни от най-важните събития в техния религиозен живот.

Според населението с мюсюлманско вероизповедание (турци, роми, българомохамедани) не може да се говори за „чист” ислям. При тях съществува един конгломерат от езически, християнски и мюсюлмански възгледи, обреди, традиции, като преобладават мюсюлманските. Боринските мюсюлмани, общо взето, не познават многоженството, нямат в оная остра степен отрицателно отношение към жената, както и към първородното момиче.

Религията (и при мюсюлмани, и при християни) макар да е една от важните съставки на обществената надстройка, по силата на общественоисторическата обстановка се оказва атакувана не само от проникващия в областта на културата и науката атеизъм, но по чисто идеологически (политически) причини (особено в периода 1975-1989 г.). Някои „външни” решения (1975-1976 г.) изострят за първи път взаимоотношенията между християни и мюсюлмани (извършено е убийство на християнин от група мюсюлмани). По желание на роднините на жертвата не посочваме името.

Масово и окончателно премахване на религията е невъзможно, както се опитваха да ни убедят идеолозите на комунизма. Променящите се социални условия, политическите системи, не променят единството на религиозните възгледи и на съществуващия върху тези възгледи ритуал. Днес действително по-голяма част от хората са освободени от примитивните и

вредни религиозни представи. В Борино не е изследвана структурата на религиозността. Тук влияят различни фактори, но не бива да изключваме преди всичко равнището на съзнателността на хората, заеманото от тях място в обществените отношения. На второ място ролята на социалния произход, възрастта. Все пак силата на традицията и на семейната среда помагат за формирането на религиозни идеи.

Проучвайки религиозния живот в Борино, насочихме вниманието си към разкриване отношението на вярващите към основните религиозни книги. Библията и Коранът, както е известно, са основните (наричани „свещени") книги, в които главно се излагат принципите на християнството и исляма. В миналите векове тези основни религиозни книги по принцип са непознати на религиозните хора. Те се отпечатват преди всичко на древни езици, чужди и неразбираеми за огромната маса от последователите нас поменатите религии. Още през XIX век започва масов процес на превеждане на основните религиозни книги на съответните национални езици на християни и мюсюлмани. Този процес през последните десетилетия на XX век се засилва. Четенето на основните религиозни книги става в определена степен критерий за популярността на едно или друго религиозно учение, критерий за религиозна убеденост на вярващите в едно или друго вероизповедание.

Едно социологическо изследване на БАН от екип под ръководството на проф. Живко Ошавков (вж. Процесът на преодоляването на религията в България. БАН, С., 1968) установява, че в миналото религиозните хора в нашата страна се интересуват съвсем слабо от основните религиозни книги и ги четат крайно ограничено. Религиозните нужди се задоволяват години наред със съвсем тесен кръг от възгледи и представи, които получават най-вече от семействата, в които се раждат, растат и възпитават. В края на XX в. започва четене на тези книги и в Борино. От проведената анкета в селото е видно, че най-малък е процентът на изцяло прочели книгите религиозни лица. Многозначителен е фактът, че тези книги се четат не само от силно вярващи. Хората с по-слаба религиозна убеденост са проникнали частично и епизодично в текстовете, най-вече във връзка със спазването на едни или други празници, обреди и традиции, свързани с най-характерните моменти от бита на хората.

Правейки преглед на гореизложеното, не отричаме връзката на религията с бита. Когато разглеждаме, преди всичко, религиозните погребения и бракосъчетания прави впечатление следното обстоятелство, което на пръв поглед изглежда необичайно. Но то може да се обясни с връзката на религията с бита. Оказва се, че елементите на култа в бита се извършват не само от религиозни, но и от хора, които нямат съзнателно покритие на своята религиозна дейност. Обикновено това положение може да се обясни с деликатност от страна на нерелигиозните, с намеса на религиозни близки както при християни, така и при мюсюлмани. Нерелигиозните не успяват да се противопоставят на традицията. На страната на религиозните е не само битовата традиция, но и авторитетът на по-възрастните. Единствено през периода на т.нар. „възродителен процес" (1975-1989) се направиха целенасочени опити за преодоляване на религиозната психика. Тъй като религията е свързана с множество битови традиции, затова усилията бяха насочени към унищожаване на стари обичаи и въвеждането на нови – ритуал за даване име на новородено, граждански ритуал при погребение, сключване на граждански брак; отмиране на религиозната празничност; уеднаквяване на новите празници. Разработени бяха граждански ритуали, които постепенно се въведоха сред населението – мюсюлмани и християни. За съжаление, видимото отклоняване от тях беше санкционирано.

Каквито и превратности на времето да са посрещали и изпращали жителите в този древен родопски кът, то е съхранило уважението към свещените книги (Библия и Коран) и знаци (полумесец и християнския кръст); звънът от високите места на духовните храмове (камбанения звън и песнопението от минарето). Не са опорочени духовни тайнства (християнското кръщение и мюсюлманското обрязване), причастието, изповедта, религиозния брак, молитвите и постите, поклоненията, целуването на ръце и религиозните поздрави, милосърдието и подаянието. Едновременно с това се раждат, разширяват и обогатяват нови традиции – праз-

нуване на професионални празници, рождени дни, годишнини, юбилеи и т.н. Те се свързват с всичко положително от стария бит.

Не без основание съвременните философи разглеждат религията и културата заедно. Оттам и връзката между: земя – природа – култ - човек. И във всичко това е човешкият дух. В свободния дух откриваме светогледа на хората; културното им творчество (литературни произведения, научни търсения, възгледи, изкуства). Всичко това води началото си от религиозния живот. Без да навлизаме в дълбочина на проблема (а това не е и наша задача), не отъждествяваме религия и култура. Наблюденията на духовния и културния живот в Борино потвърждават тезата, че местната религия дава на културата неутилитарен облик, и едновременно с това в културата се появяват и други пластове. В определени десетилетия има разцепление в културата – в дадени години е религиозна, в други – светска (1989-1998). Тогава и ценности като „благо”, „истина”, „красота” имат различни характеристики. Но в повечето случаи се явяват като източник на културно творчество на човека и те са неподвластни на историческите катаклизми на човешкото битие в културата.

Макар и да не знае, че религиозният опит на човека и неговото личностно присъствие в културата започва с именуването му, местният човек тук, името, което поставя на новороденото, е осмислено, неслучайно и е вградено със своя смисъл в религиозната традиция. При мюсюлманите няма традиция да се именува на свекъра или свекървата, но има случаи за запазване на първите букви: Джамал – Джем, Джаксел. Подобно е и при християни: Рада – Радост, Велика – Велина, Величка; Трифон – Теофана; Сава – Светла. При двете религиозни общности се използват „по-съвременни” имена, чието тълкуване родителите предварително знаят и съзнателно прилагат. По-рядко се именуват с традиционни имена като: Щера, Шинка, Велика, Айше, Фатма, Джемиле. Така например единственото име в областта е в Борино – Наргис. Между новородените момиченца е и името, което се свързва с луната – Селен.

По същия добре осмислен начин хората са поставяли и имената на местностите. Вече имахме възможност да обясним какво означава Карабулак, Гьоз-тепе, Решадие.

Просвета

Ролята на българските социални институции в условията на Османското владичество

На тази тема са правени доста задълбочени изследвания. Те и ходът на историята показват, че независимо от нарушения обществено-организационен механизъм, хората, живеещи на територията на България, успяват да запазят самобитността на своята духовна и материална култура. Основната социално-организационна структура – *семейството*, е основен източник на етнокултурна информация. То осъзнато осигурява образованието на всяко следващо поколение. Заедно с религията, езика, бита отделният индивид изгражда съзнанието на отделната личност, семейството внушава антитезата „ние, българите” (срещу мюсюлманите) или „ние, турците” (срещу християните). Така в условията на османското владичество семейството е институцията, която формира народностното съзнание в индивида. Историята познава съществуването на т.нар. „смесени бракове”, под влияние на продължителността на контактите на двете народности. Открит е един доста странен феномен на взаимовлиянията на българи и турци – съществуването на български елементи в турската обичайна система и почти пълна липса на турски или мюсюлмански структури в българската духовна култура (Гандев, Хр. Българската народност през XV в. Демографско и етнографско изследване. С.).

Поселищната общност е другата социална институция, която съществува, но по време на османското владичество ѝ се изземват компетенции в областта на правораздаването, военната организация, фискалната система. Ние приемаме становището на някои изследователи, че по-скоро става въпрос за корпорация, включена в системата на господстващия османски строй, отколкото наличие на автономна социално-икономическа организация. Ако семейството формира отделната личност и нейния мироглед, то поселищната общност е контролира-

щата. Институция, която изисква от индивида спазването на традицията и духа. Колективът е факторът, който налага задължително приложение на нормите и поддържа необходимото народностно съзнание на своите членове. Чрез топонимията, народните празници поселищният колектив предава миналото на селището. От тук произтича и функцията му на създател и попечител на училищата. Не е нужно да хвърляме поглед надалеч. Именно разглежданият колектив е успял да съхрани духа, традициите, бита на хората в Борино.

По време на османското владичество съществуват и други общности – като военизирани институции, формации на производители на важни производства, но те не влияят пряко върху духовната култура на хората, затова не са обект на разглеждане.

Демографска и социална структура на турското население

Демографската и социална структура на турското население влияе на формите на образование, в същото време е подложена на дълбоки изменения, затова ще си позволим и кратък преглед на проблема. Вече отбелязахме, че през 1878 г. броят на турците в страната намалява, но остават гъсто населените с турци области около гр. Кърджали и някои селища в Централните Родопи, северно от Девин, дадени на Османската империя. Тези области стават българска държавна територия едва след 1913 г.

До 1912 г. главен поминък е скотовъдството, занаятчийството и земеделието. Наблюдават се условия за благоприятно развитие на стопанския живот, но това се отнася повече за селата от новосъздадената Рупчоска околия. По-тревожна е социално-икономическата картина на селата, останали под османско иго. До Беломорската долина достигат скотовъдите, а по районите на османската империя търгуват ахъчелебийските занаятчии – шивачи, кираджии, бакърджии и др. Със затягане на граничния контрол населението е притиснато от икономически трудности. Това дава отпечатък и на просветното дело в района. Феодалната власт не се ангажира и там,където възникват училища, те се издържат изключително със средства на Екзархията и на самото население.

До 1914 г. продължава емиграцията, повлияна от разбиването на „социалния фундамент” на турското население чрез данъчни и поземлени реформи, от социалните и културни промени и т.н. Турското малцинство замръзва в една консервативно ориентирана, селска социална структура, в която islямът запазва голямото си влияние. Демографското развитие на турското малцинство след 1944 г. продължава да се определя, както и преди това, от естествения прираст и емиграцията. В същото време следва да се има предвид и ниската степен на урбанизация. Преобладаващият селски характер на турското малцинство се отразява и на неговата социална структура, оттам и на начина му и степен на образование. Според специалисти и изследователи в определена степен важна роля за забавената модернизация на социалната структура при турците играе ниският образователен статус.

Така например при преброяването през 1934 г. сред турските селски жители само 12,7% могат да четат и пишат. Затова в края на 40-те години на XIX в. стартира една мащабна програма за ограмотяване. Въпреки това, че до 1949 г. се намалява с 30 000 души, неумението да четат и пишат сред турците остава повсеместно. Едва през 70-те години според официални данни е ликвидирана неграмотността сред възрастните в трудоспособна възраст.

Държавните мерки за изравняване на социалната структура на малцинството към тази на мнозинството се оказват слаби. Все още не е изяснен напълно въпросът – каква е тежестта на отделните фактори, които влияят за изоставането на турците от общобългарското развитие. Видно е, че социалната и демографската структура на турското малцинство у нас е подложена на изменения особено след утвърждаването на независима българска държавност. През годините партийното ръководство се опитва да прилага политика на социално-икономическо сближаване на различните етнически групи в страната, но постига ограничени успехи. Трябва да бъдем внимателни в оценките си, но не може да се подмине и Постановление № 22 от 10.05.1982 г. за ускорено социално-икономическо развитие на селищните районни системи

от 4 и 5 функционален тип, от граничните райони. Но все още турското малцинство работи в селското стопанство и строителството, като трудовите колективи се образуват по етнически принцип. Турците живеят в селата, където трудовите отношения в селското стопанство консервират етническите особености. Отчита се и понижение на образователното ниво.

Днес най-голямата етническа група в Борино е турската. Важен консолидиращ фактор при формирането им като етническа общност има ислямската религия, както и битовият консерватизъм. Както преди, така и сега религията и семейно-родовите традиции поставят отпечатък върху начина му на живот и спомагат за неговото обособяване.

Съвременното състояние на отношенията между различните етнически и културно-религиозни общности в България претърпява промени, свързани с превратностите на историята. За щастие традиционният модел на толерантно съжителство се оказва устойчив.

Образователна и културна политика на българската държава

Проблемите на образованието и на училището в общия комплекс на национално-културно строителство заемат особено място след Освобождението. Основна цел е издигане на общата грамотност и образованост на народните маси. Просветните задачи и проблеми доминират в цялостната културна политика.

В закона от 1885 г. се налага идеята за разумни компромиси между образователна и практическа подготовка на учениците. Заедно с изграждането на образователната система стои и въпросът за учителски кадри. Едва през 1891 г. чрез ЗНП (Закон за народната просвета) се реализира стремежът за широка общообразователна подготовка – засилват се централизацията в учебното дело, държавното начало в просветната политика и в учебното дело.

В началото на двадесетото столетие политиката на държавата в просветната област е заплетена от противоречия – противопоставяне на основното и средното образование, на общообразователната и професионалната подготовка. Политическият живот непосредствено влияе върху решението на културните проблеми. Едва през 1903-1907 г. се забелязват положителни тенденции и промени в образованието. През 1909 г. НС приема нов закон за народното просвещение. Той обхваща и културните институции. Това е първият общ закон за училищното и културното дело в България, съдържащ в себе си концепцията за тяхното единство. Въпреки съществуващите колебания в просветната политика в края на първото десетилетие се създават условия за просветен и културен напредък на България.

След подписването на Берлинския договор (1878 г.), Цариградския (1909 г.), Мирните договори (1913 и 1919 г.), Анкарския (1925 г.) мюсюлманската общност в България получава значителна автономия. Държавата заделя средства от бюджета, за да поддържа джамиите и заплатите на мюсюлманските духовници. Училищата са частни – към джамиите, но държавата се ангажира със задължително финансиране. Съществуването на етно- и културноцентристка образователна система до известна степен пречи за приобщаването на турците към националния живот.

През 30-те години турските интелектуалци започват движение за създаване на модерни светски турски училища. В тях са поканени български учители, които да преподават български език, география, история – предмети, дотогава неизучавани от турските деца. От Освобождението до 1944 г. представителите на турската етническа общност се ползват от правото си да разпространяват информация на своя език. Турците имат няколко културно-просветни и спортни дружества, които приключват дейността си през 1934 г., когато са ограничени всички демократични свободи.

По времето на управлението на земеделския водач Ал. Стамболийски се провеждат правни реформи, които целят да се равнопоставят турските частни училища в правно отношение с българските и да им се осигури държавна издръжка. Училищата се управляват от т.нар. училищни съвети, които отговарят и за назначаването на педагогическия състав, който обаче трябва да бъде съгласуван с Министерството на образованието. При Стамболийски се създава и висше

ислямско духовно училище (медресе) в гр. Шумен. След насилственото сваляне на Стамболийски финансовото положение на частните училища и на турските общообразователни институции се влошава. А след преврата през 1934 г. броят на турските училища и ученици намалява.

Новата власт след 1944 г. заварва частни турски училища. Самите турци разбират, че е важно училищното дело и повдигат въпроса за поддържане на съществуващите, но силно ограничени вследствие на отчуждаването по време на личната диктатура на царя частни турски училища, затова законът за малцинствените училища от 27.IX.1946 г. се посреща положително. Той предвижда изграждането на четиригодишно начално училище в селища, където се събират 20 деца от съответното малцинство в училищна възраст. При 25 и повече деца в съответната възраст се покриват и класовете V-VII. От I-IV клас съотношението е около 56 на 21 учебни часа в полза на турския език, а от V и VII клас преобладава българският език на преподаване с 32 спрямо 25 часа. Върху тази правна основа турското училищно дело съществува до учебната 1958/1959 г., когато неговата структура се влива в общобългарската образователна система. Така турските образователни институции загубват своята самостоятелност.

Наред с широката мрежа от училища и пансиони важно място в държавната политика заема развитието на читалищата, библиотеките, музеите, киното, театрите, радиото, печата, художествената самодейност. Културните придобивки на новото време навлизат и в най-затънтените родопски села.

Държавата насърчава печата и културата на малцинствата чрез финансиране на техни издания и културни институции. През април 1951 г. ЦК на БКП взема специално решение за подобряване цялостното положение на турското малцинство. В изпълнение на това решение се въвеждат специални квоти и стипендии за приемане на турци в много просветни институции.

Същевременно се отчита дефицит в турските начални и основни училища. Затова през учебната 1950-1953 г. се реорганизират едни и се създават други педагогически институти. Въпреки това, чак до края на 70-те години се налага да бъдат командировани в турските села учители от вътрешността на страната.

През учебната 1958-1960 г. става уеднаквяване на училищното дело в България. След Февруарския пленум на ЦК на БКП от 1974 г. за създаване на „единна социалистическа нация" за турски език в училищата не може да се говори. Забранено е да се говори на турски език на публични места, в междуличностни отношения, забранено е традиционното мюсюлманско облекло, празничните ритуали, забранена е турската музика, разрушават се мюсюлманските гробища, всички остатъци от религиозни символи са подложени на унищожение, плюс българските.

След 1989 г. българските турци предприемат масови протестни акции. Това довежда до около 350 000 емигранти, но успяват да се запазят традиционните добри взаимоотношения между хората в смесените райони, независимо от авантюризма на някои политици.

В сферата на образованието след посочената година чрез нормативна уредба е уредено обучението на „майчин език" – Конституцията, Законът за народната просвета, изменен през 1996 г. Постановление № 183 (15.09.1994 г.) на МС, Указание № 4 на МОН. В рамките на СИП – 4 часа, се организира обучението на турски език и се финансира чрез общинските бюджети, работи се по примерни програми, одобрени от МОН. С приемането на Закона за степента на образователния минимум и учебния план (ЗСООМУТ) през юли 1999 г. поправките от 2002 г., изучаването на турски език като майчин език става част от раздела за задължително избираема подготовка (ЗИП). Така за учебната 2000/2001 г. турският като майчин език е в програмите на 250 училища в страната. Според официалната статистика от 1991 г. в общинските училища в България започва изучаването на някои майчини езици на етническите малцинства, но този процес не винаги се осъществява с нужната ефективност.

Държавата има отношение и към религията. През учебната 1997/1998 г. след повече от 50-годишно прекъсване в училищата се въвежда изучаването на Религия като факултативен

предмет (СИП). Преподава се християнска религия на учениците 1. – 8. клас. През учебната 1999/2000 г. се въвежда изучаването на Религия – Ислям. За учебната 2001/2002 г. обучението по религия е организирано в две форми: ЗИП и СИП. Обучението се осъществява на български език на основание чл. 8, ал. 1 от Закона за народната просвета, според който в детските градини, училищата и обслужващите звена официалният език е българският.

Ангажиментите на Република България по Рамковата конвенция за защита на националните малцинства определят и приоритета във вътрешната политика за създаване условия за развитие на културата, религията, езика, традициите и културното наследство на лицата, принадлежащи към малцинствата. Чрез развитието на културния плурализъм се осъществява процес на равноправно културно интегриране на малцинствата в българското общество.

Нашата история – за нашето училище

Всяко селище има свое минало. До голяма степен то се определя от историята на неговото училище. Хвърляйки своя поглед към просветното дело, се оказва, че има съхранени повече факти и данни, отколкото в други сфери на местния живот. Запазените лични бележки на Георги Костадинов Таков, на Стоил Манолов Марински, на Осман Ризов Дъглов, на летописните книги, устни разкази ни дават възможност да обобщим своя разказ. По всяка вероятност той няма да тече гладко и спокойно, защото училището през трудности и нерешени проблеми е изпитвало сложните комплекси от социално-битов и религиозен характер.

И така, нека се върнем в началото.

Предполага се, че училище е имало преди 1912 г. То се е помещавало в сграда, строена някога за хан (на място на днешната джамия). Именно в него турските аги и бейове са имали възможност да разясняват и тълкуват Корана. Децата били обучавани само религиозно по свещената книга и отчасти на арабско четмо и писмо. За културен напредък в тогавашното общество не може и да се говори. Откъснатостта от по-големи центрове и слабодоходният поминък не са създавали възможност за по-добър социален живот.

Макар че след 1912 г. Карабулак преминава в пределите на младата българска държава, животът на местното население не се променя рязко и бързо. Същият хан продължава да се използва като училище. В него е имало 4 малки стаи и една по-голяма на етажа, предназначен за училище, а избеният етаж е използван за гледане на добитък. Момичетата и момчетата са се обучавали отделно. Учениците са наизустявали части от преподавания материал и Корана. Учебници е имало само за учителите. Училището е частно и се издържа от населението. Според Ст. Марински 1920 г. е най-вероятната година, когато започва изучаването на български език. Тогава идват и първите български учители: даскал Янко и Денко Червенков. До обяд учениците са изучавали предметите на български език, а следобяд – Корана. Единият и другият език ги е затруднявал и отчасти е правел обучението формално. До 1938 г. в училището преподават Първан Газдов, Димитър Янев, Тотю Тотев, Райна, Васил и Мара Странски, Стефана Минкова, Исмаил Мевлюдов Хасанов, Асен Кортов, Филип Попов и др. По-голяма част от тях са имали средно общо или педагогическо образование.

Проявявала се и известна взискателност към родителите. Така например през учебната 1925/1926 г. са глобени 11 родители на обща стойност 710 лв. за непосещаемост на занятията от децата им.

Ежегодно настоятелството е определяло сумата за издържане на училището. С Протокол № 12 / 17.10.1935 г. се определя сумата от 20 108 лв. за издръжка, съгласно чл. 359 от ЗНП, като поименно са посочени 180 жители данъкоплатци – мюсюлмани, които следва да се обложат със съответни суми. Подобен списък има и за 1936 г. Но общинският бюджет също е подпомагал училището. За учебната 1929/1930 г. осигурява приходи от 85 200 лв. – за заплати на четирима учители по турски език, добавъчни възнаграждения на учители по български език, за учебни помагала, за отопление и осветление, за канцеларски разноски, помощи за бедни ученици. По това време председател на училищното настоятелство е Асан Чаушев,

касиер – Али Шерифов, членове – Асан К. Еминов и Шабан К. Алиев; кмет – Реджебъ Ос. Машков, помощник-кмет – Мустафа Еминов, секретар-бирник – Стефан Манолов.

През учебната 1938/1939 г. се открива българско начално училище, ръководено от Васил Странски. Обучават се 33 ученици в 4 слети класа. Практиката децата да се ограмотяват в такива класове продължава 22 години. При лоша материална база и обстановка класните стаи се помещават в стария хан. От същата учебна година започва редовно честване на празника на народните будители и деня на Кирил и Методий под ръководството на учителя Филип Попов. Програмите на тези тържества най-често включват хорови песни, декламации, най-често по Вазов и отчет-доклад на учителя. В турското училище не е имало навик да се организират забави, представления.

В периода 1912-1938 г. сериозно развитие на просветното и културно дело няма. Единствени обществени сборища са Байрамите, известни със своя пехливанлък. През зимните дни жените се събирали на седенки, а мъжете се срещат в джамията. Не е имало кафене, а за читалище местното население не е и мислило.

Старото турско и новото българско училище са били бедни на помагала и материална база. По 4-5 деца са седели на пейки в класните стаи. Излезлите вече от училището, задоволително си служат с българския език за обикновен разговор, което подобрява общуването между двете етнически групи.

На 01.12.1940 г. след пожар изгаря училището и архивните материали, съхранявани в него. Знае се само, че броят на учителите е бил между 2-5 души, като 1-3 са били българи, 1-2 турци. Броят на учениците е между 50-150. Посещението в турското училище е нередовно, защото родителите намирали причини да не пускат децата си и не са прилагани административни мерки за прибиране на подлежащите. Момичетата съставят една трета от общия брой ученици.

Частното училище е поддържано от настоятелството. Населението и настоятелството се грижат за финансиране, дърва за огрев. Учителите се хранят поредно от семействата на учениците, а заплата получават от настоятелството, съобразена обаче с държавни таблици. Училището е откривано по реда за функциониране на частни училища – след специално разрешение от Просветното министерство.

Българското училище от основаването му през учебната 1938/1939 г. до 1940/1941 г. е имало към 35-40 ученици, обучавани в 4 слети класа от учителя Филип Попов.

Посещаемостта в турското училище била ниска, за разлика от българското. Това се отразявало на успеваемостта на учениците. Липсата на редовни учители, недостатъчната взискателност на настоятелството, незаинтересоваността на родителите води до голям процент оставащи. От учебната 1940/1941 г. – 1946/1947 г. успехът е незадоволителен. През учебната 1942/1943 г. от 75 деца в I клас нито едно дете не минава. За учебната 1943/1944 г. – от 118 деца в I клас минават само 2. За III, IV клас най-общо процентът на минаващите варира 2,8% – 45%.

В българското училище в същото време процентът на минаващите се движи между 71–93 за различните учебни години.

Освен горепосочените причини за ниската успеваемост на децата могат да се прибавят късните назначения на учителите, мобилизирането им във войската, недобрата организация, лошото време – през 1942 г. зимната ваканция е била един месец поради големите студове. Лошата материална база оказва също влияние. След пожара от 1940 г. се налага да се използват частни сгради. Децата не могат да се побират в малките стаи и затова учителите не следят стриктно за посещаемостта. Българските деца са по-малко и се побират в стаите, оттам и посещаемостта е по-пълна.

Това налага обмисляне на въпроса за училищна сграда. Затова на 22 юли 1945 г. комисия, назначена от областния училищен инспектор в гр. Пловдив, в състав: девинския околийски лекар, кмета и главния учител на Борино, избира място за строеж на ново училище. За неговото изграждане се налага отчуждаване на частните имоти на Асан Асанов Говедаров, Ша-

бан Якубов Мустафов на обща стойност 65 000 лв. (май-юни 1947 г.). С цел подпомагане през 1946 г. частното турско училище получава помощ от Боринската селска община – 25 000 лв.

Частното турско училище се ръководи от настоятелството. На 22.01.1942 г. за негов председател се избира Мустафа Али Люманов като човек, който знае български език. По решение на настоятелството 1 час лекторски по български език да се заплаща 40 лв. вместо по 30 лв., както е в народното.

Често се сменят учителите:

- от 15.09.1942 г. за учител по турски език е назначен Исмаил Мевлюдов Хасанов;
- от 05.10.1942 г. за учител по Коран – Реджепъ Таиров Велиев;
- от 19.03.1943 г. по турски език – Хасан Хюсеинов Мачевъ;
- през учебната 1943/1944 г. учител е и Сийка Савова Дикова;
- след смъртта през 1944 г. на Реджепъ Велиев се решава да се назначи имамът Юсмен Юсменов Забанов, като се снабди с позволително от Министерството на народното просвещение;
- през учебната 1944/45 г. учител по Коран е Юсмен Юсменов Забанов.

За всяка година настоятелството чрез протокол прави назначенията на учителите.

В Протокол № 7 / 16.06.1944 г. се отбелязва, че е наложително да има учител по български език, в противен случай няма да се разреши да се отвори частно турско и мюсюлманско училище. През същата година се търсят средства за прибавяне в наличност към библиотечните книги за бедни ученици на български букври и Ал Фабе (буквар на турски).

С цел разширяване на грамотността и обхващане на по-голям брой деца на 15.09.1945 г. в Борино се открива първата полудневна детска градина, помещаваща се в частната къща на Филип Попов, а учителка е Марина Сиракова.

Нов етап в развитието на училището настъпва след 01.01.1947 г., когато турското училище става държавно. Турските учители са преназначени като такива в новото. Директор на двете обединени училища става главният учител от българското – Филип Попов. Обучението обаче е водено по съществуващите тогава различни програми. Фактическото обединение на двете училища става през учебната 1960/1961 г., когато се прилага единна програма, задължителна в цялата страна. Затова паралелките са съединени, обучението по всички предмети започва да се води на български език, а турският език остава да се изучава като отделен предмет. Въпреки неблагоприятните битови условия, ненавременното уреждане на персонала, успеваемостта на учениците се повишава. Все още данните се водят отделно. За турските ученици през учебната 1947/1948 г. минаващи са 27 %; през учебната 1948/1949 г. – 45 %; през 1949/1950 г. – 67 %; през 1950/1951 г. – 69 %. За българските ученици процентът на успяващите стига до 93. Горното подобрение, според Ст. Марински, може да се обясни със спокойната обществена обстановка, загрижеността на ръководните органи в областта на просветата, отпочването на 01.09.1948 г. строежа на новата училищна сграда.

До 1947 г. училището е посетено само един път от училищен инспектор (30.05.1945 г.), след което по 1-2 пъти годишно училищен инспектор идва в Борино.

Почти всяка година персоналът, с изключение на Ф. Попов, се подменя основно. Затова в периода 1940-1961 г. през училището минават 107 учители и 8 директори, като най-дългогодишни са били Ф. Попов (12 г.) и Христо Перчинков (5 г.). През учебната 1950/1951 г. 225 турски ученици се обучават от двама учители и това се отразява преди всичко върху успеха на учениците и преминаването в по-горен клас.

Завършен е първият етаж от новото училище и на 13.01.1951 г. започват занятията в него на две смени.

Училището продължава своето развитие. В учебната 1950/1951 г. се открива пети клас към българското училище с 20 ученици, а в 1951/1952 г. – IV клас към турското училище с 16 ученици. През 1953/1954 г. за българското училище и 1954/1955 г. за турското училище има пълен курс на народно основно училище с 48 ученици в българското и 204 ученици в турското.

През 1960 г. училището обучава успешно 84 в българските паралелки и 303 ученици в турските, от които в 8. клас са общо 33 ученици.

В периода 1950-1960 г. се наблюдава повишаване успеваемостта на учениците. Така например за учебната 1950/1951 г. за българското училище е 86 %; за 1951/1952 г. – 100 %; 1959/1960 г. – 83 %. За турското училище процентът варира от 67 % до 92 %. През 1959/1960 учебна година турското училище има 68 % успеваемост, но през същата година прогимназиалните класове за първи път провеждат обучението по всички учебни предмети на български език. Продължава да бъде труден въпросът по прибирането на подлежащите на обучение деца. Записването в книгите за подлежащи става формално – без реално посещение на учебни занятия. С това може и да се обясни малкият брой завършващи. Данните показват, че за 1945/1946 учебна година той е 8,6 %; за 1946/1947 г. – 12 %; за 1947/1948 г. – 28 %, а следващите години се повишава последователно на 45 %, 67 %, 69 %, 92 %.

За началото на учебната 1954/1955 г. се явяват 25 от всички 47 български ученици и 56 от 206 турски ученици, като от 5. до 7. клас няма нито един подлежащ. Безспорно обезпечаването на учениците е било проблем за местното училище. С тази аномалия за първи път се справя директорът Христо Ил. Перчинков, който през учебната 1955/1956 г. за първия учебен ден успява да събере 80 % от децата, а през следващите дни и останалите.

След тази учебна година става пълно прибиране на учениците. През летните дни учителите водели индивидуални разговори със семействата, където има ученици. В същото време, преди началото на учебната година т.нар. Отечествен фронт (обществена организация) провежда квартални сбирки и общо събрание за изясняване на населението ролята на образованието и необходимостта малолетните да посещават учебни занятия. Още от тогава съществува традицията да се отделя внимание на първокласника. На самите деца са се раздавали бонбони, захар.

С цел подобряване качеството на учебния процес освен решаване въпросите за посещаемостта на учениците и кадрите се отделя внимание и на материалната база. През учебната 1952/1953 г. е завършен и вторият етаж на училището. Оформена е работилница по трудово обучение, кабинет по природоматематическите дисциплини – има вече няколко демонстративни уреда по физика, химия и биология. Дял за обзавеждането на първия кабинет по физика има учителката Тонка М. Димитрова (родом от с. Чехларе, общ. Брезово, обл. Пловдив), която саморъчно изработва някои от уредите за опитно-демонстративно обучение по физика.

През 1958 г. е завършена окончателно сградата с външно измазване и водоснабдяване. Подобрената материална база, преодоляването на горепосочените проблеми и въвеждането през учебната 1960/1961 г. на единна учебна програма на български език довежда до приобщаването на училището в Борино към националните изисквания и критерии. След горепосочената година се определя нов период в развитието на училището (според отчетни доклади).

Постепенно училището започва да се включва в обществено-политическия и културен живот на селото. Подобрява се социалният живот на хората. Броят на децата расте. През учебната 1960/1961 г. – 407 деца; 1963/1964 г. – 545; 18 души във вечерните паралелки и 56 деца в детската градина. За първи път през учебната 1963/1964 г. се открива 8. клас с 37 ученици. С това училището в Борино става основно и дава възможност децата да завършват задължителната степен на образование.

Построеното преди 12 години училище става тясно и се планира изграждането на нова по-голяма сграда от съществуващата.

На този етап от своето развитие ролята на учителя в Борино е изключително важна и висока. Освен пряката педагогическа дейност той работи за убеждаване в необходимостта момите мюсюлманки да учат и след задължителния минимум. Трети момент, това е извънкласната и кръжочна дейност на учители и ученици. Функционирали са кръжоци по българска и турска литература, по физика и химия, по математика, дървообработване, автомобилизъм, сръчни ръце, пионерски хор и секции по физическа култура. За този период трайни следи е

оставила кръжочната дейност на Тонка М. Димитрова, под чието ръководство децата не само извършват направата на нагледни средства по физика и химия, но правят и научни изследвания. Постепенно преподавателите успяват да овладеят ентусиазма на своите възпитаници и да подобрят качеството на учебно-възпитателния процес.

По предложение на учителския колектив (1950 г.) училището през 1951 г. за първи път чества своя патронен празник, свързан с името на Никола Вапцаров. Постепенно той увеличава своя състав: 1960/1961 г. – 19 души; 1961/1962 г. – 23; 1962/1963 г. – 24; 1963/1964 г. – 28 души. Обучението се води от квалифицирани преподаватели, което осигурява увеличаване броя на преминаващите ученици в по-горен клас. Подобрява се материалната база за обучение по шев и готварство, металообработване и дървообработване, по история. Оборудвана е училищна библиотека с 1000 тома книги. Основен недостатък се явват липсата на помещения.

Паралелно с училището продължава да съществува и полудневната детска градина (от 1949 г.). През учебната 1962/1963 г. тя вече обучава по 60 деца в две групи.

От 1951 г. до 1963 г. седмокласно образование получават 221 граждани.

На 50-годишния юбилей на просветното дело в Борино вече присъстват първите местни учители и Стоил Марински в своя доклад споделя, че продължават образованието още местни хора: във ВСИ – 1 агроном; в Институт за прогимназиални учители – трима; в Учителски институт – трима, от които една туркиня; един завършил Педагогическо училище; един завършил и един учащ в Строителен техникум; Търговски техникум – 2 завършили и един учи; Медицински техникум – учи една туркиня; Средно общообразователно училище – трима завършили и учат още 10; в промишлени училища и техникуми учат 12 души. Броят на продължаващите образованието расте. Първият,който получава висше образование от местни ученици (българчета), е Георги Райчев Марински – агроном първоначално в с. Златосел, след което е поканен от местните власти да се върне в Борино и да подпомага развитието на ТКЗС. Първият висшист от местното турско население е Джамал Джамал Амиш (Висш институт по физическа култура и спорт, София).

Постепенно в списъка на образованите и образоващите се хора влизат: Стою Пищалов, Стоил Марински, Григор Шахънов, Михаил Пейковски, Тодорка Марзянова, Гюлфие Пехливанова, Маруда Дилова, Рабие Ибишева.

От изброените по-горе имена реален принос в образованието има Стоил Манолов Марински (1933-2003 г.). Роден в с. Гела, учил последователно в Борино и Девин. Завършва Институт за прогимназиални учители „Т. Самодумов” гр. Пловдив през 1959 г. От учебната 1959/1960 г. до 1968 г. е директор на местното училище. От 1968 до 1984 г. работи като инспектор по организационно-педагогическите въпроси към Окръжния народен съвет – отдел „Народна просвета”. От 1985 до 1992 г. е главен специалист в Общинска администрация – Борино, отдел „Просвета и култура” и заместник-председател на Общинския съвет за народна просвета – Борино. От 1993 г. се изселва в с. Чехларе, Пловдивско, където прекарва остатъка от живота си. Името на Стоил Марински се свързва с подобряване на материално-техническата база на училището, което ръководи и обезпечаването му с квалифицирани кадри. Негов е приносът за разкриване на средно образование (ЕСПУ) в Борино и възможността местни възпитаници да се обучават в полувисши и висши учебни заведения. Като организационен инспектор подпомага дейността на десетки училища в тогавашния окръг. Учител, организатор, акордеонист Ст. Марински не остава безразличен към обществено-политическия, културния и училищен живот в селото и окръга. Родопчанин, който бързо осъзнава, че чрез просвета може да подобри живота на хората, затова отдава целия си смислен живот на тях като учител и читалищен деец, родолюбец и радетел.

Неговата щафета поема Михаил Николов Пейковски. Изявите на децата извън Борино растат. Местните учители започват да споделят своя опит – през 1968 г. са първите открити уроци в Девински район от Руска Радкова, Марко Куртев и Мустафа Чешли. Битовият хор,

ръководен от Борислав Дилов (зам.-директор), се класира „Отличник” на прегледа за художествена самодейност.

През 70-те години се извършва преустройство в образователната система. В нея успешно се включват учителите-специалисти: Бонка Г. Маринска, Лилия Шахънова, Григор Т. Шахънов, Шинка Пейковска, Савка Панайотова, Ружа Белакова, Мустафа Чешли, Трендафил Казакин, Донка Тодорова, Маруда Дилова. Продължава изучаването на турския език, който през посочения период се провежда от Исмаил Идризов, Мохамед Чавдарлиев, Реджеп Курусан, Джамал Терзиев, Реджеп Люманов, Йълдъз Амишева, Али Коджебашев, Рамадан Уланов, Джемиле Алиева.

Броят на децата расте. Материалната база се подобрява и през учебната 1974/1975 г. се открива новата училищна сграда с модерни кабинети и физкултурен салон.

Учителският колектив се подмладява, когато в него се вливат млади кадри от селото и вътрешността на страната в периода 1970-1977 г.: Запрянка Чолакова, Веселина Кордова, Елена Кавазова, Николай Кавазов, Юлка Чолакова, Асен Чолаков, Юсмен Амишев, Гюлфие Амишева, Атанаска Томовска, Йордан Граховски, Бисерка Жайгарова, Мария Люнчева, Мустафа Алиев, Джамал Даракчиев, Донка Генова, Цветка Такова, Джемал Кастъ, Осман Дъглов, Йорданка Маринска, Мария Ташкова, Добринка Шокова.

Всички те активно се включват в учебно-възпитателния процес, културно-масовите прояви. Наред с вечери на химията, физиката, изявите на спортните отбори, кръжоците по цветарство, фотография и т.н., свое определено място има кръжокът по художествено слово, ръководен от Бисерка Жайгарова (с. Широка лъка, Смолянско). С вродената си артистичност и участие в читалищните самодейни прегледи успява да привлече млади ентусиазирани талантливи деца. Техните рецитали и драматизации цяло десетилетие присъстват на училищни и общоселски мероприятия, по различни поводи, годишнини. Хорът на Соня Михайлова (гр. Пловдив) и мандолинният оркестър на Тодор Дудевски (гр. Пловдив) пълнят читалищния салон. Единственият по рода си в окръга оркестър печели безброй награди, има многократни изяви. Така се полага музикалната традиция в Борино, която успешно се продължава от ученичката на Дудевски, днес вече професионалист – Енгюл Бачкова.

Цялостната образователна система в общината се подпомага с отделяне на внимание на предучилищната подготовка и възпитание. През 1975 г. се открива нова сграда на обединено детско заведение. Неговото ръководство е поверено на една от първите местни жени висшистки – Маруда Дилова. Основна задача на екипа ѝ от детски учителки е ранното приобщаване към началното ограмотяване на децата и преодоляване на традиционния консерватизъм на родителите за продължаване на образованието на децата им в училищата извън Борино.

През 1982 г. се обсъжда в общината преходът към Единно средно политехническо училище (ЕСПУ). През учебната 1982/1983 г. започва друг период в училището, когато се открива гимназиален курс – десети клас, две паралелки. Първите класни ръководители са Огнян Дечев (българска филология) и Таня Гребчева (руска филология). Ръководството на училището се поема от Маруда Дилова със заместници последователно Михаил Пейковски и Д. Тодорова, Малатена Николова и Иванка Даракчиева; Цветка Такова и Николай Кавазов.

Броят на учителите и възпитателите в общината расте, поради нарасналите нужди. За справка нека погледнем следната таблица:

Показатели	**1981**	**1982**	**1983**	**1984**	**1985**
1. Детски градини – бр.	6	6	6	6	6
2. Детски учителки	21	22	22	22	24
3. Брой подлежащи деца за обучение	399	389	390	411	453
4. Обхванати деца	263	280	264	305	305

5. Учебни заведения	5	5	5	5	5
6. Учители и възпитатели	63	72	80	79	81
6.1. Начални	26	26	26	26	26
6.2. Прогимназиални	37	41	43	42	44
6.3. Гимназиални	-	5	11	11	11
7. Всичко учащи се	**611**	**629**	**664**	**674**	**663**

През 1980-1990 г. училищният колектив в Борино непрекъснато се променя, а през 1985/1986 г. е 55 души. В периода постъпват млади кадри, по-голяма част от които са местни кадри: Тодор Тодоров (Борино), Екатерина Томовска (Борино), Джемиле Амиш (Борино), Исмаил Даракчъ (Борино), Лиляна Джиджова (Гела), Севдалина Онбашиева (Чала), Мелиха Бонгуева (Борино), Людмил Тютюнджиев (Чала), Ани Тютюнджиева (Триград), Магдалена Бачкова (Мугла), Нериман Коджебашева (Борино), Енвер Коджебашев (Борино), Георги Марински (Борино), Гюляр Хърлова (Борино), Елиана Пашова (Пловдив), Дафинка Димова (Борино), Петър Калайджиев (Широка лъка), Станимир Хаджиев (Змейца), Калбие Асанова (Борино), Реджеп Асанов (Борино), Елка Станчева (Девин), Михаил Станчев (Белово) и др.

Учениците учат до десети глас в Борино и продължават в УПК в други учебни заведения, където има такива, за да добият определена квалификация. След закриването на УПК получават средно образование в Борино. През 1990-1995 г. се извършват промени в обществено-политическия живот, променят се учебни програми. Въвежда се средно общообразователно училище (СОУ) в Борино. Учителският колектив и учениците продължават да имат изяви по повод национални празници, бележити годишнини, изяви в сферата на литературата, изобразителното изкуство, музиката и спорта.

Учебната 1994/1995 г. започва с нови изисквания за качеството на учебно-възпитателния процес и осигуряване на задължително училищно обучение до 16-годишна възраст. Училищното ръководство е в състав: директор – Елка Василева Станчева, заместник-директори – Михаил Николов Пейковски и Николай Асенов Кавазов. Динамично променящите се социално-икономически условия налагат и адекватно образователно ниво. Колективът продължава да обучава все повече млади хора, за да може през 1999 г. при честване на 85 г. просветно дело в Борино да се каже, че за период от 30 години – над 1500 ученици са завършили основно, 240 – средно и около 100 висше образование.

С наближаването на новия век колективът приема нови млади специалисти – Нина Благоева (Плетена, Благоевградско), Христина Кичукова (с. Заграждeн, Смолянско), Адриана Ташкова (с. Змейца, Смолянско), Шенгюл Чавдарлиева, Барие Алиманова, Емилия Хаджиева, Музафер Ахмедов, Кадрие Люманова, Мелек Мисиркова, Сейхан Амишев (всички от Борино), Снежана Топалова (с. Змеица, Смолянско).

От 1998/1999 г. училищното ръководство се поема от Осман Ризов Дъглов, обучават се 515 ученика и 12 в Чала. Началното училище е под ръководството на Боринското и начални учителки са Севда Малакова, Мая Кечева и Светла Чолакова. По демографски причини по-късно училището се закрива.

Няма как в така дългия списък от педагогически кадри да не отделим заслуженото на онези хора, които обикновено обобщаваме като „помощен персонал”. Дългогодишни служители и работници са: Вангелина Драгнева (секретар-домакин), Джемиле Даракчъ (секретар), Асан Шерифов (домакин), Силвия Кичукова (библиотекар, домакин), Али Кичуков (огняр), Ахмед Пътов (огняр), Местан Даракчиев (поддръжка), Никола Пейковски (домакин на ученически стол, поддръжка); прислжници – Риза Говедаров, Арзъ Даракчъ, Рабие Даракчъ, Джемиле Амишева, Злата Чакърова, Хасибе Велиева, Анифе Алиева, Айше Кастова. Трудно могат да се изреждат имената на хората, работили през последните 20-30 г., но едно е сигурно, че

всеки е дал от себе си за правилното възпитание на децата, поддържане на материалната база, приоритетни и текущи задачи.

С влизането на България в Европейския съюз отговорностите на образованието се променят. Подобрената материална база през 2005/2006 г., високата квалификация на преподавателите създават условия за успешно обучение и училището постига среден общ успех – добър. Неприбрани ученици няма, родителите проявяват интерес и загриженост за успеха и поведението на своите подрастващи.

Каквито и обобщаващи и заключителни думи да напишем, те ще бъдат шаблонни, традиционни, затова просто ще кажем: Поклон, учителю! Благодаря, че те има!

Читалищно дело и битова култура

Всеизвестна истина е, че читалищното дело е добро дело. То, подобно на училището, е с богата биография и с реален принос за духовното израстване на нашия народ. Българското народно читалище написва своята биография с онази социална роля, която е играло и играе за изграждането и развитието на националната ни култура. Ако проследим пътя на тази култура, ще видим, че тя и до днес е по своему винаги свързана с читалищата. Нещо повече – те създават, съхраняват и пренасят за поколенията най-положителните традиции на културното ни наследство.

Независимо от бързото развитие на разнообразни културни организации, ведомства, театри, опери, музеи, кина, художествени галерии и т.н., народните читалища като самодейни културни организации десетилетия наред запазват своето значение като форма за творческа и културна дейност.

Народното читалище в село Борино възниква като самодейна културна организация, за да задоволи широк спектър от духовни потребности: просвещение, възпитание, приобщаване към духовната култура; художествена и естетическа наслада, забавно-увеселителни моменти.

По инициатива и под ръководството на учителя Филип Попов се основава читалището. На 6 февруари 1939 г. се провежда първото учредително събрание, на което присъстват 35 човека. Те се приемат за основатели на читалището. За съжаление обаче са съхранени имената на 29 от тях: Филип Попов, Васил Д. Сариев, Стефан П. Янев, Вълчан Ст. Пищалов, Васил М. Каленов, Васил Н. Тунев, Георги Н. Сбирков, Дончо Т. Каров, Костадин Ив. Драгнев, Костадин М. Чинчев, Манол Ст. Марински, Михал Н. Радков, Петър П. Пандалиев, Стефан П. Белаков, Тодор Зг. Шахънов, Христо Анг. Бодуров, Добрик Н. Жайгаров, Димитър Ст. Марзянов, Добрик П. Добриков, Иван Г. Сариев, Никола В. Пейковски, Васил Ст. Сариев, Сава Шиваров, Тодор К. Янков, Асен Ив. Асенов, Стою Ст. Хасъмов, Исмаил Хасанов (от с. Грохотно, учител в местното училище), Тодор Манолов, Димитър Манолов.

Някои от учредителите са и служители в ДГС, намиращо се в местността Извора, както и служители от вътрешността.

За председател на първото читалищно ръководство се избира учителят Филип Попов; зам.-председател – Димитър Манолов (от гр. Девин, служител в общината); съветници – Тодор Янков (от с. Орехово, горски), Васил Д. Сариев, Вълчан Пищалов, Христо Бодуров, Васил Тунев. Изгражда се и контролен съвет с председател Георги Н. Сбирков; секретар – Стфан Белаков, член – Дончо Каров.

На същото учредително събрание се решава читалището да носи името на новородения син на цар Борис. И така, новата институция е с име „Княз Симеон Търновски". С преписка № 3 / 07.02.1941 г. читалищното настоятелство уведомява (донася до) началника на канцеларията на Негово Величество – двореца, гр. София, че със заповед № 140 / 04.05.1940 г. на министъра на В.Р. и Народното здраве се утвърждава уставът на читалището.

След изграждането на България като република със заповед № 1473 / 28.02.1945 г. читалището се преименува на НЧ „Обнова", като за председател се избира Згура Белаков, кмет на с. Борино.

От създаването си до ден днешен читалищните членове водят редовен организационен живот, като конституират свои настоятелства на общи събрания, съгласно действащата в момента нормативна уредба. Председатели на народното читалище:

Филип Попов – 1939-1941 г., учител, от с. Широка лъка;

Сава Шиваров – 1942 г., директор на ДГС, от гр. София;

Вълко Терзийски – 1943-1944 г., кмет;

Згура Белаков – 1945 г., кмет;

Васил Д. Сариев – 1946-1949 г., кмет;

Илия Зл. Шахънов – 1950 г., магазинер;

Михаил Н. Радков – 1951 г.;

Анастас Масурски – 1952 г.;

Георги Дамянов Сариев – 1953 г.;

Димитър Цолов – 1954 г., счетоводител в Кооперацията;

Христо Перчинков – 1955-1958 г., директор на училището, от с. Горно Церовене, Михайловградско;

Исмаил Идризов – 1959 г., учител по турски език, от Борино;

Анастас Тодоров – 1960-1962 г. и 1965 г., служител в Борино, от Солища;

Ангел В. Каленов – 1963 г.;

Стоил Марински – 1964 г., учител;

Асен Данчев – 1966-1969 г., учител и дружинен ръководител;

Борислав Дилов – 1970-1988 г., учител, от Червен бряг;

Бисерка М. Жайгарова – 1990 г., учител, от Широка лъка;

Цветка Д. Такова – 1989 г., 1990-2000 г., учител, от гр. Пловдив;

Неджатин Кафа – 2001-2007 г., служител в Поземлена комисия в общината, от Борино.

Първият платен секретар-касиер е Димитър Баргански, след него Владимир Пачеков, Георги Костадинов Таков от 1958 до 1985 г. е библиотекар, секретар-касиер, домакин. Шабан Джамалов Чобанов - секретар от 06.1992 до 07.1997 г.; Мария Люнчева – секретар – 1998 г.; Станка Драгнева, от с. Бъта, Панагюрско, последователно работи като библиотекар от 1986 г. и секретар-библиотекар; Нина Благоева от с. Плетена, Благоевградско, живуща в с. Чала, секретар-библиотекар от 2004 г. до момента. С построяването на новата читалищна сграда се обособява длъжност за поддръжка на сградата, инвентара и отоплителната инсталация. Първият, който я заема, е Реджеп Велиев от Борино.

Непосредствено след учредяването си читалището започва да разнообразява дейността си и привлича още членове и от страна на местното турско население. Така например през 1941 г. читалището има 40 действащи членове. През март 1942 г. се приемат за нови членове Мустафа Али Люманов, Мустафа Ахмедов Байрактаров, Юсеин Кара Алиев, Реджеп Таиров Велиев, Крум Манолов, а през ноември същата година и Реджеп Юсменов Коруасанов, Шабан Ахмедов, Махмуд Коджебашев. През 1944 г. има 84 действителни члена, а през 1948 г. – 81. В периода след 1995 г. броят на действителните членове спада, като той се движи между 30-40 членуващи.

В началото изключително активен като читалищен деятел е бил Филип Николов Попов. Роден е на 01.12.1911 г. в с. Владина, Ловчанска околия и произхожда от селска среда. През 1930 г. завършва средно образование в Ловеч в Средно педагогическо училище. По-късно се дипломира в УИ за прогимназиални учители в гр. Пловдив. От 1931 г. до 1933 г. е учител в родното си село, а през учебната 1935/1936 г. в с. Стойките, Девинско. През периода 1936-1938 г. е учител в частното турско първоначално училище – Борино. От 1938 до 1949 г. е бил учител при Народно българско първоначално училище – Борино, а след това и главен учител в същото. Главно семейството му живее в с. Широка лъка. Трудно може да се раздели неговата училищна и читалищна дейност. Той има съществен личен принос за просветното и духовно израстване на местното население.

Нарасналите нужди на населението довежда до идеята за построяване на нова училищна и читалищна сграда. Още повече, че през 1942 г. има пожар, който изпепелява всички материали – училищни и читалищни. За строеж на училище въпросът се решава, но по непонятни причини отделна читалищна сграда не се разрешава. Благодарение на главния архитект на България Борис Марков (родом от с. Орехово), живеещ в София, близък роднина на Васил Дамянов Сариев, подкрепя идеята – към проекта на училището да се прикрепи читалището под названието - гимнастически салон. На 14.10.1948 г. се полага основният камък и се прави първата копка. Безспорно съществен принос за това има Васил Дамянов Сариев – роден на 18.03.1907 г. През 1938 г. от с. Соколовци се заселва в Борино. От 1945 до 1947 г. е кмет на селото. По негова инициатива се полагат основите на читалището и училището, като посочва и уточнява местата им. Макар че по-късно напуска Борино и се заселва в Пловдивско, неговото име се свързва като един от първите общественици на селото. На тържествената първа копка присъстват Стою Пищалов – началник служба „Народна просвета", Стоян В. Каранлъков – околийски училищен инспектор, Димитър Попов – секретар на Околийския народен съвет гр. Девин. През 1949 г. до късна есен благодарение на положените усилия на майсторите-зидари и населението, което дава много безплатни трудови дни, са покрити училищната и читалищната сграда. През 1951 г. се открива читалищната сграда с отпочната вече културно-масова дейност от местните самодейци. Сградата разполага с 250-местен салон, обширна сцена и две стаи. Впоследствие едната става библиотека, а другата – гримьорна. Паянтовата постройка на училището до този момент се използва и за читалищни мероприятия.

Новата 1951 г. за първи път организирано се посреща в новопостроения салон с пиесата „Запустелият чифлик". Председателят Михаил Радков точно в 12 часа поднася приветствие и изказва радостта си, че имат собствен салон. До зори селото празнува. През пролетта на същата година се изгражда местен комитет на мира в състав: председател – Реджеп Пехливанов, секретар – Тодор Чернев и член – Мустафа Байрактаров. Комитетът заедно с училището и читалището работи за укрепване на мира между народите. 24 май и 9 септември вече се празнуват в новия салон.

През 1957 г. се разкрива библиотеката. Първият библиотекар е Злата Каленова (от с. Гела). От 1958 до 1985 г. (до пенсионирането му) като библиотекар работи Георги Костадинов Таков. След него до 2004 г. Станка Драгнева, която напуска Борино и се изселва в гр. Пловдив, библиотечната дейност поема Нина Благоева.

По инициатива на Никола Лалчев – председател на Окръжния народен съвет – гр. Смолян, започва строеж на нова по-голяма читалищна сграда. Последната е открита на 06.01.1982 г. от Величко Караджов – I секретар на ОК на БКП гр. Смолян. На самото тържество е обявено новото име на читалището – „Народно единение". Едва по време на демократичните промени читалището се пререгистрира и възстановява името си „Обнова" по инициатива на читалищното настоятелство с председател Цветка Такова и секретар Станка Драгнева. По същото време и читалищата в селата Ягодина и Буйново успяват да се узаконят и да продължат да функционират.

През 1968 г. се изгражда Общински съвет за изкуство и култура с председател Али Шерифов. Дейността на читалището е под опеката на тази институция. Под егидата на този съвет Борино става център за провеждане на прегледи по художествена самодейност. През 80-те години съветът се ръководи последователно от Христо Ст. Томовски, Кръстю Д. Каров, Сафет Хърлов. След изграждането на Общински център за работа с деца цялата негова дейност и изяви се прехвърля в сградата на читалището. Независимо от създаващите се и променящи паралелни и контролиращи структури и институции читалището (както всички останали в страната) си остава средище за просвета и културна самодейност.

В периода приблизително до разгръщане на читалищна дейност (1939 г.) за обществено-културни прояви не може да се говори. Единствено по-масови сборища са байрамите, известни със своя пехливанлък. Жените са се събирали на седенки, а за мъжете единственото

сборно място е било джамията. Кафене не е имало. Военновременните години (1941-1945) са бедни на културни и обществени прояви както от страна на читалището, така и от страна на училището. Първите вече групови обществени прояви са в годините 1957-1958, когато започва хоровата дейност паралелно – в училище от ученици и в читалището от учители. Постепенно по-възрастните хора започват да се включват в училищни и читалищни тържества и мероприятия, събрания, чествания. През 1961 г. започва да работи радиоуредбата, закупена от парите за т.нар. самооблагане. Масовото закупуване на радиоапарати дава възможност за приобщаване на местното население към ставащото в страната.

Влияние оказват и кинопрожекциите, които започват от 1963 г. През септември 1965 г. се наблюдава масово присъствие на жените на египетския филм „Непознатата жена", като Илдъз Мерджева (учителка по турски език) по време на смяна на филмовите ролки превежда на турски език. А първата кинолектория е на тема: „Ракът и раковите заболявания" през март 1966 г. с лектор Николов от Санитарна инспекция – Смолян.

Отпочването на сериозна театрална дейност започва с идването в Борино на Иван Люнчев, Никола Жайгаров и Георги Таков. Първи театрален самодеен ръководител е Георги Костадинов Таков – роден на 03.09.1923 г. в с. Соколовци, Смолянско, завършил дърводелско училище, но целия си живот отдава на просветата като дългогодишен библиотекар и секретар на читалището, организатор на просветни събрания и конференции. Преминал през огньовете на двете фази на Втората световна война, той си остава естет по душа – ценител на книгата и изкуството. Боринският театрален състав под негово ръководство посещава със свои постановки населени места като Доспат, Змейца, Девин, Триград, Тешел, Ягодина, Кожари. През 50-те и 60-те години постоянни театрални самодейци са Иван Петров Люнчев (от с. Соколовци), Никола Жайгаров (от с. Соколовци), Бонка Маринска, Николина Николова (от гр. Пазарджик, учител), Христо Бъчваров (от гр. Карлово, учител), Лилия Шахънова (от гр. Кюстендил, учител), Милуш Сбирков, Михаил Пейковски и др. Необходимият реквизит се е извозвал с коня на Георги Герзилов. Липсата на превоз не е притеснявала театралите и те са се движели пеша до населените места.

За съжаление не е водена статистика на театралния репертоар, но и скромните ни проучвания показват последователна и активна театрална дейност. През 1954 г. с пиесата „Люти клетви" се посещават с. Триград и с. Тешел, през 1955 г. – град Доспат. През 1956 г. в селото пристига член на китайското посолство – София, който провежда среща с театралните самодейци и ученици. През 1957 г. със „Зла свекърва" още през януари читалището е пълно със зрители, през 1959, 1960 г. гостуват в Девин. С повече изяви и нова постановка, пак под ръководството на Г. Таков – „Разсъмване" е през 1963 г. Пиесата се изнася няколко пъти – през февруари пред ученици, през март пред населението, а по-късно пред работници от ДИП – Тешел и ДГС. През 1965 г. отчетно-изборното събрание се провежда с богата литературно-музикална програма. Постепенно започват да се включват нови самодейци и да се търси конкретен повод за постановка. Така например 8-ми март 1966 г. е повод да се съберат зрителите и да им се представи „Домашен мач" и „Разглезената Дитка"; Нова година – в навечерието на 1967 г.; 24 май 1968 и 1969 г.; Седмицата на детската книга и песен – 1970 г. В постановките активно се включват Славка Измирлиева, Асен Данчев, Пенка Гаргова (учители). През 80-те години особено активни театрални самодейци са Иван П. Люнчев, Вера Данчева, Лилия Шахънова, Михаил Н. Пейковски, Саша Дорокин, Асен Чешлиев, Донка Я. Тодорова, Цанка Петрова, Веселина Кордова, Никола Радков, Али Башев. Повечето от тях са учители – всеотдайни в класната стая, вдъхновени на сцената. Водени от една, навярно, единствена мисъл – да бъдат полезни за своите съграждани. Честват се годишнини, свързани с имена като Ботев, Левски, Ленин; Октомврийската революция (1917 г.), Септемврийското въстание (1944 г.), конгреси на БКП, юбилеи.

Дейността на училището и читалището са тясно свързани. След 1966 г. това взаимодействие се засилва. С активната координация на Асен Борисов Данчев (като председател на

читалището и дружинен ръководител в училището), Георги Костадинов Таков (библиотекар) и Местан Усев (киномеханик) успяват да активизират населението и учениците да участват в т.нар. „Народен университет” за изучаване на родния край, сформиране на два певчески колектива – един от учителките и друг с девойките мюсюлманки (1966-1968 г.).

В своите спомени Асен Данчев (съхраняват се в личния архив на Стоил Марински) споделя, че през 60-те и 70-те години читалището, училището, киното са единствените институции, които развиват богата културно-просветна и обществена работа. С вълнение разказва за организираната през март 1969 г. за първи път среща с всички участници в Дравската епопея. Данчев посочва имената на 24 участници. Не може да не усетиш самочувствието у себе си, когато едно до друго откриваш имената на Георги Таков и Джамал Кичуков, на Реджеп Али Джебиров и Васил Марков Кидиков и т.н. За съжаление днес някои от имената са позабравени, а други не се знаят от младите хора. С патос може да се разказва за активната дейност на читалището в конференции, прегледи, викторини на различни нива – Художествено слово (с ръководител Василка Янкова), Вокална група (с ръководител Славка Измирлиева), Народен хор и смесена естрада (с ръководител Борислав Дилов), Гайдарски състав (1969 г.).

70-те и 80-те години през месец април традиционно се организира Седмица на детската книга и изкуствата за деца. Тя е и повод в селото да гостуват съвременни творци. Така през април 1970 г. в Борино идват писателите Станислав Сивриев и Борис Чолапанов. Според бележките на Георги Таков това са първите писатели, които гостуват в селото. През 1972 г. творците Марта Дикова и Любен Дилов; през 1978 г. – поетите Хараламни Хараламниев и Атанас Цанков; през 1979 г. – писателите Цветан Ангелов, Чавдар Аладжов и Вера Стоименова провеждат своите срещи с боринските деца.

Читалищният салон се е пълнел и по повод идването на Мария Нейкова, дует „Ритон”, проф. Александър Фол, Пенчо Кубадински, Александър Лилов, Петър Стоянов, Иван Костов, Ахмед Доган, Виолета Гиндева – все имена, познати от обществено-политическия и културен живот на страната.

Изключително динамичен културно-обществен живот има читалището в периода 1970-1988 г. По това време то се ръководи от Борислав Дилов Иванов – роден 30.01.1943 г. в Червен бряг. Под влияние на младежките си пориви попада в Борино и осмисля своя живот в полза на хората. Завършва последователно Учителски институт за учители специалисти в Ст. Димитров и Пловдивския университет – българска филология. Цигулар, художник, поет, с чувство за хумор, познавач на народопсихологията, успява да привлече за своята кауза десетки хора. Дългогодишен ръководител е на народния хор. Съществен принос в неговата дейност е възстановяване на отколешни традиции – коледуване, лазаруване, Гергьовден и т.н. За 25 години хорът, ръководен от Б. Дилов, изпява над 300 песни. „Златният период” на певческия състав е 70-80-те години. Затова не случайно става лауреат на Четвъртия републикански фестивал и носител на сребърен медал. След 1988 г. хорът се разпада. Спомените и архивите са запазили имената на първите редовни хористки – Гана Чолакова, Бонка Маринска, Мария П. Сариева, Жека Н. Сариева, Злата Ив. Каленова, Рада Хр. Такова, Димитрия Г. Тунева, Стефана Г. Попова, Мара Сариева, Раша Добрикова, Донка Ангелова, Стефана Ил. Герзилова, Добра Грудева, Чока Марзянова, Ана Налбантова, Куна Драгнева, Мария Жайгарова, Славка Жайгарова, Мария Сбиркова, Велика Седянкова, Шина Казакина, Елена Щилянова, Рада Мурджева, Велика Гайдарова, Велика Масурска, Донка Генова, Руса Драгнева, Евангелина Драгнева. В рая на 70-те и началото на 80-те години хорът се попълва от жени мюсюлманки и съставът се оформя с по-голяма численост и като хор за народно пеене.

Един от известните изследователи Н. Кауфман твърди, че по религиозна забрана – омъжената жена няма право да пее пред чужди хора. Противно на това твърдение в Борино мюсюлманките, когато отиват групово на работа, и до сега запяват определени песни. Такива са се пели и надвечер, при залез слънце. По път, по време на почивка, след работа жените пеят. Обикновено запяват две-три, отпяват им други две-три. Според Кауфман най-много песни се

пеят за из път в Западните Родопи. Обикновено това са песни в умерено темпо. Боринските жени умеят да пеят в група. Популярен тук е терминът „попрелка” в значение седянка. Другаде в Родопите я наричат „межо̏”, „меджо̏”, „меджия”. Жените се събират в една къща, за да предат, тъкат или да мият на стопанина, да чепкат вълна. Домакинът е длъжен да осигури храна. Понятието е общо и за едните, и за другите. В турските песни по-дълбоко е отразена бедността, песимизмът. Една от причините за това е до голяма степен мюсюлманската религия, която убива желанието за борба за сметка на вяра в задгробния живот. Битът намира отражение в песните. Създават се такива като израз на отчаяние, преклонение. Турците от Борино обичат да пеят и имат свои песни. Те не са повлияни отвън, защото няма пряк контакт с други големи турски селища. Може да има някакво заимстване от най-близкото с. Грохотно. Пеят се т.нар. байрямски песни. Те мелодически са чужди на родопската песен. Това обаче не изключва връзка, близост на турските с местните родопски песни. При изследване на турските песни в с. Грохотно Н. Кауфман уточнява, че дори и да има някакво влияние в мелодиката от българи на турци и обратно, те не показват общност на фолклора. Местното турско население пее и родопски песни.

Чрез читалището нееднократно са пресъздавани местни и български, и турски песни и обичаи. Изложбената зала понастоящем в Информационния център затвърждава мнението, че Борино е интересна етнографска област, в която са запазени много черти от местния бит и култура. Носиите са основен извор на данни по етнически и културно-исторически въпроси.

Следната таблица е посветена на културата и изкуството в община Борино.

Показатели	**1981**	**1982**	**1983**	**1984**	**1985**
1. Читалища – брой	5	5	5	5	5
2. Членове – брой	430	430	450	470	586
3. Художествени самодейни колективи	8	8	9	11	12
4. Изпълнители	160	160	220	235	280
5. Кина – брой	2	2	2	2	2
6. Музеи	1	1	1	1	1
7. Библиотеки	3	3	3	3	3
8. Библиотечен фонд – брой в хил.	23	23	24	26	29

Васил Дечов отбелязва: „Карабулачани говорят турски, но в говора си премесват и български изопачени думи. По чертите на лицето и телосложението си те не се различават от околните помаци. Но в дрехите има разлика. Карабулачани обточват вълнените си дрехи с ясносин или бял гайтан, а помаците – с чер или тъмносин. Жена аз не видях и затова не мога да кажа какво е облеклото на жените в Карабулак”. Народното облекло в Западните Родопи се е правело от домашно тъкани платове – вълна, лен, а по-късно и памук. И турската, и българската местна носия е красива и пъстра. Според изследване на Джеврие Идриз (X кл., 2006/2007 уч.г.) турската носия има стара традиционна кройка на характерното за тази област облекло – саята – вълнено тъмночервено горнище. Под него жената обличала дълга бяла риза, обшита често с бяла дантела. Кръстът е опасван с колан, бродиран с различни по цвят синци. Коланът се закрепвал със сребърни пафти. Жените поставяли и дълга престилка (фата), изтъкана, боядисана с различни по цвят конци – черно, жълто и синьо. Жената обувала дълги вълнени чорапи, изплетени от по-тънка прежда. Престилката и чорапите се различават по цвят и орнаменти, които са предимно геометрични. По-късно турските жени носят фередже и яшмак. Фереджето е черно и дълго и под него се подава риза от коноп или лен. Яшмакът е бяла дълга забрадка. Под кърпата има кепе, подобно на фес с металическо дъно. Като праз-

нична украса се е използвало наниз от разнообразни монети върху сърмен или конопен колан. Постепенно бялата голяма кърпа, която може да закрие женското лице, се заменя с обикновена, която е цветна, на цветя. Постепенно боринската жена се интересува от мода, но многоцветността при носиите е съхранена.

Мъжете в миналото са се обличали с шалвари, червен пояс, къса салтамарка, червен фес с голям пискюл и чалма. След 1940-1942 г. изчезват поясите, фесовете, шалварите. Започва употребата на каскета, палта и панталони – брич, сложени в тъмни вълнени чорапи, вързани под колената с дълги връзки, завършващи накрая с кичур вълнени разноцветни конци. Мъжете и жените са носили цървули от сурова (необработена) кожа.

Българското население няма своя местна носия. То е носител на материалната култура на селото, от което идва. Главно са запазени носии от с. Широка лъка и с. Соколовци. Жените са обличали т.нар. „вȍлненик", обточен с гайтани и вълна. Познат е и сукманът, украсен с памучна дантела. „Родопски миндил" е престилката – съчетание от жълто, червено и зелено. Християнката също се е забраждала. Кърпата на невестите се придружавала с накити, съставени от пластинки. И християнки, и мюсюлманки са носели гладко сресани коси, разделени по средата на два снопа, сплетени на плитка.

Свързвайки дух с материален бит, ни се ще да се спрем на боринските молитвени килимчета и черги, които обикновено са на тъмен фон с втъкани ивици от преобладаващо червено и жълто, синьо и зелено. И християни, и мюсюлмани са използвали торби. Християните са употребявали типично родопските цветове – червено, зелено и др. на квадрати. Срещат се торби, изтъкани в черно, тъмно червено и бяло на ситни квадратчета, обшити с различни цветове. Боринчанката винаги е изработвала специфичните „родопски" терлици и китеник (шалте), козяци, диплари. Тъканите главно са се изработвали от овча, по-рядко от козя вълна.

Периодът 1990-2000 г. е труден за боринското читалище. Ставащите икономически и социални промени в обществото се отразяват и на дейността на читалището. Липсата на достатъчно субсидии и спомоществователи карат тогавашния председател да отдаде помещения под наем от наличната материална база. Кинопрожекциите са спрени. За да не затвори врати сградата, особено място се отделя на литературни конференции и викторини, литературни четения на местни автори (главно ученици), детски утра, фотоизложби, предимно активна дейност на библиотеката.

На основание на излезлия през 1996 г. Закон за народните читалища през 1997 г. Цветка Такова и Станка Драгнева от Борино, Лилия Капчикова от Ягодина и Любка Кавръкова от Буйново подготвят документацията и регистрират по съответния закон три читалища в общината, като по този начин дават възможност да се задоволят потребностите на гражданите за обогатяване на духовния живот по селата. Налице са обаче апетити на отделни предприемачи за закупуване на части от читалищната сграда в Борино, която неправилно се нарича културен дом, и неоснователно Общинският съвет – Борино години наред не предоставя на читалищното настоятелство безвъзмездно право на ползване върху сградата. Това става едва след 2000 година.

Осъзнавайки ролята на читалището и училището като водещи културни и духовни институции и притискащите ги ограничени финансови ресурси, ръководителките на двете ведомства – за средното училище Елка Станчева и за читалището Цветка Такова, през 1995 г. сключват споразумение за съвместна дейност, изяви и използване на професионалисти, материална база. Затова неслучайно през 1999 г. юбилейното тържество е общо. Така се раждат танцовият състав и хорът. Драматургичната дейност се организира и ръководи главно с ученици от Мария Шандуркова (родом от Габрово, филолог, поетеса) като директор на Общински център за работа с деца. След закриването му през 2000 г. тази дейност умира. Тя отново се заражда през 2006 г. по инициатива на амбициозната майка и запалена самодейка Меруше Улан (Борино), когато се заражда идеята за общински детски празник. На сцената оживяват позабравени герои от приказката „Пепеляшка" и популярни детски песни, танци и игри. Читалището широко отваря врати за ученици и родители.

По интернет страници ще прочетете, че историята на Борино е запазена предимно в песни и танци. Това звучи най-малко несериозно. Не можеш да откъснеш едно стръкче и да кажеш, че това е дървото. Борино е една смесица от хора и съдби, нрави и традиции, огньове и бури, от приливи и отливи. Затова не можем да намигнем само на съдбата и да кажем: Това е Борино. Е, разбира се, не бива да подминем Групата за автентичен фолклор с ръководител Енгюл Реджепова Бачкова. Заедно със сестра си Севинч (по баща Велиева, живее и работи в Турция) са първите местни специалисти, които завършват висше музикално образование в Пловдив. Повече от 15 години Енгюл Бачкова ръководи различни състави – тамбурашки, детски хор, фолклорен състав. Групата ѝ за автентичен фолклор е от около 25 участнички от различни възрасти. Репертоарът включва български родопски песни, изпълнени в съпровод на родопска каба гайда. Обикновено гайдар се кани от друго селище, защото след смъртта на бай Никола Пейковски (от с. Гела) в селото няма такъв. Изпълняват се фолклорни образци и от други етнографки райони на страната. Групата издирва, съхранява и пресъздава песни и обичаи на местното турско население. Съставът има изяви извън страната, като една от най-значителните е участието ѝ през май 2003 г. на фестивал в град Измир (Турция). През 2005 г. на Петия национален фолклорен конкурс „Офреево творчество" в гр. Стара Загора се класира на второ място в раздел автентично пеене. Групата издаде самостоятелен диск с десет образци от песенния фолклор на Борино.

Стара истина е, че нематериалното културно наследство съществува чрез хората. Независимо дали става въпрос за песен, танц, гозба, те живеят.

Изобилието и разнообразието на български народни танци пленяват Севдалина Онбашиева и тя сформира танцов състав „Боринче". Родом от Чала, по образование учител-математик, тя започва да разучава с няколко деца народни танци. Днес ръководи Детски фолклорен танцов ансамбъл от 80 танцьори – от 8 до 16-годишна възраст. Първата му сериозна изява е през 2002 г., когато участва на международен фестивал в Унгария и е класиран на четвърто място от 26 състава. Следват изяви в Гърция, Македония, Италия. Съставът има свои почитатели и спомоществователи, може би, защото всичко в него трепти в невероятен синхрон и от всяко движение се излъчва любов и топлина.

Не може да не се съгласим, че песните и танците на тези два състава, които се подкрепят и финансират от общината чрез читалището и училището и спонсори, носят свята богата символика. Вглеждайки се във всички отколешни и настоящи самодейци, не може да не откриеш техните достойнства, не може да не усетиш топлината на народните традиции и да не направиш какъвто и да било опит да ги съхраниш.

ВМЕСТО ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Установяването на историческата истина е процес – сложен, труден. Предвид икономическите и обществено-политически събития в Западни Родопи част от миналото остава неизвестно, много истини не достигат до нас, поради липса на документи и свидетелства. Затова белите полета в това изследване са налице. А ние едва сме започнали. Нищо, че светът се глобализира. Съдбата на отделните райони, градове и села ни е нужна. Зная, че историята не е догма и тя се развива и обогатява.

Вероятно някой ще търси още и още факти, ще открие познати събития от българската история. Но миналото на нашето село е зрънце от съдбата на България. Затова направените аналогии не са слабост, а опит да се отвори житейската страница на Борино. От нея лъха усещането за безкрайна свобода и устойчивост, за достойнство и гордост.

С настоящите и бъдещи читатели бих споделила, че има какво още да се разгадае от вплетената съдба на Борино в люлката на европейската цивилизация – Родопите. Не са извървени всички пътеки от газената лампа до интернет. Нека моят скромен опит бъде основание на младия европеец да проучи в детайли еволюцията на родния си край.

В процес на изследване са битът и материалната култура, топонимията, фамилните имена и прякори, народният (боринският) светоглед за гражданското право, за домакинството и роднинството, за наследяването и суеверията, за народната метеорология и медицина, за обичаите и веселбите, за обществените нагласи и партии.

Закъснелият дебют на тази книга е доказателство, че никога не е късно да бъдеш честен към своите съграждани, да дадеш от себе си, да съхраниш миналото по достойнство.

Оставям композицията отворена.

Авторът

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

[1] сп. „Родопи", 1968, № 4.
[2] Захариев, Ст. Географско историко-статистическо описание на Татар Пазарджишката кааза. Изд. на ОФ, 1973.
[3] Пак там, с. 72.
[4] Хайтов, Н. Бащино огнище – Девин. Изд. НС на ОФ, С., 1964.
[5] Велков, Ив. Цит. съч., с. 9.
[6] Чешмеджиев, Д. Доспат – страници от миналото. Изд. „Компас-П", Пловдив, 2001.
[7] Ангелов, Д. Образуване на българската народност. Изд. „Наука и изкуство", С., 1971.
[8] Речник на символите. ИК „Петриков", С., 1996.
[9] Иречек, К. История на българите. Изд. „Наука и изкуство", С., 1978, 521 с.
[10] История на България. Т. 2. БАН, 1981.
[11] Петров, П. По следите на насилието. С., 1972.
[12] Сб. Родопите в българската история. Изд. „Народна просвета", С., 1974.
[13] Сб. Проблеми в развитието на българската народност и нация. Ред. Г. Янков. БАН, С., 1988.
[14] Захариев, Ст. Цит. съч., 99 с.
[15] Иречек, К. Цит. съч., 521 с.
[16] Сб. Проблеми в развитието..., 48 с.
[17] Димитров, Стр. За юрушката организация и ролята ѝ в етноасимилаторските процеси. Векове, 1982, № 1-2, 40 с.
[18] Гълъбов, Г.Д. Турски извори за история на правото в българските земи. Т. I. С., 1961, 307 с.
[19] Вж. сб. Страници от българската история. С., „Наука и изкуство", 1989.
[20] Мутафчиева, В. Вакъфска земя в Родопите. – сп. Родопи, 1966, № 7-8.
[21] Канев, К. Миналото на с. Момчиловци, Смолянско. Изд. на ОФ, С., 1975.
[22] Дечов, В. Избрани съчинения. Изд. „Хр.Г. Данов", Пловдив, 1968.
[23] Копралев, Ил. Родопските махали. – сп. Родопи, 1977, № 6.
[24] Вж. сп. Родопи, 1977, № 1.
[25] Вълчев, А. Потушаване на Априлското въстание. Военно изд., 1976, 17 с.

ИЗПОЛЗВАНИ И ДРУГИ ИЗДАНИЯ

Български тълковен речник. БАН, С., 1993.
Дечов, В. История на Чепеларе. С., 1928, кн. I.
Вълчев, А. Тъмраш. Изд. ОФ, С., 1973.
Кисьов, К. Прорицалището на Дионис. СИЕН-Б, 2003.
Седянков, Ст. Просветно дело в Средните Родопи. ДИ „Народна просвета", С., 1985.
Ошаков, Ж. и др. Процесът на преодоляването на религията в България. БАН, С., 1968.
Статистически годишник на Смолянска област, 1966.
Манолов, А. Битки по стръмнините. С., Земиздат, 1999.
Ние – те (кратък етнополитически речник). Изд. на асоциация Аксес, 1997.

ПРИЛОЖЕНИЯ

Стари къщи в Борино

С поглед към новия квартал на Борино, застроен след 1975 г.

Джамията

...вчера

...и днес
сн. Р. Такова

Девойки от Борино (1970 г.)

Начален строеж на църквата в Борино

Държавен архив
Инв. № 1120

Протокол

...

Председател:

Членове:

Особено мнение ...

Директор:

1917

За количеството на добитъка въ Карабулашката община, Двовсленска околия, Пловдивски окръгъ.

Наименование на селата	Коне	Кобили	Кончета до 3 год.	Мулета	Магарета	Волове	Крави	Телета до 1 година	Биволи	Биволици	Малачета до 1 год.	Овци	[illegible]	[illegible]	[illegible]	Кози	[illegible]	Свине	Забележка
Карабулашъ	115	10	—	4	18	135	122	45	—	—	—	41	1159	550	13	324	135	—	

62

с. Карабулакъ
29/VII 1917 година

Кметъ: Ив. Мост...
Деловодител: ...

ДЪРЖАВЕН АРХИВ-Смолян
Фонд №11К Опис №1 Арх. ед. №5

Ол. преписо

Не обгербвано по чл. 98 от закона за кооперативните сдружения.

ПРОТОКОЛ

Днес 30 септемврий 1932 година, жителите на село Карабулак околия Дьовленска, а именно : 1/ Осман Торманов, 2/ Стефан Маналов, 3/ Реджеп Османов Кору Асанов, 4/ Мустафа Еминов, 5/ Осман Али Сачанов, 6/ Сали Пенпаков, 7/ Асан Османов Чандарнаков, 8/ Шабан Кичук Алиев, 9/ Ахмед Ахмедов КараНебиев, 10/ Мехмед Козум Алиев, 11/ Осман Босинов Кумов 12/ Асан Халилов 13/ Осман Алиев Идрис Чаушев и 14/ Али Патов Босинов, се събраха да основат Трудовата Горско Производителна Кооперация, съгласно чл. 3 от Закона за кооперативните сдружения и чл. 77 от закона за горите.

Събранието се откри от най-стария от присъствуващите г-н Осман Бо. Торманов, който предложи за секретар на събранието г-н Стефан Маналов и свидетели, които да подпишат протокола 1/ Мустафа Еминов и 2/ Осман Али Сачанов.

Председателя констатира, че съгласно закона за кооперативните сдружения има нуждното число учредители и обяви събранието за учредително.

След станалите разисквания по въпроса за нуждата от една Трудова горско производителна кооперация в селото събранието единодушно

РЕШИ:

Да се основе такава с неограничена отговорност под название " Кастранлия", с седалище с. Карабулак, околия Дьовленска.

Господин Стефан Маналов прочете член по член устава на Трудовата горска кооперация, официално издание на Министерството на земеделието и държавните имоти и одобрен от Българската земеделска банка, който се гласува и прие единодушно от присъствуващите членове основатели.

Пристъпи към избиране на членове на Управителния и Контролен съвети. Избора съгласно закона стана при тайно гласуване.

ЗА ЧЛЕНОВЕ НА УПРАВИТЕЛНИЯ СЪВЕТ ИЗБРАНИ:

1/ Осман Босинов Торманов с 14 гласа
2/ Асан Осман Чандарлиев с 14 гласа
3/ Стефан Маналов с 14 гласа
4/ Шабан Кичук Алиев с 14 гласа
5/ Сали Пенпаков с 14 гласа

За запасни членове на управителния съвет.
1/ Ахмед Ахмед Кара Небиев с 14 гласа
2/ Мехмед Козум Алиев с 14 гласа

ЗА ЧЛЕНОВЕ НА КОНТРОЛНИЯ СЪВЕТ ИЗБРАНИ:
1/ Осман Алиев Идрис Чаушев с 14 гласа
2/ Реджеп Осмен Кору Асанов с 14 гласа
3/ Осман Алиев Сачанов с 14 гласа

За запасни членове на контролния съвет:
1/ Асан Халилов с 14 гласа
2/ Али Патов Босинов с 14 гласа

Учредителите на кооперацията внесоха на председателя съгласно чл. 5 от устава встъпителна вноска от по 100 лв. и записаха по 5 дела, а всичко встъпителни 1400 лв. и делове 7000 лв.

Председател на учредителното събрание /п/ Осм. Торманов

Секретар /п/ Ст. Маналов
Свидетели : /п/ Мустафа Еминов
/п/ Осман Сачанов.

Общинското управление на село Карабулак Дьовленска околия удостоверява, че подписите върху настоящия протокол на председателя на събранието, секретаря и свидетелите, жители на общината ни се положиха в наше присъствие.

с. Карабулак 30 септемврий 1932 год.
/п/ п. Кмет : Али Пери...ов
.... бирник /п/ Ст. Маналов

115

1

НАРОДНО ЧИТАЛИЩЕ
№ 3.
7.II.1941 г.
с. Борино, Девинско.

До Господина
Началника на канцеларията на
НЕГОВО ВЕЛИЧЕСТВО - ДВОРЕЦА
Въ ст. СОФИЯ.

Донасяме Ви Господинъ Началникъ, че съ заповедь № 140 отъ 4 май 1940 година на Господина Министра на В.Р.и Народното Здраве се утвърди устава на Читалището ни, което основахме на 6.II.1939 година.

При учредяване на същото членоветѣ-основатели решиха, да се именува "КНЯЗЪ СИМЕОНЪ ТЪРНОВСКИ".

Молимъ Ви Господинъ Началникъ, да бъде одобрено горепосоченото наименование на читалището ни.

Съ почитание:

Читалищно Настоятелство: 1. Председатель:
2. Подпредседатель:
3. Секретарь:
4. Касиеръ:
5. Библиотекарь:

К.З.Д.К.
Дирекция за горитѣ
Изворско
държавно гор. стопанство
№ 1156
[illegible] 1946 г.
Девинско

П о з в о л и т е л н о

Изворското държавно горско стопанство м.Семесушилата, дава настоящето позволително на Трудово горско производителна кооперация "Кастраклий" с.Борино Девинско, за това, ч[е] и се разрешава да построи съгласно чл.122 отъ закона за го[ритѣ], канцеларска и жилищна сграда за персонала при коопе[ра]цията на държавно мѣсто въ м. "Гатера"

Кооперацията ще плаща наемъ на мѣстото годишно по предвиденитѣ и утвърдени тарифни цени.

Всѣка поправка, пристройка и подобрение на постройката ще става съ разрешение отъ Рѫководителя на Изворското д. г. стопанство.

Рѫководитель Изворското държавно
горско стопанство: С.П. [illegible]ивар[овъ]

ст.

117

[illegible] общ. управление
№ 334
[illegible] 1926

Удостоверение

Караболашкото селско общинско управление, Дев[illegible]ленска околия съ настоящето си удостоверява, че жительтъ отъ общината ни „Хатипъ" Махмудъ Османовъ отъ 1914 година духовно лице и изпълнява религиозни обряди при единственото джамия въ селото ни.

Настоящето му се дава на рѫцѣ да му послужи при нуж[да].

Общ. Кметъ: [signature]
Секретарьтъ: [signature]

Карабунарско
Селско общ. Управление
№ 49
14 февруари 1917 г.
с. Карабунар

Удостоверение

Карабунарското селско общинско управление [illegible] дава настоящето на Мехмед [illegible] Мустафов от с. Карабунар, в удостоверение на това, че той изпълнява длъжността Имамин, духовно лице, от 1914 год. [illegible] при джамията „Решадие" в селото ни.

Настоящето му се дава за да му послужи при нужда.

Общ. Кмет: [illegible]
[illegible] Мустафа [illegible] Мурадов

Удостоверение, посочващо името на джамията „Решадие"

[illegible] мюсюлмани които да обслужват временно джамията до назначаване на редовен Имам.

След изслушване устния доклад на председателя, [illegible] единодушно

Реши:

I.

Вакъфските ниви от 18 декари намиращи се в м. „Над селото – Ачоръбаши" – Борински землище принадлежащи на джамията, да се дадат на мюсюлмани безплатно през 1944 год. за което ще обслужват джамията при религиозни обреди и пр. до назначаване на редовен Имам.

II.

Вакъфските ливади от 12 декари намиращи се в същата местност, да се дадат под наем в едноседмичен срок от датата на настоящия протокол, като наддадената стойност се събере от конкурента веднага след свършване на търга.

Първоначалната цена на 1 декар да бъде 100 лева или общо за 12 декари – 1200 лв.

III.

Нивите и ливадите са заедно и като такива имат общи граници, а именно: [illegible] Шерифов, Ахмед Бей Идризов и общинска мера. На секр.-счетоводителя да се изплати от [illegible] 100 [illegible]

Председател: [illegible]

Джамийско настоятелство: 1. [illegible] 2. [illegible] 3. [illegible] 4. [illegible]

Секретар: [illegible]

Дяволски мост
сн. Р. Такова

Кемеров мост

СОУ „Н. Вапцаров“
сн. Дж. Велиев

Народно читалище „Обнова“
сн. Ю. Амиш

Учебни занятия - 1980/1981 г.

Осмокласници на излет в околностите на хижа „Орфей“, март 1982 г.

сн. Р. Такова

ЦВЕТКА ТАКОВА

СЕЛО БОРИНО В МИНАЛОТО И НАСТОЯЩЕТО НА РОДОПИТЕ
(ОПИТ ЗА ПОСЕЛИЩНО ИЗСЛЕДВАНЕ)

Редактори – Андрей Печилков, Емил Субашиев
Коректор – Емил Субашиев
Компютърен набор – Ева Георгиева

Предпечатна подготовка и печат – „Демакс“ АД

Пътнико, отблизо и далеч, Приятелю,
Преди да изкачиш баира, за да си по-близо до слънцето, и се спус-неш в Боринската котловина, вдигни взор и виж Вълчи скок и гранитните пирамиди, за да си спомниш шемета на беси и траки, славяни и прабългари по тези земи. Безмълвно застани пред величието диво на Ягодинската пещера, за да се убедиш, че ориста ти е човешка и ти трябва да дишаш с пулса на земята и небето, за да ги обичаш. Потопи краката си в казаните на Буйновска река и моравите на Топлия извор, за да осъзнаеш безсилието си пред природата – вечния творец. Огледай се на Римски мост, защото тук човешкият ум и труд си съперничат с природата. А, ако искаш да се почувстваш горд, походи пеша и мълчаливо постой на Гьоз-тепе – светилище, свързано не само с тракийската култура в Родопите, но и със средновековната българска държава. Тогава се спусни надолу. Всяка пътечка ще те отведе в Борино. Тук под господьово и аллахово небе планинците се държат здраво за земята – с песните си, с труда си и с по две открити ръце, прегърнали хоризонта. Затова поседни. Не бързай. Слънцето ще и залязва, и изгрява дни, години, векове. Легенди, планинци, пътници, документи ще разказват своята история. Ти само послушай гласовете им. Те идват по своему чисти от извора, топли като човешката душа, мъдри като вековете и вечни като човешката прозорливост.